

**Анбара Отамуродова
Олланазар Абдурахимов**

Маоний арсаси

(Тадқиқот ва мақолалар, эсселар, суҳбатлар)

**Тошкент
«Tafakkur qanoti»
2012**

Масъул муҳаррир:

*О. Абдуллаев – Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими,
филология фанлари номзоди.*

Тақризчилар:

Ж. Маҳмудов, филология фанлари номзоди.

Н. Т. Полвонов, Ўз МУ доценти, тарих фанлари номзоди.

Маоний арсаси – буюк маънавият майдони, сўз гавҳари усталари, суз соҳибқиронларининг қураш майдонидир. Боқий сўз айта олиш қудрати – бу ижолкор ақл ва идрокининг тантанасидир.

Мозийга бугунги мустақиллигимиз, истиқлол нуқтаи – назаридан қарасак, тафаккур осмонида порлаб турган сон-саноқсиз юлдузлар-қадриятларимизнинг ёрқин сиймоларини кўрамиз.

Ушбу китобда XIX аср охири XX аср бошларида Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи даврида яшаб ижод этган Огаҳий, Комил Хоразмий, Баёний, Отаниёз Охун Нисзий, Аваз Ўтар, Комил Девоний, Чокар, Сафо Муғаннийлар каби маънавиятимиз устунларининг ҳаёти ва ижодига Мустақиллик, Миллат ва Ватан манфаатлари нуқтаи-назаридан қайта баҳо берилган.

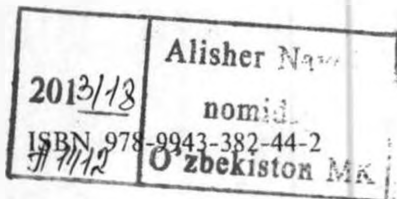
Хонлик зулми ва рус мустамлакачиларига қарши ғурбатда ётган халқни уйғотиш, уларни Миллат ва Ватан озодлиги учун қураш майдонига чорлашда бу шоирлар «Маоний арсаси»да қон ютиб жанг қилганлар.

Афсуски, шўролар мафқураси ҳукмронлик қилган замонда қадриятларимиз салоҳияти қора бўёқларга бўяб ёзиб келинди.

Уша давр шоирларининг ҳаёти ва ижодини таҳлил этишда бобомиз Бобожон Тарроҳ Ходим ва унинг дўсти Муҳаммад Юсуф Харрот Чокар кутубхонасидан бизга мерос бўлиб қолган ноёб тарихий ҳужжатлардан кенг фойдаландик.

«Маоний арсаси»даги барча тадқиқот ва мақолалар, эссе ва суҳбатлар «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Садо», «Карвон қўнғироғи», «Даракчи» газеталари, «Саодат», «Ўзбекистон матбуоти» журналларида кейинги тўрт йил давомида чоп этилгандир.

Бу китоб адабиёт мухлисари, тарихчи, адабиётшунос, санъатшунос ёшларга мўлжаллангандир.

НО 40777
282

© Авбара Огамуродова,
© Олланазар Абдурахимов, 2012 й.
© «Tafakkur qanoti», 2012 й.

УЛУҒЛАРНИ УЛУҒЛАБ

Хивада оқ булутларга бўй чўзиб турган сон-саноксиз гумбазлар, мадраса ва миноралар ўз бағрида ота-боболаримизнинг асрлар қатидаги олтин меросини бағрига босиб мағрур турганини ҳис қиласиз. Шу боисдан бу кўҳна шаҳарда ўтмиш ва бутунги бахтли онлар дийдор кўришади. Бугунги порлоқ кун эса Ватан ва миллатнинг ёрқин келажакига нурли нигоҳ билан кулиб боқади.

— Хивада туғилдим — дейди Анбара опа, — болалигимда Ичон ва Дешон қалъа деворларидан юрардим. Бу ерда бунёд этилган тарихий обидаларнинг сир-асрорлари ҳақида ўйлардим. Буюк шоир ва навозанда боболаримиз ҳақидаги ибратли ҳикояларни эшитиб вояга етдим. Шу боисдан бўлса керак, XIX аср охири XX аср бошларидаги адабий муҳит ва унинг буюк намоёндалари ҳаёти ва ижодига меҳр қўйдим. Огаҳий асарларини ўқиб, барча замонлардаги зиёли авлодлар, уларнинг ижодини кўзларига тўтиё этишларини Оллоҳга илтижо этиб сўраганини тушуниб етдим.

Комил Хоразмийни ўқиб, ўн саккиз минг олам гўзалликлари, унинг бағридаги ҳазрати инсоннинг буюк хислатлари мангулигига ишондим. Аваз Утар ижодини ўрганиб, инсонлар ўзаро дўст-биродар бўлиб яшасалар жаҳонни, айниқса, ўзининг мазлум миллати ва ота маконларини озод ва эркин кўришлари, уни янада гуллаб-гуркиратишлари мумкинлигини англадим, Чокар наволарида инсон қалбининг бахт ва шодликка тўла оҳангларини эшитдим. Илоҳий руҳ қудратини ҳис этдим. Баёний тазкираларини ўқиб, Ватан инсоннинг жисми-жонидай азиз, унинг ҳар бир қарич тупроғи учун юрак қонини тўккан боболаримизга содиқ зурёдлар бўлиш кераклигини идрок этдим. Ана ўша ғояни қайта-қайта иншо этишни мақсад қилдим. Бу шоир ва навозандаларнинг бари Муҳаммад Раҳим Иккинчи — Феруз даврида яшаб ижод этдилар, шўролар даврига келиб, гам ва ситам тигларига бошларини тутиб бердилар. Уларнинг орзу ва армонлари шоҳ ва шоир Ферузнинг орзу ва интилишлари билан муштарак эди.

Анбара опа бу қарашларини қуйидагича изоҳлайди:

Биринчидан Миллат ва Ватан ободлиги ва озодлигини орзу этган Феруз Петербургда қарам бўлиб армонда яшади. Мустамлакачилар томонидан бўм-бўш бўлиб қолган Хоразмшоҳ боболари кутубхоналарини минглаган ноёб қўлёзма китоблар билан янада бойитди. Хоразм хаттотлик санъати мактабини қайта тиклади. Хоразм мақомларини тўплаб, сайқал бериб, нота китобларига жо этишга эришди. Шоир ва навозандаларнинг янги авлоди қад кўтарди.

Иккинчидан, тўхтовсиз урушлар натижасида оч ва юпун, қашшоқ ҳолга етган миллат ва воҳа ҳаётида маъмурлик, ободонлик ва тўқинлик учун курашди. Боғ-роғлар бунёд этишга ҳалойиқни ундаб, тўқайзорлар сари йўл олди.

Учинчидан, ўрганилаётган давр қаламкашлари — мазлумпарвар шоирлар эдилар. Улар ўз олдиларига асрий мудроқ халқни уйғотиш, ўзлигини англатиш, озод ва эркин турмуш қуриш сари уларни отлантириш вазифасини қўйиб яшадилар ва ижод этдилар.

Тўртинчидан, XIX аср охири ва XX аср бошларида жаҳон айвонида юз берган инқилобий портлашларни бу шоир ва навозандаalar ҳаммадан олдин кўра олдилар. Дунёни зулматли ҳаётдан янги, яхши замонлар сари ўзгариб боришини, бугунги Мустақил ҳаётимиз шабадаларини улар дилдан ҳис этиб, узоқ замонларни — Миллат ва Ватан озодлигини, ҳурлигини яъни бугунги мустақиллик замонларнинг етиб келишини кўра олдилар. Ана шу озод ва обод Миллат ва Ватан манфаати йўлида «Маоний арсаси»га чиқиб келдилар ва турли душман синфлар вакиллари билан тафаккурлар жангига кириб, фақат ғолиблар шохсупасига кўтарилишни мақсад қилиб қўйдилар. Бу мазлумпарвар, ватанпарвар шоирлар улуғ эзгу мақсадлар учун курашиб, жон фидо этдилар. Бу китобнинг номи ҳам ана шу улуғ инсонлар шаънини улуғлаш, уларнинг қутлуг номига ёдгорлик ўрнатиш эди.

Китобни муаллифлар «Маоний арсаси» деб номлашлари бежиз эмас. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат китобида (Тошкент — 1953 й.) Маоний сузи — бу маънолар, маъно дунёси деб таърифланади. Арса — майдон, сахн, кенглик, гўёки ҳаёт бир шахмат тахтаси, аросат майдони деб таҳлил этилади.

Китобда қаламга олинган шоирлар «Маоний арсаси»да соҳибқиронлик қилиш ниятида, яъни боқий сўз ёзиш, барҳаёт маънавий юксак асарлар бунёд этиш орзусида сўз жавоҳири майдонига чиқиб келдилар ва ўлмас асарлар ёздилар.

Шўролар даврида бу шоир ва навозандаalar қатағонга учрадилар, Украинанинг «Кривой рог» кўмир конларида ишлаб ўз уйи, ватанидан узоқларда жон бердилар. Узоқ Сибирь ўрмонлари ортида армон билан ҳаётдан кўз юмдилар.

Шўролар тузуми мафкураси уларнинг буюк маънавиятли қиёфасига соя солди. Ўша давр китоблари ва дарсликларида ўтли сатрлар битган бу шоир ва навозандаalar қиёфаси қора сиёҳларга бўяб кўрсатилди.

Бу китоб қадриятларимиз олгин меросини севиб ўрганиш, уларнинг асл қиёфасига гард юқтирмай, камолот ёшларига ўз аслиятида намоён этишга бағишланган. Уларга истиқюлий нигоҳ билан қайта баҳо бериб, китобхонларга қайтариб бериш ният этилган. Энг муҳими, қадриятларимизнинг маоний жавоҳирларини жаҳон адабиёти ва санъати, маоний арсаларига олиб чиқиш, уни дунёга ёйишдан иборат.

«Маоний арсаси» китоби эллик йилдирки бир-бирларидан ажралмай, елкама-елка, сирдош ва ёстикдош бўлиб, қалам тебратиб келаётган икки мўтабар комил инсоннинг ижод маҳсулидир. Китобни ярагиш, фарзанддай дунёга келтириш учун муаллифлар тинмай изландилар, бой меросимиздаги нодир қўлёзмаларни синчиклаб ўргандилар ва маълум маънода ўз мақсадларига етдилар.

Анбара Отамуродова асли касби журналист, том маънода ижодкор. Кўп йиллар матбуотда қалам тебратиб, вилоят ва республика «ойнаи жаҳон»нинг «туғилиши»дан тортиб камолга етишгача бўлган жараёнларида самарали фаолият кўрсатган инсон. Ҳозирги кунда ҳам ўзининг ўтқир қалами билан долзарб мавзуларда мақолалар ёзиб, муштарийлар эътиборини қозониб келмоқда.

Олланазар Абдураҳимов ўз ватанига фидойилик билан хизмат қилиб фахрийликка чиққач, ўзининг ёстикдошига садоқат билан ҳам маънан, ҳам моддий ёрдам бериб келаётган ижодкор. Уларнинг ғайрат-шижоати, фикр-ўйлари ўзи бир дунё. Бир режани ўйладими, охирига стказмасдан қўйишмайди. У Анбара опанинг ҳақиқий маслаҳатгўйи, фикрдоши, қўл билан оёғи.

— Ҳақиқий ижодкор учун яшашдан мақсад бойлик орттириш эмас, ўзидан келажак авлод учун бирор-бир ёдгорлик — ўқишли китоб қолдириш. Чунки китоб қалбларни зиё бўлиб ёритади, яхшиликка ундайди. Муқаддас диний китобимиз «Қуръони карим»да «ўқи» даъвати 174 марта турли кўринишда тилга олинган, — дейди Анбара опа. — Яна бир эзгу ниятимиз: Тошкент — телевидениенинг ота масканидур. Бугунги ўзбек телевидениеси дунё телевидениелари ичра энг сараларидан биридир. Унинг бугунги иқтидорли қаламкашлари ҳақида алоҳида китоб ёзишга чоғланиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Яна бир мақсадимиз шуки, «Мажмуат-уш-шуарои найрави Ферузшоҳий» китобида зикр этилган 31 шоирнинг ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганиш ўзига ром этган. Ижодий изланишда давом этамиз. Бобомиз Бобожон Таррох — Ходим ва унинг яқин дўсти Муҳаммад Юсуф Хоррот девон — Чокар кутубхонаси ҳужжатлари қўлимизда экан, зиммамизга катта масъулият юкланганини биламиз.

Бу ижодкорлар қарилик гаштини суриб, Истиклол яратиб берган имкониятлардан оқилона фойдаланиб, тинмай изланишмоқда. Меросимизга мурожаат қилиб, тарихий ҳужжатлар асосидаги суҳбат ва тадқиқотлар билан китобхонларни хушнуд этиш — уларнинг қалб шиори. Бугунги бахтли, ҳур ва озод ҳаётимизнинг қадрига етиб, унинг бутуни ва буюк келажаги йўлида боболаримизга ўхшаб фидойилик кўрсатишларида мўтабар бир ёшдаги ижодкорларга мустаҳкам соғлиқ, Жайхундай жўшқин илҳом тилаб қоламиз.

«АЙШУ ИШРАТ ЖОЙИ ЭРМАСТУР БУ ОЛАМ...»

Бугунги кунда Хива Огаҳий орзу қилгандек обод, гўзал масканга айланди. Истиқлол йилларида шаҳардаги мадраса ва миноралар янгидан сайқал топиб, улуг боболаримиз руҳи покларини феруза гумбазлар узра кўкларга кўтариб, ардоқлаб турибди¹.

Хиванинг Дешон қалъаси дарвозасидан чиқиб, эски Қўшқўприк йўлига қараб 7-8 чақирим юрсангиз, чап томонда ястаниб ётган Қиёт қишлоғини кўрасиз. Қишлоқ йўлидан сал узоқлашсангиз кўз олдингизда ўз ўрнида қайтадан тикланган Огаҳий ҳовлиси намоён бўлади. Унинг олдида 200 йилга яқинроқ умр кўрган, Огаҳий суйиб ғазалларида куйлаган бобокалон тут дарахти яшнаб турибди.

Огаҳий ана шу масканда 1809 йил 17 декабрда туғилди. Унинг отаси Эрнӣёзбек Хива хонлигида нуфузли Авазбий миробнинг ўғли эди. Авазбий миробнинг Шермуҳаммад шоир Мунис Хоразмий, Иброҳимбек мироб деган ўғиллари ҳам бор эди. Огаҳийнинг ота-боболари, амакилари ва амакиваччалари мана шу тут атрофидаги улкан боғда, ёнма-ён қурилган ҳовлиларда яшаб, ҳаммалари мироблик қилганлар. Бу мироблар сулоласининг энг сўнгги вакили Собир мироб бўлган. У 1900 йили туғилиб, жуда ёш, 1936 йили шўролар ҳукумати тазйиқларига чидолмай оламдан ўтган.

Ҳозир Собир миробнинг авлодлари Хивада истиқомат қиладилар. Унинг ўғли саксон ёшдан ошган Қодирберган ота Собировнинг Огаҳий ҳовлиси, унинг кенг саҳнидаги боғ, фарқ пишган мевалар, атиргуллар, сайроқи булбуллар, мироб боболари тўғрисидаги дилкаш ҳикоялари бизни ушбу мақолани ёзишга илҳомлантирди.

Отаси Абдуқодир мироб, бобоси Тоғай мироб обрӯ-этиборли инсонлар бўлишгани туфайли Собир мироб болалигидаёқ Муҳаммад Раҳим иккинчи — Феруз саройига бориб турган. Саройдаги олтин, кумуш тангалар тайёрлайдиган зарбхона санъатига жуда қизиққан ва бу ҳунарни ўрганган.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 21.08.2009 й. Огаҳий таваллудининг 200 йиллиги олдидан чоп этилган.

Қодирберган отанинг боболари Абдуқодир мироб, Тоғай мироблар шоир Оғаҳийнинг амакиваччалари бўлиб, ниҳоятда бақувват, баҳодир кишилар бўлишган. Улар ҳақида тарихшунос олим М. Йўлдошев «Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши» номли китобида шундай ёзади: «Бошқа мансабдорлар сингари мироблар ҳам хон томонидан айрим вазифаларни бажариб келганлар. Чунончи, Мунис ва ундан кейин Оғаҳий мироблар орасида бўлганлар... улар сарой тарихчилари ҳисобланганлар. 1848-1850 йилларда Тоғай ва Муҳаммад Карим мироб 100 тиллодан, Муҳаммад Ризо мироб Оғаҳий 40 тиллодан маош олганлар.»

Авазбий миробнинг кенжа ўғилларидан яна бири Иброҳимбек бўлиб, у ҳам тўхтовсиз давом этган ҳарбий юришларда ҳалок бўлган.

Унинг ўрнига невараси Нуруллабек мироб этиб тайинланган. Бу ҳақда Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида ёзади: «Нуруллабек ибни Бобожонбек ибни Иброҳимбек Авазбий иноқ мағфурни мироб этдилар...».

Ёшлигидаёқ отасидан, амакиларидан ажралиб қолган Оғаҳий ижодида ёлғизлик изтироби аниқ сезилади. У «Таъвизул ошиқин» («Ошиқлар тумори») девони дебчасида ёзади:

*Кичикликдин тушуб бошимга кулфат,
Замоне бўлмадим берамжу меҳнат.
Қолуб ёлғуз туман андуҳ ичида,
Михандин лашкари анбуҳ ичида.*

Оғаҳий ота ўрнида тарбия берган амакиси шоир Мунис билан доимо фахрланган.

*Тонг эрмас, Оғаҳий, файзи илоҳига анис ўлса,
Ки, ул бордур насаб ичра буродарзодаи Мунис.*

Афсуски, Оғаҳий авлоди — мироблар шажараси ҳақида етарли маълумотларга эга эмасмиз. Чунки ханузгача унинг тарихий асарлари тўлалигича чоп этилмаган.

Оғаҳийшунос олим Субутой Долимов 20 йилдан ортиқ умрини Оғаҳий ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишлади. Бироқ шўролар даври ҳукмрон мафкураси унга Оғаҳий тарихий асарларини тўлалигича чоп этиш имконини бермади. Натижада устозлар Субутой Долимов ва Фулом Каримов Оғаҳийнинг тарихий асарларидан намуналар киритиб, шоирнинг 6 жилдли асарлар тўпламини нашрга тайёрладилар. Бу мустабид мафкура ҳукмронлиги даврида ҳақиқий жасорат эди.

1829 йили Оғаҳий энди 20 ёшта тўлганида Оллоқулихон уни амакиси шоир Мунис ўрнига миробликка тайинлайди. Бироқ 1845 йили отдан йиқилиб, оёғи сингач, у ўз ихтиёри билан бу мансабдан истеъфо беради.

Орадан түрт йил ўтгач, 1855-1856 йилларда Огаҳийни уз ҳолига қўймай, яна мироблик мансабига қайтаришади. Орадан кўп ўтмай, 1857 йили у миробликдан кетади ва ўзини ижодга бағишлайди.

Огаҳий поэзияси билан танишар эканмиз, шоир ёшлигидаёқ ўз олдига жуда катта мақсад — сўз мулкининг соҳибқирони бўлиш орзусини қўйганини кўрамиз. У «Соқийга хитоб» маснавийсида бу ҳақда шундай ёзади:

*Манга ул жомни айлаб, карам тут,
Лаблаб они дам-бадам тут...
Думоним наъша бирла айлабон маст,
Сухан аҳли аро бўлуб забардаст.*

*Маоний арсаси ичра уруб ком,
Чекиб тил тийғини кўргузмай ором.
Аён айлай русуми паҳлавонлиғ,
Қилай сўз мулкида соҳибқиронлиғ.*

«Маоний арсаси» — бу сўз саҳнаси, нотиклар минбари, шоирлар мушоираси, тафаккурлар жангидир. Огаҳий талқинидаги маоний арсаси маънолар дунёси, осмон гумбазида, олам бепоёнлигида сўзнинг тутган боқий ўрнидир.

Шоир ҳаётбахш ғоя ва жонфизо мазмун ўз ижодининг пойдевори эканлигини такрор ва такрор айтади. Унинг «Сўз», «Қаламга хитоб», «Қоғоз», «Гавҳар сўз», «Огаҳий, ол маоний мулкани» каби ғазаллари шеъриятида маъно ва мазмун устуворлигини кўрсатади. Шоир каломининг теранлиги беқиёслигини, унинг илғор дунёқараш соҳиби эканлигини намоён этади. Ғазалларидан бирида у: «Мен шундай бир нурафшон, саодатли сўз айтайки, у дилларни безасин, кўнгилларга ором нурини олиб кирсин. Бунни кўриб ҳайрат юзидан ниқобини олиб ҳайрон боқсин, сухандонлар шоҳи эса, лол қолсин», дейди.

*Тахайюл узоридин олиб ниқоб,
Сухан шоҳидин айлайин беҳижоб.
Дейин аҳли сўз ичра мастона сўз,
Табиат писанду дилорона сўз.*

Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли ўзига Огаҳий таҳаллусини танлар экан, унга умрбод содиқ қолди. У жуда кўп ғазаллари, қасидалари, мухаммас ва мусаддасларида эл тинчлиги, обод ва фаровонлиги шоҳларнинг ақл-заковати, олий ҳимматига боғлиқ, деб қаради, аркони давлатни, шоҳни доимо яхшиликка, эзгуликка даъват этиб, жаҳолат ва мазаллат ботқоғига ботишдан огоҳ этиб турди.

*Мулку миллатга эмин ўлса агар огоҳлар,
Икки олам обрўйин ҳосил этгай шоҳлар.*

Дарҳақиқат, Огаҳий ижодининг мундарижасини ҳаётбахш ўн саккиз минг олам гузалликлари тараннуми, шу олам бағрида яшайтган инсонларнинг шод ва озод тақдири, ота макон тинчлигини куйлашдек юксак маънавий ғоялар ташкил этади:

*Жаҳд этиб эди ҳавас бандидин озод ўлоли,
Дайр пирига бориб толиби иршод ўлоли.*

Огаҳий асарларида гузал ва бепоён оламда инсоннинг тутган ўрни, унинг зиммасига Оллоҳ томонидан юкланган бурч, вазифа, уни адо этиш жараёнидаги аччиқ қисмат ҳақида фикр юритади. Бу олам айшу ишрат майдони эмаслиги, фозил инсонлар, илму ҳунар соҳиблари, меҳнат аҳли эл ардоғида бўлиши лозимлигидан огоҳ этади:

*Қадни ҳар тун қилиб
тангри руқуиға эгил,
Оч саҳарлар оҳ уруб,
афғон чекиб зикрига тил,
Айшу ишрат жойи эрмастур
бу олам, онглагил.*

Девонига ошиқлар тумори, яъни «Таъвизул ошиқин», деб ном қўяр экан, шоир оила муҳаббатнинг олтин пойдевори эканлигини, ишқ кўчаларининг чароғон ва ҳаётбахш нурларини ошиқона тарзда куйлайди. Ҳаётнинг олмосдай ўткир тигли ва чигал чорраҳаларидан ўз севгисини авайлаб, ардоқлаб олиб ўтиш лозимлигини уқтиради. Салоқатли инсонлар доимо севгининг вафо боғларида вафо камарини белига маҳкам боғлаб, умр сўқмоқларини имон нурлари билан нурафшон этадилар, дейди.

Субутой Долимов суҳбатларида «Таъвизул ошиқин» девонини Огаҳий ҳаётлигида биринчи бўлиб, Муҳаммад Шариф Тарроҳ кўчирганини айтган эди. Ўша биринчи нусха чор Россияси қўшинлари Хивани босиб олганда Англияга олиб кетилган. «Таъвизул ошиқин»да она-юртнинг нақадар соз, гузал маскан эканлигини шоир бир туркум шеърда шундай тасвирлайдики, ўқиб ҳайратга тушамиз. Бундан 200 йил илгари мавжуд бўлган дарёлар, қалъалар, қавмлар, ўрмонлар, қишлоқлар, шўролар даврида қириб битирилган турли-туман қушлар, ҳайвонот дунёси, йўқотиб юборилган боғлар, мадраса ва масжидлар ҳақида ўқиб

хаёлга чўмамиз. Айниқса, халқнинг аллақачон унутиб юборилган рамазон айтиш, турли маросимлар, пойга, саёҳат ва қизиқарли ўйинлари, қадимий қўшиқлари, антиқа созлар туркуми ҳақида ўқиб аждоларимиз ҳаёти, ақлу заковати билан фахрланамиз.

Огаҳий тинимсиз ижодий меҳнат қилиб, ўз замонасида талантли шоир, уста таржимон, йирик муаррих (тарихчи) олим сифатида шуҳрат қозонди. У бизга 20 минг мисрадан зиёд шеърни ўз ичига олган улкан мерос қолдирди, шарқ мумтоз адабиёти ва маданиятининг йигирмага яқин намуналарини ўзбек тилига насрда ва назмда таржима қилиб, адабиётимизни жаҳон адабиёти дурдоналари билан бойитди.

Афсуски, Огаҳийнинг бу олтин мероси ҳануз ўз тадқиқотчилари, ноширларини кутмоқда. Унинг тарихий асарлари ҳозиргача тўлагигича нашр этилмаган. Ўрта Осиё халқлари тарихига доир бу асарлардан атиги бир неча парчалар чоп этилган, холос.

Огаҳий тарихий асарларида 1858 йиллардаёқ Орол денгизидида пайдо бўлган чор ҳукумати айғоқчиларининг учта параходи (ўт учон) ҳақида ёзиб, юртдошларини мустамлакачилардан огоҳ этган эди. Ўша машғум 1873 йилнинг 26–28 май кунлари генерал Кауфман армияси Хивани ўққа тутганда, Қодирберган отанинг ҳикоя қилишича, Огаҳий Ичон қалъанинг боғча дарвозаси, амакиваччалари Абдуқодир мироблар Дешон қалъанинг Урганч дарвозаси ҳимоясида турганлар. Огаҳий 29 май куни эрталаб чор қўшинларининг Хивага ғолибона кириб келаётганини ўз кўзи билан кўрган.

Жасадлар қалашиб кетган Хива кўчаларини, бомбардимон этилган ота қишлоғи Қиёт ва вайрон бўлган бошқа қишлоқларни кўриб, шоир қаттиқ изтироб чекади, хасталаниб ётиб қолади. Орадан бир йил ўтар-ўтмас вафот этади. Бу ҳақда Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида шундай ёзади: «Мундин саҳал замон ўтгандан сўнг, сана бир минг икки юз тўқсонда товук йили ва жавзонинг охири эрди, Кавпомон (Кауфман) отлиғ губурнатур рус лашкари билан келиб Хоразмни сулҳ била олди... Бу воқеотдин бир йил миқдори ўтгандан сўнг, Огаҳий ҳам раҳмли олами бақо бўлди.»

Огаҳий 1874 йилда олтимиш беш ёшида вафот этган. Абдуқодир мироб бошчилигида қишлоқ аҳли унинг майитини махсус сандиққа жойлаштирган. Бунинг учун шоирнинг ўзи эккан катта балх тути кесилиб, ундан жуда узок муддат сақланиш хусусиятига эга бўлган сандиқ яса-тилиб, унга майит қўйилган. Ҳозир Огаҳий ҳовлисида яшнаб турган тут ўша кесилган тутнинг шеригидир.

Огаҳийнинг майити Қиётдаги Шайх Мавлон бобо қабристонига, мироб ота-боболари гумбазига қўйилган.

Асрларни етаклаб асрлар ўтаверади. Сўз мулкининг соҳибқирони Огаҳий ғазаллари Хоразм мақомлари шўбаларига кўчиб, мустақил Ватанимиз осмонида баралла янграйверади.

ИМОН НУРЛАРИГА ЙЎҒРИЛГАН ИЖОД¹

Огаҳий эзгу урф-одатлар, асрий қадриятларнинг инсон шахси, камолоти, тақдиридаги ўрнини, рўза ва рамазон хислатларини теран билган ва асарларида таъсирчан акс эттирган. Шоирнинг эътиқоди, ислоний илми, тасаввуф фалсафасига муносабатига шўролар даврида нотўғри баҳо берилган эди.

Аслида шоир ўз ғазалларида айшга берилган дин пешволарини, инсон онгини зулматга етакловчи зоҳидларни, золим амалдорларни танқид қилган. Худосизликни тарғиб этувчи коммунистик мафкура билан қуролланган шўро мафкураси таъсиридаги адабиётшунослик Огаҳий ижодидаги бу муҳим йўналишларга нотўғри ёндошган эди. Уни диний урф одатларга, рўзага қарши ғазаллар битган деб, атеист шоир сифатида талқин этишларига оз қолганди. Зеро, ҳар бир ижодкор ижодини унинг эътиқоди, яшаб ижод қилган муҳити, шахсияти ва турмуш тарзидан келиб чиқиб баҳолаш зарур.

Огаҳий умри давомида намозни, рўза тутишни, оғир касаллигига қарамай қанда қилмаган. Қуръони карим илмларини юрагига жо этган алломанинг Оллоҳга муҳаббати, диний-дидактик тафаккури ниҳоятда ёрқин бўлган.

Маълумки, Огаҳий 1845 йили отдан йиқилиб, оёғи синади. Ўшанда у 36 ёшда эди. Тез соғайиб кетишни қанчалик орзу қилмасин, шоир умрбод майиб бўлиб қолади. Бир ғазалида у бу ҳақида:

*Икки ой эрди агарчи бу касалнинг муддати,
Лек икки йил дард чеккандин ямон этди касал-*

деб ёзади.

Бу каби ғазалларидан аён бўладиги Огаҳий ҳазратлари Қиёт қишлоғидаги ҳовлисида севган ёрисиз, фарзандсиз, бунинг устига оёғи ланг ҳолда ёлғиз қолган. Тўғри, унинг амакиваччалари кўп бўлган, улар ёнма-ён ҳовлида яшаганлар. Барибир ёлғизлик азоби устун келган. Яъни аллома инсон руҳини кўтариб, унга янада қудрат бағишловчи ифторликларни, саҳар чоғларидаги масъум илтижоли саҳарлик тамаддиларини, дилкушо ҳайит онларини якка-ёлғиз, севган аёлисиз ўтказган-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, . 23. 10. 2009 й.

рўзаи рамазоннинг нурли шодликларидан тўйиб роҳатланмаган. Бу ҳолат Огаҳий соғлигини яна оғирлаштирган, шу боис, у рўзадан эмас, ўз соғлигидан, тақдирдан нолиган. Бироқ Огаҳийнинг иродаси, эътиқоди шу қадар кучли бўлганки, оғир хасталик, замоннинг гурбати, қаҳратон қиш совуғи, ёлғизлик ва юпун турмуш уни имон нурларига йўғрилган қадимий қадриятларимиз, урф-одатларимиздан мутлақо узоқлаштира олмаган.

Огаҳийнинг фарзанди бўлмаганини ҳам унинг асарларидан билиб оламиз. Иқтидорли огаҳийшунос Нафас Шодмонов «Шоҳиду-л-иқбол» — адабий манба» номли монографиясида Огаҳийнинг ардоқли шоғирди ҳақида ёзган марсиясидан қуйидаги парчани келтирган:

*Манго доғи шоғирди дилбанд эди,
На шоғирд, хушхулқ фарзанд эди...
Билунтирмас эди ўғулсизлиқим,
Ўғулсизлиғ ичра кўнгулсизлиқим.*

Ёлғизлиги, фарзандсизлиги ва хасталиги боис сарой табибларининг рўза тутишини ман этишларига қарамай, рўзани канда қилмаган шоир саҳарликлар чоғида яратгандан эл-юрт саодатини сўраб қилинадиган муножотларни ҳамма нарсадан устун қўйган. Муҳаррам ойининг илҳомбахш сониялари бўлмиш Рамазон айтишни эса, қасида даражасига кўтарган. Фақат касаллиги туфайли, рамазон ойининг гаштини, малоҳатини сура олмаётганидан фарёд чеккан:

*Рўза айлаб мани баче дилтанг
Бошим оғир, аёғим этди ланг-*

деб ёзар экан, рўзадан эмас, балки хасталик ва кексайиб кучдан қолганидан нолийди: «Огаҳий билма рўзадин ёлғиз, қарилик ҳам сани қилибдур танг»

*Рўзаву дай шиддати ҳар соридин айлаб ҳужум
Қилдилар торожу ғорат йўқу боримни менинг-*

деб ёзади яна бир ғазалида шоир. Ғазалдан рўзанинг қиш ғаслида келганини (дай — қаттиқ қиш дегани) билиб оламиз. Огаҳий девонидаги ғазалларнинг аксариятида турмушнинг оғир ва таҳликали эканлиги, айниқса, қаҳратон қиш халқ бошига кулфатлар олиб келгани айтилади. Ўша замонда Хоразмда қиш ғасли ўлим билан олишиш, ҳаёт-мамот жанги даражасида бўлган. Чунки ўтин, кўмир муаммоси, фақат қум барханларидан ошиб саксовул кавлаш, ундан писта кўмир тайёрлашдек

хатарли, машаққатли меҳнат билан боғлиқ эди. Шу боис, шоир рўзадан эмас, унинг илоҳий мафлункор сонияларидан бебаҳра қилаётгандай қора қишдан нафратланади.

Дарҳақиқат, устознинг бутун ҳаёти ва ижодидан огоҳ бўлган Баёний Огаҳийнинг рўза ҳақидаги ғазалларини ўқиганки, «Таъби сақим эмас-дур», яъни табиати, эътиқоди, иқтидори заиф эмас, дейди:

*Рўза қилмишдур мани дилтанг дебтур Огаҳий,
Бу анга нафратдин эрмас, таъби эрмасдур сақим.*

Огаҳийга сўзнинг улуғ мартабаси, залқалам шарофати насиб этгани боис, у ўзбек халқининг қадимий рамазон айтимларини севиб ўрганган, рамазон қўшиқлари асосида «Рамазон қасидаси»ни ёзган. Бу ҳақда таниқли тарихшунос олим М. Йўлдошев «Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши» китобида шоир Огаҳий ҳақида адабиётшуносликка номаълум маълумотлар ҳақида ёзади. Масалан, Хива хонлари архиви 34-дафтарининг 66-варағида: «1273 (1856-1857) йил рамазон ойида Муҳаммад Ризо мироб Огаҳий саройга рамазон қасидаси билан келганида Яъқубхўжа ҳазинадан унга 30 тилло олиб берган», деган маълумотларни ўқиймиз.

Огаҳий иккинчи бор рамазон қасидаси билан саройга 1866-1867 йилларда келади. Демак, шоир бу галги рамазон қасидасини ўзининг сеvimли шогирди, шоҳ ва шоир Феруз тахтга ўтиргандан кейин келган дастлабки рамазон ойида ёзган бўлиши мумкин.

Гап шундаки, қадим Хоразмда рамазон айтиш бир ой давом этган. Атоқли санъаткор Тамарахоним Хоразмда 1932-1935 йилларда ишлади. Сўхбатларда у рамазон ойида бўлиб ўтадиган турли қавмларнинг рамазон айтиш санъати ўзини ҳайратга солганини гапириб берган эди. Дарвоқе, халқ айтимларида шундай сатрлар бор:

*Бу уйни олоғойлар, булағойлар,
Бу уйни олтин билан сувағойлар.
Ё рамазон, омин...*

Луғатларда «Олоғ» — нозу неъматлар, «булағо» — сўз усталари, мохир нотиклар, деган маъноларни билдиради. Демак, рамазон қўшиқларини айтувчилар ҳар бир хонадонда нозу неъматли дастурхонлар, маънавий гўзал фикрловчи инсонларнинг кўп бўлишини тилаганлар. Ҳар бир ўзбек хонадонининг бўсағаси олтиндан, турмуши тинч бўлишини истаганлар.

Халқ ижодиятидан илҳомланган Огаҳий ўзининг рамазон қасидаларида юртни бошқараётган амалдорларга, ҳар бир инсонга маънавий бойлик, муътабар фазилатлар тилаган. Афсуски, шоирнинг шахсиятига доир

бу маълумотлар ҳали ўрганилмаган, истиқлол замонининг янги авлод тадқиқотчиларини кутаётир. Ишонамизки, ёш оғаҳийшунослар шоир шахсияти ва ижодининг адабиётшуносликка ҳали номатлум бўлган жуда кўп қирраларини кашф этадилар.

ОТА МАКОН МАДҲИ

Оғаҳий ҳазратларининг донишмандлик осмони бепоён, маоний мулки хазинаси ниҳоятда бой, шоир сўзининг олмос қирралари тиғи ўткир, унинг сеҳр қуввати эса, шу қадар оҳанграбоки, ўқувчини ўзига қайта-қайта ром этаверади.

Шоир ижоднинг қайси бир жанрида асар ёзмасин, унинг ҳар сатридан улуғлик хушбўйликлари уфурилиб туради.

Аллома ўз ижодхонасида қўлига қалам ва қоғоз олиб, бир асарни ёзишга киришар экан, сўзнинг ҳаққоний бўлиш масъулиятини, сўзнинг инсонга таъсири ва тарбиясини, энг муҳими сўзнинг муқаддаслигини ҳис этиб, Оллоҳ ҳузурида яккама-якка қолади. Ўз асарларини асрлардан-асрларга ўтиб, янги-янги авлодларга етиб боришини ўйлайди ва улар нигоҳини кўриб туради, аҳли донишмандлар бўлмиш ўз ўқувчилари баҳосини дилдан ҳис этади.

Шу боис:

*Эй чарх, манга бу лаҳза ёр ўл,
Кел, хизматим узра устувор ўл.*

деб, она замин-замонга ёлборади. Шоирона дарё табиятини, хоти-расини гурли маломат ва кулфатлардан озод, руҳининг эса доимо тарутоза туришини илтижо этиб иш бошлайди. Айниқса, Оғаҳийнинг Раҳимқулихон (1842-1846) даври воқеаларини тасвирлаган «Зубдату-т-таворих» (Тарихлар сараси) асарини бошлашдан олдин ёзган «Шеърый мадҳал»ида (Асар ёзишга киришиш) шоир табиятидаги ҳақиқатни ёзиш учун тарих олдидаги масъулияти, ўта оғоҳлиги, ўқувчида эҳгиромии алоҳида кўзга ташланади:

*Ганжинаи сидқ эшигини оч,
Иззат гуҳарин бошим узра соч...*

*Олий қилибон менга маҳалли
Таъзимима паст қил Зухални...*

Эй чарх, менга «Ганжинаи сидқ» — рост сўзлаш, ҳақиқат хазинасини очгин, «иззат гуҳарин» — вақт ва замонларнинг иззат ва мартаба гавҳарини сочгин, деб илтижо этади. Зухал (Сатурн-вақт, замонлар

ҳакамидир) юлдузи сенинг кароматинг ила асар ёзиш чоғимда олдимда таъзимда бўлсинким, токи асарларимни замонлар, улуғ айёмлар қадр-лағайлар, дейди.

Оғаҳий коинот илми, юлдузлар хосиятини чуқур билганидан улардан мадад сўрайди.

*Мадҳим била Муштарийга оч тил,
Минбар анга остоним этгил...*

- Муштарий юлдузини мунажжимлар «Саъди акбар» ва «Фалак қози-и», у олтинчи фалакда жойлашган дейдилар. Оғаҳий бу ерда Муштарий остонамни ўзига минбар этиб, ҳар бир сўзимнинг ҳақиқатлигига ҳукм чиқарсин, демоқчи бўлади. Зероки, Муштарий (Юпитер сайёраси) ҳукмдорлар ҳомийсидир.

*Ёнимда Аторудинг ҳамиша,
Қилсин қаламим йўнарни пеша.*

(Оғаҳий асарлар 2-жилд 367-б).

Аторуд сайёраси (Меркурийни) ни мунажжимлар қаламкашлар-шоир ва ёзувчилар, журналистлар ҳомийси деб таърифлайдилар.

Оғаҳий: Эй чарх! Ёнимда ҳамиша Аторуд юлдузини ҳамроз эт, у менинг қаламимни йўниб, сўзимни ўтқирлашни ҳунар этсин. Саҳий қуёш масканимни ёруғ, Оймомо эса, меҳрибонлик кўрсатиб, қўлимга қоғоз ва давотимни (сиёҳдонни) пешма-пеш тутиб турсин, дейди. Ўз-ўзига хитоб этиб, сусткашлик этма, ғайрат қил, маоний қалъаларини тезроқ забт эт, деб шоирона руҳиятнинг илоҳий қошоналарига чиқиб олади. Демак, Оғаҳий ижодхонаси кўҳна чарх, осмон гумбази остидаги иймон нурлари порлаб турган оқилона сўз гавҳари ошёни, боқий назм бўстонидир. Бу бўстондан ҳамиша улуғлик сифотлари, хушбўйликлари уфурилиб туради.

Бизга ўзидан йигирма минг мисрадан ортиқ поэтик мерос қолдирган Оғаҳий ҳазратларининг асарлари юрагини ватан туйғусининг муқаддас рангларини ва халқ ҳаётининг қонли саҳифаларини тарих китобларига ҳаққоний муҳрлаш ташкил этади.

Шоир ота макон тупроғининг гарди кўзларга тўтиёдир, у инсон пешонасидаги ягона олам, муқаддас даргоҳ эканлигини шундай ёзади:

*Бу гулшан сайрини этсанг, босма густохона тупроқни,
Ки ҳар гом остида бир пайкари озода мадфундир.*

Одамларни огоҳликка даъват этар экан, ватан бир гулшандир, уни сайр этар чоғингда андишасиз қадам ташлама, зинҳор билгилки, унинг ҳар бир қадамида ватан учун жонини фидо этган гўзал инсонлар дафн этилган, уларнинг руҳи озор топмасинлар, дейди.

Дарҳақиқат, Огаҳий уруш кўрган шоирдир. Унинг шоирона табиатига, инсонийлик руҳиятига жанг майдонлари, талон-тарож урушлар мутлақо зиддир. У «Таъвизул-ошиқин» китобининг дебочасида бу ҳақда: «...гоҳо синопҳдорлиғ олотининг тахийяси (яъни қўмондонлик қурол-яроғларини тайёрлаш) қайғуси била кўзимга жаҳон қоронғу ва гоҳо подшоҳ хизматининг тараддуди била кўнглимда минг ғам...» деб ёзар экан, тўхтовсиз урушлар натижасида ўт қўйилган қишлоқлар, меҳнаткаш халқнинг молини талаб, сон-саноқсиз ўлжага эга бўлган жоҳиллар, одамлар бошига тушган шўришларни ўйлаб ғам-кулфатга ботди.

Огаҳийнинг энг кичик жанрларда ёзилган тўртликлари: Муқаттод (қитъалар), рубоиёт, туюқларидан тортиб, энг йирик тарихий асарларини варақлар эканмиз, ватан ҳимояси, халқнинг аянчли аҳволи уларни озод ва шод кўриш орзуси бош мавзу эканлигини кўрамыз.

Бизга маълумки, 1873 йил май ойида Хоразм халқи бошига мусибат тушди. Чор Россияси босқинчилари воҳанинг тўрт томонидан ҳужум этиб, уни босиб олдилар ва ўз мустамлакаларига айлантирдилар.

Ўшанда Огаҳий ҳазратлари олтмиш тўрт ёшда эдилар. Хиванинг ши-молий-ғарбидан барча қалъаларни бомбардимон этиб келаётган генерал Верёвкин армияси Огаҳий ҳовлиси жойлашган Қиёт қишлоғига кирди. Қиётликларнинг уйларига ўт қўйиб, Жонак шайх, Фовик қишлоқлари аҳолисини талади. Қиётда туғилиб ўсган шоир ва муаррих Баёний (1839-1923) эндигина ўттиз тўрт ёшга тўлган эди. Огаҳий ва Баёний 1873-йилнинг 28-29-май кунлари бутун эл-юрт қатори Хива қалъасига кириб, ҳимояда малҳам бўлиб туришди. Улар Хива тахтининг кулашини, ватан ҳимоячиларининг дарё бўлиб оққан қонларини, йигирма саккиз яшар Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи Ферузнинг қонхўр генерал Кауфман олдида тиз чўкканларини кўриб, фарёд чекдилар. Сарой амалдорларидан баъзиларининг ватанга хоинлигини кўриб, айниқса, мустамлакачиларни лаънатлаб ҳақиқатни ёздилар. Бу мусибатни Огаҳий шундай ёзади:

*Мулки Хоразмнинг зару молин,
Билкул ул шум берди яғмоға.
Ўйла беҳуда сарф айладиким,
Ташлагон янглиғ ўлди дарёға.*

(Ўша китоб, 268 бет) деб ёзган эди у.

Дарвоқе, бу қитъада тасвирланган «Ул шум»-бу генерал Кауфмандир, яғмо эса Хоразмни босиб олишга фармон берган император Александр II эди. Ушанда ёш Ферузхон йигирма саккиз ёшда бўлиб, мамлакат олдида эзилган, топталган миллат руҳи жароҳатларини даволаш, кули кўкка совурилган қалъа ва қишлоқларни обод этиш, бўм-бўш бўлиб қолган кутубхоналарни қайта тўлдириш, қашшоқлик, саводсизликни тугатиш муаммолари турар эди.

Афсуски, Хива хонлиги, шунингдек, бутун Урта Осиёнинг чор Россиясига босқинчилари томонидан забт этилиши жараёnlари, унинг жуда кўп сирли саҳифалари ҳамон ёритилмай қоронгулигича қолиб келмоқда.

Бундан кўриниб турибдики, умр бўйи жанг майдонларини кўрган Огаҳий назмида ватан тақдири, халқ турмуши, унинг хонларига, мустамлакачи душманларга қарши кураш, озод келажакни орзу этиш асосий ўринни эгаллаган.

Огаҳий ўз ватани — ота макони гўзалликларини шу қадар меҳр билан тасвирлайдики, унинг шоирона фалсафаси билан ота-боболарининг қонида жўш уриб турган мироблик илмиёти зиёси бир-бирига туташиб уйғуллашиб кетади. Чунки мироб бўлиш учун табиат ошиғи бўлиш даркордир. Огаҳий воҳанинг ер тузилишини, унинг пасту-баланд экин майдонларини, уларга об-ҳаёт олиб келадиган дарёлар, канал ва ёпларни севиб ўрганган. Уларнинг сув таратиш хусусиятларини амалиётда бажарган. Мироблик Хива хонлигидаги энг олий мартабалардан бири эди. Мироблик унинг илҳомига, шоирлик руҳиятига рағбат бериб турган.

Огаҳий асарларида Жайхун — Амударё Оллоҳнинг улуг неъматини сифатида талқин этилади. У энг забардаст, энг тошқин, бироқ бекиёс саҳий дарёдир. Амударёдан сув ичиб тўлиб-тошган Арок, Гандир, Гургон, Дарозоб, Кўкўзак, Марв, Оҳал, Субнор, Сунабадр, Тажан, Мавжизан, Тирсак, Қорасув дарёлари сувларининг оҳанграбо шовуллаши гўё Огаҳий ғазалларига кўчгандай. Шоир юзлаган сув тақсимлаш тармоқларини ёд билган. Айниқса, Огаҳийнинг «Чандир дарёсининг тасвири» номи маснавийси зўр ифтихор билан ёзилган. Бу дарё бундан бир неча асрлар аввал, Амударё ҳали Каспий денгизига қуйиб турган замонларда мавжуд бўлиб, ҳайқириб оқиб турган. Бу мўъжизакор дарёдан ҳайратланиб Огаҳий ёзади:

*Ажаб дарёки онинг йўқ мисоли,
Суви дур чашмаи ҳайвон эшқили.*

*Ики ёнидин этмиш беша изҳор,
Санамлар лаълу хаттидин намудор.*

Alisher Navoiy
nomidagi

U'zbekiston MK

Чандир дарёсининг суви тириклик булоғи, афсонавий ҳаётбахш сувдир. Унинг икки қирғоғидаги ям-яшил ўрмонлар санамларнинг лаъли лаби фусункорлигидан ҳам кўркемдир.

*Тазарв ул бешалар ичра намоён,
Бўлуб зебо сарв бирла хиромон.*

*Қилиб дуррож зоҳир шакли марғуб
Кўрунуб эл кўзига жон киби хуб...*

(Ўша китоб, 370-бет).

Бешалар — бу тўқай ва ўрмонлар дегани. Тазарв эса тустовуқдир. Демак, ўрмонларда тустовуқлар гўзал қоматли сарвга ўхшаб қадам ташлаб юради. Дуррож — какликлар тўдаси шу қадар кўп ва чиройлики, эл кўзига жон каби ёқимлидир, дейди. Ёввойи куёнлар, хушовоз ва сайроқи какликлар, қуш овига мойил қарчиғай, шохбоз, лочинларнинг шоввозлигини зўр нафосат билан тасвирлайди.

Оғаҳий қушлар дунёси, уларнинг хосияти ва фойдасини сидқидилдан ўрганган.

Шоир назмидаги ота макон қиёфаси, дарё ва денгизлари, орна ва ёплари тасвири алоҳида илмий ишларга молик мавзудир. Чунки у ана шу сув иншоотларининг тарихини ҳам чуқур билган. Улар дарё сатҳидан қанчалар пастлиги, сувни кўтариб далаларга тараш услубини боболаридан ўрганган.

Оғаҳий она ватан кучоғини, унинг гўзал табиатини шу қадар севганки, ширин-шакар меваларга фарқ пишган боғларни алоҳида меҳр билан тараннум этган. Воҳадаги барча шаҳар ва қалъалар бағридаги юзлаб боғларга борган. Айниқса, Рафинак, Гандумкон боғлари ҳақидаги ғазаллари қўшиқларга айланиб кетган.

Оғаҳийнинг «Риёзуд давла» асарида ёзишича, қадимий Хоразмшоҳлар пойтахти Кўҳна Урганч Чингиз истилосидан кейин (1220-1221) хароба аҳволга келган эди. Деярли 600 йил мобайнида сувсизликдан инграб ётар эди, Оллоқулихон 1830-1831 йилларда Кўҳна Урганчга сув олиб келгани, Хонобод қанали ишга тушганини қувониб ёзади. Кўҳна шаҳар қайтадан яшариб кетган, меҳнаткаш халқ боғу-роғлар бунёд этган.

Оғаҳий улуғ алломалар шаҳри атрофида пайдо бўлган бу боғларни тасвирлаб шодликларга тўлади:

*Мусаффолинда йўқ монанди онинг,
Жинон аҳли эрур дилбанди онинг...*

(Оғаҳий. Асарлар, 2-жилд, 324-бет).

Огаҳий ўзининг тарихий асарларида қадимий Тошҳовуз шаҳри тарихи, бу ерда барпо этилган боғ-роғлар, улар ичидаги тошҳовузлар ҳақида кўп ёзган. Меҳнаткаш халқ 1835-1836 йилларда бу шаҳар атрофини қадим замонларда ўраб олинган эски қўрғонини қайта таъмирлайдилар, янги-янги бинолар бунёд этадилар:

*Биноси эрди гардунга баробар,
Буржи зарваи кайвонга ҳамсар...*

*Ҳавоси жонфизо Исо дамидин
Муаттардур жаҳон онинг шамидин
Қалам таърифини гар ёзса юз йил,
Тамом ўлмоқлиги мумкин эмас бил.*

(Ўша китоб, 340-бет).

Афсуски, шўролар ҳукумати асрлар мобайнида халқимиз яратган бу боғ-роғларни текислаб, йўқ қилиб юборди. Дарёлар, тигиз ва серсоя ўрмонлар, ноёб қушлар тўдаси Огаҳий илҳомланиб куйлаган ота юрт сарҳадлари бузилиб, талон-тарож этилди. Худди шунингдек, халқларимиз ўртасида низолар келтириб чиқариш учун муқомбирона сиёсат ишлатиб ўтказилган разилонга миллий чегараланишлар туфайли, қанчадан-қанча қадимий обод шаҳарларимиз ўзга мамлакатлар ихтиёрига бериб юборилди. Ҳали бери шўролар етказган зиён-заҳматларни, дил жароҳатларини ювиш осон кечмайди.

Мустабид шўролар ҳукуматининг асосий мақсади боболаримизнинг маданий меросини унуттириб, қадриятларимиз ақл-заковати мужассамлашган маънавий ва иқтисодий бойликларимизни йўқ қилиб юбориш эди. Ўзга юрт ва элатлар ҳудудида қолиб кетган ота маконимизнинг тарихий шаҳарлари, дарёлари, ўрмон ва адирлари, боғларини ўйлаб дард чекамиз.

Огаҳийнинг Оллоҳдан тилаган олий неъматини бу ватан ободлиги, тинчлиги, ўз халқининг камолоти, бахтли яшашини эди. У ота ватан руҳи билан тирик, воҳанинг ҳар бир фасли гўзалликларининг ошиғи эди. Шу боисдан она тулроқ ифोरини ғазалларининг ҳар бир ҳижосига битганди. Узлуксиз урушлар, талон-тарожлар туфайли меҳнаткаш халқ бошига тушган шўришларни ўз кўзи билан кўрган Огаҳий оддий халқнинг осойишта турмушини дунёда ҳамма нарсадан устун қўяди:

*Фақр элига кулбаси мулки жаҳондин яхшиким,
Онда эски бурё тахти Каёндин яхшиким,
Тинчлик бирла атола нўши жондин яхшиким...*

Огаҳий бу мухаммасида тинчлик, асоишталикда халқнинг фақирона кулбаси, унда тўшалган эски бўё Эроннинг афсонавий Каёнийлар сулоласи тожу-тахтидан афзалдир, дейди. Ҳало л меҳнат ила дастурхонга қўйилган атала таоми жондай шириндир, деб тасвирлар экан, халқ байрамлари, сайиллар, пойғалар, шикорлар, саёхатлар, «Чавгон» каби қадимий ўйинлар, паҳлавонлар кураши каби қадимий гўзал урф-одатларимизни юксак пафос билан тасвирлайди. Ўзи ҳам халқ шодиёналарининг бахтиёр иштирокчисига айланади ва уларни тасвирлаган чоғда қаламидан нур ёғилади.

Огаҳийнинг «Туйнома» маснавийсини ўқиб бунга ишонч ҳосил қиламиз. Шоир бу маснавийсини халқ сайиллари базмига ўз маҳбубасини ҳам чорлашдан бошлайди.

*Кел базмим аро нишиман ила,
Гулшан қил анию махзан ила...*

Нишиман — бу қуш уяси, иссиқ индир. Махзан эса, хазина қимматли бойликлар уйидир. Шоир оддий инсонларнинг тўй даврасини қушларнинг иссиқ инига ўхшатади. Сен келсанг ана шу кулба гулшанга, қимматбаҳо хазиналар уйига айланади, деб тасвирлайди.

*Жон бер танима табассумингдин,
Лол айла тилим такаллумингдин...*

Огаҳий ҳазратларининг малаги дунёда энг доно, камолотли, зукко, гавҳарий аёлдир.

Аллома тўйни тасвирлар экан, чиройли ясатилган отларда учишга тайёр турган чавандозлар парвозидан ғурурга тўлади. Сўнгра елкаси ер кўрмаган шерюрак паҳлавонларнинг курашини энг жонкуяр муҳлис сифатида ҳикоя этади. Осмон ўпар баланд дор арқонлари узра ўз санъатини намоён қилган дарбозлар, айниқса, созанда ва хонандаларнинг юракларни ларзага келтирувчи куй ва қўшиқларини мафтункор ёзади. Карнай ва сурнайларнинг осмон гумбазларини ёритувчи шодон наърасини тасвирлар экан, ўз халқининг шодлигини, озод табассумини вақтинчаликка эмас, абадий бахтли, истиқлолли бўлишини истайди.

Мустақил мамлакатимизнинг 20 йиллиги тантаналари ҳали қулоғимиз остида баралла жаранглаб турган ушбу кезларда, халқимиз уйган пахта хирмонлари юракларни ватан истиқболи ғурури билан тўлқинлантирмоқда. Боболаримиз куйлаб ўтган ота макон мадҳи мустақил юртимизнинг озод ва обод бугунининг қадрига етишга, порлоқ келажак учун тинмай хизмат этишга чорлайди.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ МАТНИЁЗ ДЕВОНБЕГИ ЭМАС¹

Ўзбек халқи асрий орзуларига эришиб, мустақил ҳаёт кечирмоқда. Мамлакатимиз истиқдолнинг ёрқин йўлларига чиқиб олиб, ўзининг баркамол йигирма ёшани нишонлади. Шу нурли манзилдан туриб, олинларга қайрилиб боқсак, мустабид шўролар даврида тонталган, оёқ ости қилинган, қатағон этилган қанчадан-қанча шоир ва хаттот, созанда ва хонанда, мақомот илми аллюмаларини кўрамиз.

Чунки ўша давр адабиётшунослари коммунистик мафкура таъқиб остида баъзи тарихий шахсларни, ёзувчи ва шоирларни «Илғор рус маданиятининг стук тарғиботчиси», рус мустамлакачиларини олқишлаб кутиб олган «қаҳрамон» сифатида талқин этдилар. «Ўрта Осиё Россияга ўз ихтиёри билан қўшилган» деб тарих сарҳадларининг қонга беланган саҳифаларини «нурли бурилиш нуқтаси» деб ёздилар.

Ушбу мақолада 1873 йилда чор Россиясининг ҳарбий қўшинлари кўмондони генерал Кауфман томонидан Хива хонлигининг босиб олиниши фожиалари даврида рус мустамлакачиларига хайрихоҳ бўлган Матниёз — Муҳаммад Ниёз девонбеги ҳақида ҳикоя қиламиз. Унинг руспараст қиёфасини Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмий шахсиятига алмаштириб ёзиб, шоир ижодини чалкаштирган шўролар даври адабий жараёнларига янгича нигоҳ ташлаймиз.

Комил Хоразмий 1825 йилда Хивада Паҳлавон Маҳмуд мақбарасига яқин Абдулла Муфтий оиласида дунёга келди. Бу тўғрида Комил Хоразмий хонадонига Шайхлар қишлоғидан шогирд бўлиб келиб тарбия топган, машҳур хаттот, мақомшунос олим Муҳаммад Ёқуб Харротнинг ўғли Муҳаммад Юсуф Харрот Чокар хотираларига мурожаат этамиз. У 1924 йилда Мулла Бекчон Раҳмон ўғли билан бирга ёзган «Хоразм мусиқий тарихчаси» (Тошкент, «Ёзувчи» нашриёти, 1998 йил) китобида бундай дейди: «Машҳур мусиқашунос Абдусаттор маҳрамнинг дўғгон синглиси Авазжонни Абдулло Муфтий Нурбой Жук ўғлига никоҳ қилиб берганлар. Абдулло Муфтийнинг мазкур Авазжон хотунидан бир ўғил дунёга галиб Паҳлавон деб олағанлар. Паҳлавон Ниёз таҳсил ибтидосини Хоразмнинг эски мактаб ва мадрасаларида таҳсил қилгондан сўнгра, Сейид Муҳаммадхон замонида ўзининг бобоси Хўжаш маҳрамнинг савдогарлари қаторида юриб тижорат ишлари билан машғул бўладур.

Бироз сўнгралари тижорат ишини тарк этиб, Сейид Муҳаммадхоннинг супоҳсоларинда ювонлик (яъни отбоқарлик) хизматида кирадур». (Ўша китоб, 33-бет).

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 23.09.2011й.

Шоир Чокар хотираларидан кўриниб турибдики, ёш Паҳлавон Ниёз катта ҳаёт мактабини ўтади. У қаерда бўлмасин китобхонлик қилди, ғазаллар ёзди, кўлига соз олди ва мақом кўшиқларини куйлади. Тез орада Хоразм воҳасига тоза фикрловчи шоир, созанда ва гуянча, тенгсиз хаттот сифатида танилди. Бундан хабар топган Сейид Муҳаммадхон уни саройга таклиф қилиб, хусусий девони этиб тайинлади. Бу тўғрида Хива хонлари архиви дафтарларини мукаммал ўрганган олим М. Йўлдошев «Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши» (Тошкент, 1959 й) китобида бундай деб ёзади: «Ҳижрий 1273-1275 (1857-1859) йилларда хон ҳузурида Муҳаммад Назар девон бўлиб, 15 тиллодан маош олган. Бундан анча кейин бу мансабда Паҳлавон девон деган киши ишлаган, уни Мирзабоши деб атаганлар. Хоннинг амрига мувофиқ у мактублар ва турли ёрлиқлар ёзар эди». (Ўша китоб, 265 бет).

Ўша йиллари саройда ишлаган Муҳаммад Назар девон шоир Мунший бўлиб, у шоир ва хаттот Бобожон Таррох – Ходимнинг бобосидир. Филология фанлари доктори Нафас Шодмоновнинг «Шоҳиду-л-иқбол» адабий манба» монографиясида таъкидлаганидек, бу пайтда Муҳаммад Назар девон «Равзату-с-сафо» китобининг олтинчи дафтарини таржима қилиш билан банд эди. Тахминан 1858 йилларда ёш шоир ва хаттот Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмий сарой ҳаётига кириб келганда элга таниқли шоир Мунший, Огаҳий, Рожий Муҳаммад Юсуф маҳзум, Холис Муҳаммад Ёқуб ҳўжа каби иқтидорли шоир ва хаттотлар жўшқин ижод буржида эдилар. Чокарнинг ёзишича, у ўзининг юксак иқтидори, ишчанлиги туфайли 1873 йилгача Мирзабоши бўлган. Муҳаммад Раҳимхон Феруз замонидан эса, 1873 йилнинг 12 августидан 1880-йилгача девонбегилик рутбасига етишган.

Демак, Комил Хоразмийнинг асли исми Паҳлавон Ниёз бўлиб, «Комил» унинг адабий тахаллусидир. Бу тўғрида Огаҳий янада аниқроқ маълумот беради. У «Гулшани давлат» китобида: «Наврас фикр ва тоза таъб шуародин, фазл ва ҳўнар аҳли орасинда мумтоз Паҳлавон Ниёзким, фозиллар гуруҳи ичра тахаллуси Комилдир», деб ёзади.

Ҳўш, асли исми Паҳлавон Ниёз, тахаллуси Комил, мусиқий манбаларда Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил деб ёзилган забардаст шоирнинг исми шарифлари шўролар даврининг устоз адиблари томонидан ўзгартирилиб бошқа бир шахс «Матниёз» яъни Муҳаммад Ниёз девонбеги шахсига нисбат берилиб, нега бўяб кўрсатилди экан?!... Бундай ҳўлатларни деярли барча адабий манбаларда учратамиз. Кўлимизда филология фанлари доктори Абдуқодир Ҳайитметов билан филология фанлари номзоди Василя Мўминовалар нашрга тайёрлаган Комил Хоразмий «Девони»ни варақлаймиз. Унинг биринчи саҳифасида шоир ҳўқида: «Ўзбек адабиёти тарихида демократик тенденциялар асосида

ижод қилиб, чуқур из қолдирган ажойиб сўз санъаткорларидан бири Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комилдир. «Паҳлавон» унинг лақаби, «Комил» эса адабий тахаллусидир. Замондошлари унинг исмини Муҳаммад Ниёз шаклида ҳам қўлаб уни ихчамлаштириб, «Матниёз» деб ҳам юритганлар. У мадраса мударриси Абдулла Охунд оиласида 1825 йилда Хивада таваллуд топди», деб ёзилган. (Комил. Девон. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1975 йил).

Комил Хоразмийнинг асли исми Паҳлавон экан, уни «лақаб» деб ёзишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир. Яна замондошлари уни «Муҳаммад Ниёз» шаклида «Матниёз» деб юритганлар дейилади. Ахир Комил Хоразмийнинг исми «Ниёз Муҳаммад»-ку! Ҳеч қачон замондошлари уни «Матниёз» деб атаган эмаслар. Чунки Хоразм лаҳжасида Ниёз Муҳаммадни «Ниёзмат» дейдилар. Муҳаммад Ниёзни эса «Матниёз» деб айтганлар. Наҳотки, девон муаллифлари Хоразм шеvasи хусусиятларини ҳисобга олмаган бўлсалар.

Энди филология фанлари доктори, профессор Фулом Каримовнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (19-асрнинг иккинчи ярмидан XX аср бошларигача) университетларнинг филология факультетлари ҳамда педагогика институтларининг тил ва адабиёт факультетлари учун ёзган дарслигининг учинчи китоби («Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент — 1975 йил) да бу шоир ҳақида бундай деб ёзилган: «Комил Хоразмий 1825 йилда Хива шаҳрида зиёли оиласида дунёга келди. Унинг отаси Абдулла Охунд Хива мадрасаларида мударрислик қилар эди. Шоирнинг исми Ниёз Муҳаммад бўлиб, баъзи манбаларда, хусусан мусиқага оид адабиётларда у Паҳлавон Ниёз Муҳаммад деб юритилади. «Паҳлавон» сўзи унга ёшлик вақтида суюб берилган ном бўлиб, бу ном кейинчалик ҳам сақланиб қолган. Тарихий китобларда эса шоирнинг номи Матниёз шаклида учрайди. Комил ёки Комил Хоразмий шоирнинг адабий тахаллуси бўлиб, камолотга эришган киши маъносини англатади». (Ўша китоб, 226-бет).

Нега энди муаллиф «Паҳлавон» сўзини суюб берилган ном деб уни тушириб қолдириб, шоирнинг исми Ниёз Муҳаммад демоқда. Агар шоирнинг исми Ниёз Муҳаммад бўлган тақдирда ҳам у «Ниёзмат» деб ёзилиши керак эди, фақат «Матниёз» деб эмас, ахир!... Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмий номини «Матниёз» деб ёзишдан ўша давр адабиётшуносларининг кўзлаган асосий мақсади бўлган. Агарда шоир Комил Хоразмийни «Матниёз» деб ёзиб, русларга хайрихоҳ киши, илғор рус маданиятини куйлаган, босқинчи генерал Кауфман қўшинларини қучоқ очиб кутиб олган шахс деб тасвирланса, мустабид шўролар даври мафкураси буни олқишлаган. Бундай олимларга шон-шавкат ёғилган. Шу боисдан ўша давр адабий жараёни жуда кўп шоир ва ёзувчилар пешонасига «руслаштириш» тамғасини босиб, улар шахсини бўяб кўрсат-

ганлар. Хўш, Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмий шахсига ниқоб этиб кийгизилган «Матниёз» ким ўзи? Тарихий манбаларга мурожаат этамиз.

«Матниёз», яъни Муҳаммад Ниёз девонбеги баҳодир саркарда бўлган. У Сайид Назар оқсоқолнинг ўғли бўлиб, Хива саройида мансабдор ва обрўли аёнлардан ҳисобланган. («Хива давлат ҳужжатлари», Тошкент, 1960 й).

Муҳаммад Ниёз Амиру-л-умаро Сайид Маҳмуд тўранинг ноиби сифатида Ҳазораспда девонбегилик қилган. Унинг ихтиёрида уч минг отлик ва олти юз пиёда аскар ва бир тўп бўлиб, жуда кўп жангларда қатнашган. Бу тўғрида Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида: «Ҳижратнинг 1284 йилида... (мил. 1867 й) яна ямўт авбошлари беэътидоликни ҳалдин ўтқара бердилар. Хон ҳазратлари амр этдилар... Муҳаммад Мурод девонбеги саккиз минг отли ва минг олти юз пиёда ва икки тўп билан ва Муҳаммад Ниёз девонбеги уч минг отли ва олти юз пиёда ва бир тўп биля ямўт устига кетдилар»... деб ёзади. (Ўша асар, 199-бет).

Гап шундаки, «Матниёз» — Муҳаммад Ниёз девонбеги Амиру-л-умаро Сайид Маҳмуд тўрага таяниб иш тутган ва унга умрбод садоқатли киши бўлган. Сайид Маҳмуд тўра Муҳаммад Раҳим Биринчининг ўғли, Сайид Муҳаммадхоннинг (1856-1864) акаси, Муҳаммад Раҳим Иккинчи Ферузнинг амакиси бўлган.

Огаҳий «Шаҳиду-л-иқбол» (Нашрга тайёрловчи Нафас Шодмонов, Тошкент, «Муҳаррир» 2009 й.) асарида Муҳаммад Ниёз девонбеги ҳақида алоҳида тўхталган. Маълумки, 1864 йилда тахтга чиққан Муҳаммад Раҳим Иккинчи Феруз шикорга отланади. У бир ойга тахтда амакиси Сайид Маҳмуд тўрани қолдириб, Питнак мавзесига қараб йўл олар экан, Ҳазорасп қалъасида меҳмон бўлади. Огаҳий ёш хонни тантанали кутиб олган Муҳаммад Ниёз девонбеги ҳақида: «Амиру-л-умаро» тўранинг олий жанобининг ихлосмаоб ва садоқатинтисоб бандаларининг сарафроси Муҳаммад Ниёз девонбегиким, Амир Тўранинг илтифотидин наёбатан ул қалъанинг ҳукумати тамоман анинг қабзаи эҳтимомига мугаваллий эрди»... деб ёзади. (Ўша китоб, 76-бет) Огаҳийнинг тасвирлашича, у Ҳазорасп дарвозасидан то Арккача, тахминан 150-200 метрча масофага қиммат баҳо матолардан паёндоз тушаган. Эндигина 20 ёшга тулган Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи Феруз бошидан олтин тангалар сочиб, безатилган от совға этган. Бундан кўриниб турибдики, Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмий Муҳаммад Ниёз девонбеги эмасдир. Ахир у ҳеч қачон Ҳазорасп қалъасида девонбегилик қилган эмас!

1873 йилда Хива хонлигининг босиб олиниши воқеаларини акс эттирган барча рус манбаларида нега Матниёз — Муҳаммад Ниёз девонбегини мақтаб ёзишган. Чунки, у Амиру-л-умаро Сайид Маҳмуд Тўра

режаларини амалга оширишга хизмат этган. Урушнинг дастлабки кунларида Ҳазорасп қалъаси ҳимоясига икки мингга яқин навкар Амир Тўра билан Муҳаммад Ризо Тўра (у Оллоқулихон ўғли бўлган) бошчилигида юборилган. Улар саркарда Муҳаммад Ниёз девонбеги бошчилигида рус қўшинларига қақшатқич зарба беришлари зарур эди. Бироқ, улар Аму дарёдан кечиб ўтган рус босқинчиларига Ҳазорасп дарвозаларини очиб, қалъадаги озиқ-овқат омборлари, ўқ-яроғ, порох сақланаётган омборларни очиқ ташлаб Хивага қочдилар. Уларнинг асосий мақсади тахтни эгаллаш эди. Ўша пайтда Хивани бомбардимон қилаётган генерал Верёвкин зарбасидан қадимий обидалар портлаётган эди. Муҳаммад Раҳимхон Феруз Урганч дарвозаси орқали қалъа ташқарисига чиқиб, мустамлакачиларга зарба бермоқчи бўлди. Унинг атрофига Матмурод девонбеги бошлиқ жасур саркардалар, туркман сардорларидан иборат икки юз, уч юз киши жипслашганди. Ферузхон улуғлар маслаҳати билан Азмехшарга қараб йўл олган. Фурсатдан фойдаланган Амиру-л-умаро ўз тарафдорлари ёрдамида ҳибсдаги Отажон турани озод этиб, бўш турган тахтни эгаллаб жигали телпакни бошига кийган. Баёний бу мулҳиш воқеани тасвирлаб, Хумо (бахт ва давлат қуши) ўрнини чуғз яъни бойқуш эгаллади деб нафратланиб ёзган: «... Иноқбек қайтиб шаҳарга кириб Аркка келиб кўрди. (Иноқбек — бу Элтузар иноқ бўлиб, Баёнийнинг амакизодасидир). У Кауфман томонга элчи бўлиб кетган эди. Фалаки шўъбадабознинг носозлиқидин Хумой бу ошёндин парвоз уриб ўрнида бир чуғз чуғзи ҳақиқий била ҳамовоз бўлуб ўлтурбдур. Иноқбекнинг ҳуши бошидан учуб ноилож кириб, Амирга салом берди. Амир Иноқбекнинг юзига қараб деди: «Сен кетгандин сўнг, хонинг қочиб юртдин чиқиб кетдилар. Ондин сўнг улуғ-кичик йиғнолиб бизни шундоқ этдилар». («Шажарайи Хоразмшоҳий», 218-бет).

Хива хонлиги тахтига ўтириб, ўзини хон деб эълон қилган Амиру-л-умаро муродига етгандай бўлди. Дарҳол, ўз яқинлари билан генерал Кауфманни кутиб олиш учун қалъадан ташқарига чиқиб олти чақиримча йўл юришди. Унинг асосий мақсади Хива дарвозаларини мустамлакачиларга очиб бериб бош қўмондон ишончини қозониш эди. Шунингдек, руслар олдида обрў-эътиборини ошириб кўрсатиб, генерал Кауфманга биз билан сулҳ тузинг, юртни бизга топширинг, деб илтимос қилиш эди. Шундай бўлди ҳам. Муғамбир генерал улардан яхши сўзини аямади. Биз фақат Муҳаммад Раҳимхон билан сулҳ тузамиз, борди-ю хон қайтмаса, у вақтда сизлар билан келишиб оламиз деди. Бу тўғрида рус зобити В.Тихменев «Туркистон отрядининг 1873 йили Хивага юриши баёни» асарида (Бу асарни тарих фанлари доктори Хайдарбек Бобобеков таржима қилган. «Фан ва турмуш» журнали 1992 йил 1-сон) бундай деб ёзади: «Хон туркманлар ичига қочганлиги сабабли,

бош ҳарбий қўмондонни хоннинг амакиси бўлган Амир катта зодагонлар билан шаҳардан олти чақирим берида кутиб олди... тантанали учрашувдан сўнг шаҳардан ярим чақирим берида дам олишга жойлашганимизда хоннинг амакиси бизга ҳуржинда 1900 сўмлик танга тақдим этди...» Бундан кўриниб турибдики, Амиру-л-умаро, Матниёз девонбеги, Отажон гўралар бошлиқ бир гуруҳ амалдорлар рус мустамлакачиларига хайрихоҳ бўлганлар. Шу боисдан барча рус тадқиқотчилари уларни энг доно, энг ақлли, сулҳпарварлар партиясига мансуб кишилар деб кўкларга кўтариб исмларини ўз китобларига муҳрлаганлар. Шўролар даври адабиётшунослари Матниёз, яъни Муҳаммад Ниёз девонбегини шоир Комил Хоразмий деб ўйлаб, рус зобитлари ва шарқшунослари асарларидан кўплаб мисоллар келтирганлар. Айниқса, «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида муаллиф рус шарқшуноси Ф.И. Лобосевичнинг «1873 йилги Хива юришининг баёни» асарида: «Кекса Сайид Амиру-л-умаро, худди унинг яқин дўсти девонбеги Матниёз сингари, халқ муҳаббати ва ҳурматига сазовор эди. Уларнинг иккови ҳам Хивада сулҳпарварлар партиясининг тарафдорларидан эди...» деган иқтибосни келтиради. (Ўша дарслик, 224-бет). Шунингдек, Муҳаммад Ризо Мироб Эрнийезбек ўғли Огаҳий, асарлар олти жилдлигининг биринчи жилдидаги (Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент 1971-йил) сўз бошисида профессор, филология фанлари доктори Фулом Каримов республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, доцент Субутой Долимовлар: «Тарихий манбаларда «Матниёз, музика тарихига оид асарларда «Паҳлавон Ниёз Муҳаммад» номи билан юритиладиган бу шахс шоир Комил Хоразмийдир (1825-1899)», деб ёзиб, жиддий хатога йўл қўйганлар. (Ўша китоб, 10-бет). Демак, рус мустамлакачилари синфи вакили бўлган Ф. И. Лобосевич мақтаб ёзган «Матниёз» шоир Комил Хоразмий эмас, Матниёз девонбегидир.

Халқимизда «Катта арава қаердан юрса, кичик арава ҳам шу ердан юради» деган мақол бор. Мумтоз адабиётшунослигимиз устунлари Матниёз девонбеги шахсини Комил Хоразмий деб таъкидлаган эканлар Хивада туғилиб ўсган адиблар Давлатёр Раҳим ва Шихназар Матрасулар ҳам шу йўлдан борганлар. Гап шундаки, Хива хонлиги тарихининг «Мажмуат-уш-шуаро» тўпламидаги барча шоирлар ижодини, Мирзабешилар сулоласини ўрганган бу адиблар ҳам «Феруз – шоҳ ва шоир қисмати» китобида рус шарқшуноси Ф. И. Лобосевичдан ўша иқтибосни келтириб, Матниёз бу Комил Хоразмийдир деб ёзганлар. Шу боисдан мумтоз адабиётимиз жонкуяри шоир ва драматург Комил Аваз адиблар – Давлатёр Раҳим билан Шихназар Матрасулни танқид этган «Комил Хоразмий Матниёз девонбегими?» деган мақоласини эълон қилган эди. (Комил Аваз «Хива дилбанди», «Ёзувчи» нашриёти, 1997 йи

46-57-бетлар). Бу мақолада шундай сатрларни ўқиймиз: «...Комил Хоразмий 1873 йил 12 августгача Мирзабошилиқ вазифасида ишлаган экан, нега уни Матниёз девонбеги билан аралаштириб юрибдилар?

Хиванинг Русия томонидан босиб олиншининг жонли гувоҳи бўлган рус ҳарбий хизматчиси Ф. И. Лобосевичнинг Матниёз билан Ниёзматнинг фарқини билмаслиги табиий, бизнинг олимларимиз наҳотки, Матниёз (Муҳаммад Ниёз), Ниёзмат (Ниёз Муҳаммад) эканлигини фарқлай олмайдилар», деб жуда тўғри ёзган эди. Яна тарихий манбаларга мурожаат этамиз. Биринчидан, бу даврда Комил Хоразмий Мирзабоши эди. У уруш тугалланганидан кейингина, 1873 йил 12 августда Қозонлига сибир этилган Муҳаммад Мурод девонбегининг ўрнига тайинланган эди. Шунинг ўзиёқ, Комил Хоразмийнинг Матниёз девонбегига эмаслигини тасдиқлайди. Иккинчидан, Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмий ҳеч қачон Амиру-л-умаро билан яқин дўст, ҳамфикр ва ҳамтовоқ бўлган эмас. Амир тўра шоир Комил Хоразмийни кўрарга кўзи йўқ эди. Бу ҳақда Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида: «Амир Тўра, филҳол. Арққа келиб хон бўлди ва эғнига гулнор чакман ва бошига жигали телпак кийиб тахтда ўлтирди... Амир Тўра, филҳол, Муҳаммад Мурод девонбеги биля Паҳлавон Мирзабошини тамоми афродларни биля тутуб келтурмакка амр этди...» деб ёзади. (Ўша китоб, 217-бет). Бундан яққол кўриниб турибдики, Амир Тўранинг яқин дўсти девонбеги Матниёз бутунлай бошқа тарихий шахсдир. Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмийни унга нисбат беришлари ноўриндир.

Учинчидан, Мак Гахан «Оксусдаги ҳарбий ҳаракатлар ва Хиванинг таслим бўлиши» (Инглиз тилидан таржима, М.1875 йил) асарида Матниёз девонбеги ҳақида: «Матниёз, Сайид амиру-л-умаро сингари сулҳпарварлар партиясига мансуб кишидир. У паст бўйли, думалоқ кўзли, сийрак соқол, кўримсиз бир киши эди. У афтидан русларга жуда хайрихоҳлик билан қарар эди. Хива хонлигига оид энг ишончли маълумотларни генерал Кауфманга етказиб турган ҳам ўша эди...» деб ёзади. (Ўша китоб, 213-бет).

Шўролар даври адабиётшунослари «Матниёз» — Комил Хоразмийдир деб ёзиб шоир ҳаёти ва ижодини чалкаштирдилар. Наҳотки, забардаст шоир Комил Хоразмий генерал Кауфманга ота юртининг бойликларини ҳақида энг муқаддас ва махфий маълумотларни етказиб бериб турган сотқин, чақимчи шахс бўлса?! Бу ерда Комил Хоразмийнинг ташқи кўрниши ҳақида ҳам сўз кетмоқда. Шоир калта бўйли, сийрак соқол, бадбашара киши бўлган эмас. Комил Хоразмий ҳазратлари банд бўйли, келишган қалди-қоматли, серсоқол, кўзлари барча нарсадан огоҳ, сергак ва маъноли, ўта малоҳатли киши бўлганлар ахир! Биз ўзимизнинг исботи учун шоирнинг 1888 йилда тушган суратини муҳтарам газетхонлар эътиборига ҳавола этмоқдамиз.

Матниёз девонбегининг беқарор шахс эканлиги ҳақида тарихий манбаларда батафсил ёзиб қолдирилган. Бу тўғрида Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида: «Кауфманнинг ёнига Муҳаммад Ниёз девонбеги гоҳ-гоҳ бориб мусоҳибат этиб кетар эди. Кауфман ондин вилоят аҳволининг истифсорин этар эрди. Муҳаммад Ниёз девонбеги вилоятнинг тамоми ҳолати ва маҳсулотидин ва тамоми аркони давлат ва аъёни ҳашматининг аҳволотларидин Кауфманга огоҳлик берди. Мундин бир неча кун ўтгандан сўнг, Кауфман Муҳаммад Мурод девонбеги билан Раҳматулло ясаулбошини сибир этиб Қозонлига юборди ва яна русия аскарининг кофайи масорифий (Россия армиясининг урушга кетган сарф-ҳаражати яъни «Контрибуция»си) учун Хоразм аҳолиларидин икки миллион билан икки-юз минг манот тазминот олмаққа қарор бердилар», деб ёзади. (Ўша китоб, 224-бет). Рус ҳарбий зобити В. Тихменев ҳам хонликнинг олтин захиралари қўлга тушурилганлиги ҳақида: «Матмурод девонбеги ҳовлисида хонликнинг яширин хазинаси топилганлиги гуфайли, у ерга ҳам соқчилар қўйдик. Хон ўрдаси ва унинг олдидаги майдонга тўрт отлик тўп билан учта рота ва бизнинг лагерга кирадиган шаҳар дарвозаси олдида тўртта илғор рота иккита тўққиз фунтлик ва тўрт тоғ тўп билан йиғилган эди. Улар бу ерда уч кун турди. Чунки ҳарбий ўлжаларни бўлиб олиш лозим эди» деб тасвирлаган. Кўҳна Аркда асрлар давомида қадриятларимиздан олтин мерос бўлиб қолган бойликларнинг талон-тарож этилганлиги, махфий сақланиб келинаётган ботмон-ботмон олтин захираларининг душман қўлига тушганлигининг асосий сабабчиларидан бири ҳам Матниёз девонбегининг сотқинлиги эди. Шўролар даври адабиётшунослари шоир Комил Хоразмийни сотқин ва чақимчи Матниёз девонбеги билан алмаштириб, кечириб бўлмас хатога йўл қўйганлар. Замонлар ўзгарди. Она замин бағри янгиланди. Инсон ҳуқуқларини паймол этиш, ўлка бойликларини талаш, аждодларимиз маънавий меросини талон-тарож этиш каби тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатган, ёлғондакам ҳукмронликни олқишлаган шўровий эътиқод чилпарчин бўлди. Мана йигирма йилдирки, қадриятларимизнинг ўлмас ҳаёти ва ижоди қайта тикланди. Халқ оғзаки ижоди қаҳрамонлари, шарқона маданият, илму-ирфон, гузал урф-одатларимиз, муқаддас маросим ва байрамлар элимизга қайтариб берилди. Бироқ, шоир, хаттот, таржимон, созанда, мақомот илми алломаси Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмий ҳаёти ва ижоди ҳамон тула қонли ўрганилмади. Истиқлол даврида нашрдан чиққан барча китобларда уни «Матниёз» деб ёзиш давом этмоқда. Энг муҳими Хоразмда туғилиб ўсган олимлар Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул ҳам «Феруз. Шоҳ ва шоир қисмати» (Тошкент, 1991 йил) китобининг «Комил – ижодкор ва давлат арбоби» саҳифасида Ф.И.Лобосевич ва Мак-Гаханнинг Мат-

ниёз девонбеги ва Амиру-л-умаро ҳақидаги фикрларини мисол этиб келтириб, Комил Хоразмийни Матниёз девонбегига нисбат бериб ёзишган. Ачинарли томони шундаки, 2004 йил нашрдан чиққан «Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти» (Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги университетлар ва педагогика олий ўқув юр்தларининг филология факультетлари учун дарслик сифатида тавсия этган) китобида ҳам «Ф.И.Лобосевич ва Мак-Гаханлар ўз асарларида Комил Хоразмий фаолиятига махсус тўхталганлар», деб шоир шахсиятига нотўғри баҳо берганлар. Уни «Матниёз» — Муҳаммад Ниёз девонбеги бу Комил Хоразмий эди, деб таърифлаганлар. (Ўша дарслик, 53-бет).

Дарслик муаллифлари Паҳлавон Мирзабоши Комил Хоразмий яшган адабий муҳитни, унинг атрофига жипслашган 40 дан ортиқ шоир, хаттот, мақомчиларни, муҳаррирларни, матбаачиларни, шунингдек, ўша давр тарихий шахсларини яхши билмайдилар. Шу боисдан дарсликда қатор хато ва нуқсонларга йўл қўйилган. Масалан, жаҳон кутубхоналарида ноёб қўлёзмалари сақланаётган машҳур хаттот Муҳаммад Шариф Тарроҳ девонни «Муҳаммад Шариф арро девон» деб, шунингдек, Сайид Амиру-л-умарони «Сайид Амиркул умар» деб хато ёзишган. Шоир вафот этган санани эса, Лафасий ёзган маълумотга қараб, 72 ёшида 1897 йилда дунёдан ўтган йил деб ёзишади. Бироқ, Комил Хоразмий хонадониди ўсган Чоқар бу тўғрида жуда аниқ маълумот берган: «Паҳлавон Мирзабоши... Муҳаммад Раҳимхон замони хиж. 1317 йил шабон ойининг 27 кунни озонида вафот бўлди...(Бизнинг фикримизча, 1899 йил 31 декабрь тонгида оламдан ўтган). Бу замонлардаги ёзгон шеърлари бутунилан хон ва сипоҳилардан шикоят бўлғони сабабли бир-икки кишидан ўзгага гўрсатмас эрди...» деб ёзган. («Хоразм мусиқий тарихчиси», 34-бет).

Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмийдан ўлмас мерос қолди. Қўлимизда шоирнинг 1881 йилда нашр этилган биринчи девони бор. Шоирнинг девони иккинчи бор 1895 йилда Хивада, учинчи марта эса, 1909 йилда Тошкентда янада тўлароқ нашр этилган. Ундан ташқари таржима асарлари, шашмақом нағмаларидан иборат «Танбур чизиги» китоби, турли баёзларда ғазал ва мухаммаслари мавжуд. Унинг ғазалларида икки томонлама — сарой аъёнлари ва рус мустамлакачилари томонидан эзилган меҳнаткаш халқ ҳаётининг аянчли суратлари бор.

Комил Хоразмий ўз ижоди билан жавоҳир денгизи бўлмиш мумтоз адабиётимиз равнақига шиддатли тўлқинлар билан келиб қўшилган нахрга ўхшайди. У аруз вазнининг барча жанрларида ижод қилди. Ғазалиёт оламига ўлмас муҳаббат туйғулари таровотини олиб кирди, авлодларни доимо комил инсон бўлиб етиштиришга, маърифатга, яхшиликка чорлади.

Комил Хоразмийнинг руҳий дунёси бу инсон қалби гузалликларини кўзгуда кўра олиш иқтидоридир. Инсон қалбидаги Оллоҳ сурати ва сифатларини сезиб туриш ва уни назмга, навога, моҳирона кўчира олиш қудратидир. Шоир ўз ижодида ўзбек, араб, форс, тожик тиллари маоний дунёси ва нафосатини мужассам этиб, ҳар бир ҳарф, ҳар бир ҳижола дунёча маъно, бетакрор ранг, нафис жаранг борлигини тараннум этади. Комил Хоразмий назмида, у яратган мақом наволарида ана шу илоҳий оҳанграблик етакчилик қилади. Шоир сўз ва матн, саз ва оҳанг қатла-ридаги асрлар нидосига қулоқ тутиб, уни танбур чизикларига муҳрлаган.

Йиллар суронида улуғ сиймолар тақдирига шўролар даври соя солиб келди. Мустақиллик замонаси қадриятларимизга янгидан умрбоқийлик баҳшида этмоқда. Комил Хоразмий сиймоси, унинг маънавий мероси ҳам қайтадан янгича нигоҳ билан ҳаққоний ёритилиб, қайтадан баҳо-ланиб, ўз халқига қайтарилиши керак. Ишонамизки, ўзбек элини кўшиқларга буркаб кетган улуғ зот — Комил Хоразмий ҳазратлари буюк шоир, зарқаламли хаттот, мақомот илми алломаси, зийрак сиёсий ар-боб сифатида янги авлодлар эътироф ва эҳтиромига мушарраф бўлади. Ўз аждолларини севган, эъозлаган авлодлар эса ҳақон адабиёти айво-нида эътибор қозониб, эл ардоғида бўлаверадилар.

МАҚОМЛАРДА АСРЛАР НИДОСИ¹

(Муҳаммад Юсуф Баёний ҳақида икки оғиз сўз)

Мақомот мулки бу аждоларимиз яратиб кетган миллий мумтоз му-сиқа илмиётидир. Унинг тарихи, ривожланиш босқичларининг ранго-ранг иншои мусиқий рисоалардир. Аждоларимиз мусиқий тафаккур-га эга бўлиш комил инсон бўлиб етишишда, юксак маънавият соҳиби бўлишда етакчи ўринни эгаллайди, деб сабоқ берганлар. Шу боисдан аллома боболаримиз асрлар нидосини ўзининг бағрига беркитган ма-қомлар сирини сидқидилдан ўрганганлар. Улар созлар, оҳанглар дунё-сини билиш учун хонадонларида дутор, танбур, ғижжак, доира, най, кўшнай, сурнай каби ўнлаб чолғу асбобларини ардоқлаб сақлаганлар, улардаги куй измини, парда жилваларини, усул руқнларини ўрганиб мақомот илмига қалит топганлар. Созлардаги инсон руҳи қудратининг тараннумини танбур чизикларига муҳрлаганлар, мусиқий баёзлар ёзганлар.

Сўз ва матн, саз ва оҳанг қатларидаги асрлар нидосига қулоқ тутиб, келажак авлодга мақомот илмининг мерос этиб қолдирганлар.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 30. 04. 2010 йил.

Муҳаммад Юсуфбек Баёний ёзиб қолдирган адабий, тарихий, мусиқий мероснинг ҳар бир сатри кўзларга тўғиёдир.

Баёний улугвор фалсафий руҳиятни ўз ғазалларида нафис ифода этган шоир, тарихнавис аллома, зарқаламли хаттот, бир неча тилларни мукамал билган таржимон, созанда ва мақомшунос олимдир.

Алломанинг шажаравий асарларини ўзбек ва рус тарихчилари жуда кўп ўрганганлар. Адабиётшунос олимлар унинг девонларини илмий тадқиқ этганлар. 1960 йиллардаёқ, адиб Раҳмат Мажидий «Ўзбек адабиёти»нинг 4 жилдли I-китобида шоир ҳақида маълумот беради ва ғазалларидан намуналар келтиради. 1962 йилда эса таниқли адиба Суйнма Ғаниева, Ҳалима Мухторова Баёний ғазалларидан намуналар тўплаб, уни нашрга тайёрлаганлар. Ниҳоят, олимлар Нусратулла Жумаев, Иқболой Адизовалар алломанинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарини ўрганиб нашрдан чиқардилар. Бироқ бу илмий изланишлар Баёнийнинг кўп қиррали ижодини ўрганишда дебоҷадир.

Ушбу мақолани ёзишга даъват этган нарса Баёнийнинг ота-бобола-рига хос илмий салоҳиятга қизиқиш, унинг адабий, тарихий, мусиқий мероси, шахсияти ҳақида замондошлари ёзиб қолдирган хотиралар хусусида сўз юритиш истаги бўлди. Ниҳоят, Баёний суратининг топилиши каби қувончли ҳолатларни азиз газетхонларга етказиш нияти бизни илҳомлантирди.

Баёнийнинг туғилган санаси ҳақида адабий манбаларда турлича маълумотлар ёзилган. Гап шундаки, ҳанузгача Мунис, Оғаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари тўлалигича ўрганилиб, чоп этилмаган. Шу боис, Баёний таржимаи ҳолини унинг асарларида келтирилган маълумотлар асосида, замондошларининг шоир ҳақидаги хотираларига таяниб тиклаш мумкин.

Баёний ўзининг «Битсин аҳли разолат» шеърисида:

*Эшит сўзим фарзандлар,
Кўп меҳрибон дилбандлар.
Ошди ёшим саксондан
Ўзим ҳам чиқдим сондан
Қани, энди кўзда нур,
Белда қувват ҳам путур
Бўлса-ю сафга турсам...*

деб ёзади. Шоирнинг бу шеъри 1919 йилда ёзилган бўлиб, кейинчалик 1921 йил март ойида «Хоразм хабарлари» газетасида чоп этилган. Гап шундаки, 1919 йилга келиб, Жунайидхон якка ҳоким бўлиб олган, меҳнаткаш халқ тўрт томондан сиқув остида қолган эди. Биринчиси тожу-тахт учун сиёсий найранг ишлатаётган Жунайидхон босқинчи-

лари бўлса, иккинчидан хон амалдорларининг зулми ҳалдан ошган эди. Учинчидан, Чор Россияси мустамлакачилари воҳа бойлигини талашда давом этар, тўртинчидан, Хива тахтини эгаллашга жазм этган «Қизил империя» большевиклари босиб келмоқда эдилар.

Демак, 1919-йилда жаллод ва жосус Жунайидхонга қарши жанг йилларида «Ёшим саксондан ошди», деб ёзган Баёний 1839-1840 йилларда туғилган бўлиб чиқади.

Муҳаммад Юсуф Баёний Хива қалъасидан 7-8 километр узоқда жойлашган Қиёт қишлоғида амирзодалар оиласида таваллуд топди. Унинг отаси Бобожонбек араб, форс тилларининг грамматик ва морфологик хусусиятларини чуқур билган тилшунос, таржимон, мантиқ ва фалсафа илмининг алломаси эди.

Бобожонбек 1871 йилда 64 ёшида оламдан ўтади. Бу пайтда Баёний 30 ёшлардан ошган эди. У отаси ҳақида фахр билан ёзади: «...ул ҳазрат илми сарф ва илми наҳв ва илми мантиқда ягонаи аср ва илми ҳикматда яқтои даҳр эрдилар ва китоби «Шабистон» ва «Девони Бедил» нинг мағаллақотлари ҳаллида оламройлари иқдакушод эрди...

Раҳматуллоҳи алайҳ ул-ҳазратдин икки ўғил қолди. Валади иршодлари сарвари атиббо Яхшимуродбекдурлар. Иккиланчиси ушбу фақири ҳақир Баёнийким, бу ҳуруф роқимидурман», деб ёзади. («Шажарайи Хоразмшоҳий», 207-бет).

Баёний отасининг таълим-тарбиясини олиб, бир неча тилларни ўрганди. У араб, форс, турк, рус тилларини мукаммал билганлиги туфайли мадрасада ўқиб юрган кезларидаёқ, луғат тузиш, таржима қилиш иш-тиёқида бўлди.

Шажарачи адиб Лаффасийнинг «Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари» асарида ёзишича, Баёний шахмат ўйинида маҳорат кўрсатиб, сарой аҳлини мот қилар экан. У шу даражада хаттотлик илмини ҳам эгаллаган эканки, хушнависликнинг хати куфий, сулс, шикаста, райҳоний, хати ҳиндий турларини мукаммал эгаллаб, шоғирдларига ҳам ўргатган.

Баёний ўз асарларида Мавлоно Дарवेश Аҳмаднинг уч жилдлик «Саҳифул-ахбор», Биноийнинг «Шайбонийнома» ҳамда Табарийнинг «Тарихи Табарий» китобларини ўзбек тилига таржима этганини ёзади.

Уста таржимон, шажарачи тарихнавис, тенгсиз хаттот, шоир, мақомшунос Муҳаммад Юсуф Баёний ўз даврининг Мунис ва Огаҳийдан кейинги забардаст алломаси, мамлакатнинг маънавий устуни эди.

Баёнийнинг замондоши шоир ва хаттот Бобожон Тарроҳ – Ходим (1878-1971) ундан қирқ ёшларча кичик бўлиб, хон саройида бирга ишлашган. Алломанинг адабиёт оламидаги ўрни, шоғирдларига меҳрибонлиги, олийжаноб фазилатлари ҳақида эҳтиром билан ёзади.

Бобожон Тарроҳ — Ходим қўлимиздаги «Хоразм шоир ва навозанда-лари» китобида: «...Муҳаммад Юсуфбекнинг илмий даражаси ниҳоятда юксак эди. Мактаб, мадраса таълимотидан ташқари Хоразм олимларидан қўп ўрганди. Қўп китобларни таржима қилди. Шоирликда биринчи ўринда туради. Табиблиқдан, саз илмидан ҳам олим эди. Хоразм олти ярим мақомини тўлиқ биларди. Ўта сахий инсон бўлиб, уйида барча чолғу созларидан икки-учта нусха сақларди. Унинг ҳовлисида саз бўлмаган кечанинг ўзи йўқ эди», деб хотирлайди.

Шоир Лаффасий ҳам Баёний тўғрисида «... танбур, ғижжакка муорибатлиг уста бўладир» деб ёзади.

Дарвоқе, Баёний тарихнавис аллома, шоир ва зарқаламли хаттот, таржимон бўлиш билан бирга Хоразм олти ярим мақомини нота чизиқларига кўчириб китоб ҳолига келтирган санъаткордир. Бу соҳада у Комил Хоразмий, Муҳаммад Расул Мирзо, Худойберган Муҳркан, Муҳаммад Ёқуб Харрот, Ниёзийлар билан ижодий ҳамкорликда ишлаб, келажак авлодга мақом дурдоналарини ўз дастхати билан ёзиб қолдирган.

Баёнийнинг Янгиариқ туманидаги Шаравот қишлоғида истиқомат қилаётган невараси қўлида сақланаётган бу «Танбур чизиги» китобининг ахтариб топилиш тарихи, уни ҳозирги нотага ўтказиш жараёнининг йигирма йиллик машаққатлари ҳақида ёзган шоир ва драматург Комил Авазининг «Олис оҳанглар» китобидан ўқиб фахр ва ифтихор туйғуларига тўлдик.

Баёнийнинг моҳир созанда, мақомот илмининг алломаси эканлиги тўғрисида ёзган замондошлари Бобожон Тарроҳ — Ходим ва Лаффасий хотиралари не чоғлиқ тўғри эканлигининг гувоҳи бўлди.

Баёний қадрдон дўсти Муҳаммад Расул Мирзабоши ҳақида ўзининг асарларида чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан ёзади. Мирзо тахаллуси билан ғазаллар битган бу шоир ғазалиёт ва мақомот илмининг бобокалони Комил Хоразмийнинг ўғлидир. Баёнийнинг ёзишича, Мирзо «Танбур чизиги» китобини 1300-ҳижрий (1883-мил.) йилда ёзиб тугатган. Баёний эса бу китобнинг абадий сақланишини истаб, ҳижрий 1338 йилда (1920 йил милодий) ундан нусха кўчирган.

Ўзбек халқининг асрлар қаъридаги олис нидоларини созларга кўчирган, мақомот илмига асос солган Комил Хоразмий, Муҳаммад Расул Мирзо ҳақида Бобожон Тарроҳ — Ходим «Хоразм шоир ва навозанда-лари» китобида шундай дейди: «...Комил Хоразмий хонлиқ вазифаси билан Россияга борган вақтда рус бастакорлари билан учрашади. Улардан нота илмини ўрганиб қайтади. Ўн икки мақомни олти мақомга таркиб бериб ёзади. Муҳаммад Расул Мирзабоши отаси ёзган бу китобни қайтадан кўриб чиқиб, олти мақом нотасига ярим мақом нота қўшиб,

мақом китобини ёзади. Бу ишда ўзига ёрдамчи қилиб Худойберган Мухркан девон, Муҳаммад Ёқуб Харрот девонларни олади. Муҳаммад Расул Мирзабоши ўзидан «Мусаббаъ» деган бир мақом куйи ташкил қилади. Худойберган Мухркан девон ҳам «Сақил» деган куйни ижод қилади. Бу гўғрида шоир Мирзо дўсти Худойберган Мухркан девонга ҳазил тариқасида шеър била хитоб қилиб айтади:

*Мирзо «Мусаббаъ»ини уфори била чолур
Сан дағи чол «Сақил»инг девон Мухркани...*

Баёний Хоразм олти ярим мақомининг пайдо бўлиши жараёнларида фидойилик кўрсатиб, уни бутунги авлодларга тулиқ етиб боришини таъминлаш мақсадида дўстларининг «Танбур чизиги» китобини ўз даст-хати билан кучирган эди.

Баёний Қиёт қишлоғида акаси машҳур табиб Яхшимуродбек билан бир ҳовлида яшар эди. Саройда ишлари кўплигидан Патрак деган жойга кўчиб келади. Патрак «Дешон» қалъада, Нуруллабой саройининг тепа-роғида жойлашган Султонобод мавзеси бўлиб, биринчи ўзбек фото ва кинематографи Худойберган Девонов билан ён кўшни эди. Бу ер «Ичон» қалъадаги Кўҳна Аркка яқин эди. У жуда камбағал яшар, шеърятни, илмиёт ва мақомотни ҳамма нарсадан устун кўярди. Хоразм шоҳлари тарихини ёзиб, ўзидан ёдгор қолдиришга киришганида етмиш икки ёшларига бориб қолган эди. Баёний бу даврдаги ўз ҳолатини тасвирлаб «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида: «...Фақир агарчи илтифоти шоҳонадин хурсанд бўлдим, аммо, бебизоатлигим (яъни камбағаллигим) сабабидин андишаманд эрдиким, бу қиллати иститоат (яъни куч-қувватим озлиги туфайли) била мундоғ улуғ хизматга оё не навъ илик ура олурман»..., деб Оллоҳга илтижо этади.

Иқтидорли аллома не-не азоб-уқубатларга чидаб келажакдаги авлодларга бобо тарих воқеаларини етказиш учун «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарини ёзиб тутатади.

Бу асар 16 бобдан иборат бўлиб, маънавий бойлигимизнинг олтин хазиначилири.

Дунё воқеаларидан ҳамиша хабардор, юксак сиёсий руҳият соҳиби Баёний чор Россияси босқинчиларининг Хоразмга тўрт томондан ёпирилиб келаётганини қадамма-қадам ҳужжатли ҳикоя этади.

Аллома тасвиридаги Манғит туманидаги қирғин тарихда кўз кўриб, кулоқ эшитмаган воқеаларнинг баёнидир. У ерда ёши катталардан ташқари бешикларга беланган чақалоқларгача отиб ташлангани, ҳатто итлар, эшакларгача қирилгани ва шаҳарни ўтга берилгани манзарасини ўқиб ҳайратдан кўзлардаги ёшимиз тош бўлиб қотиб қолади. Айниқса, кўркүвдан уйларини, эндигина бошоқлаган буғдойзорларини, мевага

кирган боғларини ташлаб, Қорақум бағрига қочиб бораётган туркман оилаларини, уларни ўлимга маҳкум этган генерал Кауфман армияси жаллодларини одилона тасвирлайди.

Баёний салоҳиятидаги ватанни севиш, унинг ҳар бир гўшасини ёд билиш, кўзларга тўтиё этиш ҳиссиёти олдида бош эгамиз.

Тарихий воқеаларни баён қилар экан, аллома юрагидаги армонларни билиб оламиз. У ҳар бир жанг майдонини тасвирлаб хоразмлик ватан ҳимоячиларининг эскирган ўқ-дорилари душман устига етиб бормайдур, деб ўзининг мустақил армиясига эга бўлмаган хонлиkning яроқсиз қурол-аслаҳасидан нолийди. Мустамлакачиларга қарши курашда ўзбек, туркман, қорақалпоқ элатлари бир тан, бир жон бўлиб курашсалар эди, сотқинлар, жосуслар чақимчилар бўлмаганларида эди Хоразм енгилмасди, деб армон қилади.

Баёнийнинг тарихий асарлари фақат ўзбек халқининггина эмас, балки барча Ўрта Осиё халқларининг чор Россияси мустамлакаси асоратига тушиб қолганлиги ҳақидаги ҳаққоний асардир.

Ишонамизки, истиқлол ёшлари «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарини ўқиб, ўнлаб илмий мақолалар, кўп жилдли китоблар ижод этадилар.

Баёний бадиий юксак, сиёсий жиҳатдан ўткир шеърлар битган файласуф шоирдир. У аруз вазни санъатини, унинг барча баҳрлари, қофия илмини мукамал эгаллади. Шарқ мумтоз адабиёти намоёндалари Навоий, Ғузулий, Бедил, Мунис ва Оғаҳий ғазалларига мухаммаслар боғлади. Арузнинг деярли барча жанрларида: ғазал, мухаммас, мусаддас, қасида, мусабба, таржибанд, маснавий, рубоий, баҳри тавил, таърих ёзиш каби турларида ижод этганки, бу алоҳида илмий таҳлиллар, янгича нигоҳли истиқлолий шарофатли илмий ишларни кутиб ётади.

Баёний ғазалларида юксак маънавият соҳиби, ҳаёт ошиғи, севгига содиқ инсон образи яққол кўриниб туради.

*Субҳдин кун ботқуча ғам хайлидин ман поймол,
Шомдин тонг отқуча андуҳдин бедорман.
Бўйла субҳим шомга етгуси, шомим субҳга,
Субҳу шом ушбу ғаму қайғу била беморман.*

(Баёний. Ғазаллар. Тошкент, 1962-й. 61-бет).

Баёний ғазаллари содда, мушқийдир. Шу боис ҳофизлар мақом шўбаларига унинг кўп ғазалларини танлаганлар.

Баёний инсоннинг гузал ҳис-туйғуларини, ҳаёт маъно-мазмунини ҳар қандай лавозимлар, тожу-тахтлардан устун кўяди.

*Гарчи Баёний беклар ичра эрур бо иззу жоҳ,
Лек ул малоҳат кишвари шоҳига бўлмиш қул бугун.*

(Ўша китоб, 59-бет).

Баёний донишманд шоир. Ўзи яшаб ижод этаётган тузумнинг жабр-зулм кишанлари, асрий қуллик асоратининг шафқатсиз занжирлари инсонни ўраб олган, унинг эркинлигини поймол этган эди. Халқнинг эрки, ихтиёри ўзгалар қўлида бўлиб, эл-юрт тутқунликда яшарди:

*Чархи ситамгар не зафар топғусидир билмон они,
Гар бир замон мен зорнинг афғони зорим бўлмаса.
Ишқин, Баёний, носихо, не навъ тарк этгусидир,
Илгимда бир иш этгали гар ихтиёрим бўлмаса.*

— деб ҳаёт ҳақиқатини ёзади.

Баёний бутун умри давомида қанчадан-қанча хонларни, дунёни ларзага келтирган тарихий воқеаларни ўз кўзи билан кўрди. Айниқса, 1873 йилда Хивага тўрт томондан лашкар тортиб келган чор Россиясининг жаллод генералларининг қирғинбарот уружини ўз бошидан кечирди. Ўша йили у Шерғозихон мадрасасини аллақачон тугатиб, 34-35 ёшларида ижод оғушида яшарди. Энг муҳими, Хива хонлиги мустамлака асоратига тушгач, халқ фарёди, ғайри дин кишилари олдида тиз чўкиб яшаш унинг кўзини очди, ижодига курашчан руҳ, қулликка, истибдодга, жабр-зулмга қарши кўтарилиш эҳтиёжини, исёнкорликни олиб кирди. Рус тилини мукаммал ўрганишга киришди. Россияда, жаҳон майдонида бўлаётган барча воқеалардан огоҳ бўлди. Адабиёт олдида ўз халқининг озод тақдири учун кураш вазифаси турганини англади. Она юрт туپроғидан мустамлакачиларни ҳайдаб чиқариш, халқнинг мажруҳ вужудига зиё олиб кириш, яраланган кўнгилларга истиқлол руҳини сингдириш лозимлигини тушуниб етди.

Халқ дардини сўйлаш, инсоннинг саодатли, ёруғ кунларга интилишини куйлаш шоир қалбининг, адабиётнинг бош мезони эканлигига содиқ қолди. У «Аҳли ашъорга» шеърда:

*«...Вифосиз ёр дардида,
Беҳад афғон чекмоқлик,
Тирикликда ўлмоқлик,
Бу асло шоирликмас!
Эли курашга чорланг,
Маърифат сори йўланг,*

*Жабҳалардан сўз сўзланг,
Фидойиларни куйланг!
Шоирнинг ифтихори
Шоир бахти шундадир!*

— деб ёзди.

Баёний мустакамлакачиларга қарши эзилган меҳнаткашларнинг этилиб келаётган ижтимоий онги инъикоси бўлмиш янги адабиёт, курашчан шърийат асосчиси сифатида инқилобий жанрлар майдонига отилиб чиқди. Давр тарихий ҳодисаларини зийраклик билан кузатиб борди. Хонлик тузумининг қуллик занжирларини парчалаб ташлашга чорлади. Тўхтовсиз равишда янгилик сари ўзгариб бораётган замонни тасвирлаш учун янги, илдам, ўт чақнаган сатрларни ёзиш учун бармоқ вазнини танлади. Хоразмнинг уйғониш даври адабиётида Баёний барча шърларини биринчи бўлиб бармоқ вазнида ёзди. Айниқса ёшларга қарата ёзган шърларида келажак бахти, юрт истиқлоли «баҳодирликда, ақл ва илм нурида», деб васият этди. Шу боисдан уйғониб келаётган янги, юксак маънавий оқим — жадидлар ҳаракатини чин дилдан қўллаб-қувватлади. Табиатан сиёсий ўткир тафаккурга эга Баёний рус императори Николай, жаллод Жунаидхон, Исфаңдиёрхонларга қарата қўрқмасдан кўплаб ҳажвий шърлар ёздики, унинг исёнкор ижоди алоҳида илмий изланишларни талаб этади.

*Николай Жабуния ҳарбин билиб ўзга аҳам,
Сурди ул ёнга мамолик хайлини зору дижам,
Мулкига вусъат берурға гўшиш айлаб дам-бадам
Мулки кўп бўлса онга бас, эл қирилгандин не ғам?
Мустабидлар жавридин бехонумон ўлди жаҳон.*

*Этди бир ёндин ямут торожу яғмо ошкор,
Хонда йўқ бу ҳолдин бир заррача номусу ор,
Бас бу, бирёндин қилур жавру ситам лайлу наҳор
Йиғлабон деди Баёний раҳм эт парвардигор,
Мустабидлар жавридин бехонумон ўлди жаҳон.*

Баёнийнинг бу мухаммаси биринчи жаҳон уруши келтириб чиқарган вайронагарчиликларга бағишлаб ёзилган бўлиб, кейинчалик 1920 йилда «Юғурмия» тўпламида босилиб чиққан эди. Иқтидорли шоир жаҳон миқёсидаги ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳақида кенг фикр юритади. Биринчи жаҳон уруши, унда иштирок этган Россия, Германия, Япония, Англия, АҚШ, Италия мамлакатларининг жаҳонни бўлишиб олиш каби ёвуз ниятларини фош этади. Айниқса, ўз ерини янада кен-

гайтириш учун ўзгалар юртини босиб олаётган рус императори Николайнинг мустамлакачилик сиёсатини қоралайди. Сиёсий памфлет даражасига кўтарилган 35 мисрадан иборат бу мухаммасда мамлакатлараро тинимсиз урушлар, Хива хонлигида ҳукм сураётган жабр-зулм. Жунаидхон босқинлари натижасида очлик, қашшоқлик бошланиб кетганидан надомат чекади. Мустабидларнинг жаҳон миқёсидаги жабр-зулмини ўтқир сатира остига олади.

Баёнийнинг сиёсий лирикаси эзилган халқ билан ҳамнафас, ҳозир-жавоб шеърятдир. Замондошлари айтганидай, шоир уйғониш даври Хоразм адабиёти сардоридир. Уларнинг асосий мақсади миллатнинг ўзлигини сақлаб қолиш учун халқни уйғотиш, курашга чорлаш эди.

Баёний бутун умри давомида адабиёт майдонига жуда кўп зарқалам хаттотлар, нафосатли ғазаллар битган шоирлар авлодини тарбиялаб, етказиб берди. Улар Табибий (1869-1911), Аваз (1884-1919), Чокар (1889-1952), Комилжон Девоний (1887-1938), Партав (1904-1956) каби шоирлардир. Баёний ва унинг машхур табиб акаси Яхшимуродбеклар хонадони бу шоирлар учун доимо очиқ эди. Улар сафида Баёнийнинг ўғли Муҳаммад Аминбек ҳам бор эди. Уларнинг бари мадрасаларда бирга ўқиб Баёнийдан аруз вазни санъатини, ҳуснихатнинг барча турларини, шунингдек табиблик, рамал солиш илмини ўргандилар. Муҳаммад Аминбек фото ва кино санъатига қизиқиб, Худойберган Девоннов билан бирга ишлади.

Энди Баёнийнинг сурати ҳақида икки оғиз сўз. 1960-1965 йиллар эди. Шоир ва хаттот Бобожон Тарроҳ — Ходим ўзининг «Хоразм шоир ва навозандалари» хотира китобини ёзишга ҳозирлик кўрарди. У ўзи яшаб ижод этган адабий муҳитдаги 31 нафар шоирлар ҳақида материал тўплади. Хива тарихий музейи ходимлари ва кекса фотосуратчилар ёрдамида Баёний ва жуда кўп қаламкашларнинг суратларини топиб олган эди. Ушбу фотосуратни биринчи бор газетхонларга ҳадя этаямиз.¹

Баёний узоқ ва самарали ҳаёт кечирди. У замондошларининг хотирлашича, 1923 йилнинг 26 апрелида 83 ёшдан охириб Хивада оламдан ўтди. Бутун умри давомида ўзбек тупроғини мустамлакачилардан тозалаш, хонлик зулми кишанларини парчалаш ва ўз халқини озод, бахтиёр кўришни орзу этиб яшади. Ана шу эзгу-нийат йўлида курашди ва ижод этди. Бугунги кунда мустақиллик кўёши бошимиз узра нур сочиб турибди. Истиқлол нашидасини тотиб яшаямиз. Бу кунларга етиб кела олмаган истиқлол қаҳрамонлари қаторидан ўрин олган Баёний бобомизнинг руҳи покларини ҳамиша ёд этамиз.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси 30.04.2010 йил, № 18 (4053)

НИЁЗИЙ – ОТАНИЁЗОВНИНГ ОТАСИ

Шоир, хаттот ва мударрис¹

Боболаримиз меросига янгича нигоҳ билан қараб баҳо бериш имконияти, сўз эркинлиги ҳаётимизга истиқлол нурлари билан кириб келди. Зеро, Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи – Феруз (1864-1910) даври адабиёти намояндалари ҳаёти ва ижоди мустабид шўро ҳукмронлиги даврида минг бир ҳадик билан ўрганилар эди. Эндиликда, Баёний, Лаффасий, Бобожон Тарроҳ – Ходим тазкираларини, шарқона маънавият, адабиёт ва санъатни тожу-тахтдан устун қўйган Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи – Феруз шахсияти ҳақидаги хотираларини ўқиб ҳайратланмоқдамиз.

Ўн тўққиз ёшидаёқ тахтга ўтирган Феруз ниҳоятда хушсурат, шоирона кайфияти жўш уриб турган йигит бўлган экан. Огаҳий ёш шўҳзоланинг мумтоз ғазаллар ўқиб, қаттиқ таъсирланганлигини кўп ёзган. Тарихнавис, шоир Муҳаммад Юсуф Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асарида уни сарой атрофига сал кам қирқ нафар қаламқашни тўплаб, уларга ҳомийлик қилганини ёзган. Хаттот ва шоир Бобожон Тарроҳ – Ходим Феруз ҳузурида 1900-1910 йиллар мобайнида хизматда бўлган. Унинг кўчириб ёзган қўлёзма баёзлари ЎзФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланади. Бу хаттот саройнинг ички ҳаётини ўз кўзи билан кўрган, ўша давр шоирларини яхши билган. Умрининг охирида «Хоразм шоир ва навозандалари» номли хотира китобини ёзиб, унда ўттиз бир нафар шоир ҳақида ҳикоя қилган. Қўлимиздаги ушбу қўлёзмани синчиклаб ўрганиш жараёнида Отаниёз охун Ниёзий ҳақида ноёб бир ҳужжат топилди. Бу нодир «Шаҳодатнома» шоир ва аллома Отаниёз охун Хўжаниёз ўғли Ниёзийнинг 1922 йил 18 июнда Муҳаммад Раҳимхоннинг Кўҳна Арк олдидаги мадрасасига мударрис қилиб тайинлангани ҳақидадир.

Ўша даврда маориф-маданият нозирлигида авқоф шўъбаси мудирини бўлиб Муҳаммад Юсуф Баёний ишлаган экан. Саркотиблик лавозимини эса Чокар – Муҳаммад Юсуф Харрот бошқарган. Улар мактаб-маориф таълимини янгича дастурда ўқитишни ишлаб чиққанлар. Қўлимиздаги ҳужжатда уларнинг имзоси турибди. Бу ҳужжат муҳрида яна бир истеъдодли шоир Комил Девонийнинг қалб ҳарорати, кўз нурлари бор. Чунки муҳр эскизини у чизган ва муҳрни ясаган.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси 13.02.2009 йил.

Бундан саксон олти йил муқаддам битилган ушбу «Шаҳодатнома» да ёзилишича, Отаниёз охун 1850 йил март ойида туғилган. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз мадрасасига охун этиб тайинланган. Бу мадраса 1872 йил қурилган бўлиб, унда 76 ҳужра мавжуд. Ниёзий мадрасада иш бошлаганида 72 ёшлардан ошган бўлиб, ўқиш жараёнини янги тизим асосида ташкил этган экан.

Отаниёз охун Ниёзий Хўжаниёз ўғли Ўзбекистон халқ артисти Комилжон Отаниёзовнинг отасидир. Хўжаниёз эса Бобониёз охуннинг ўғли бўлиб, Хива хонлигининг Шоҳобод (Шовот) ҳудудидаги Бўйрачи қишлоғида яшаган. Ўз томорқасида етиштирган ҳосил билан кун кечирган. Бироқ адабиёт ва санъатга ихлоси баланд бўлган.

Отаниёз охун қўлимиздаги ҳужжатда 1850 йил март ойида туғилган, деб кўрсатилган. Адабий манбаларда эса, у 1844 йили таваллуд топган, деб ёзилади. Унинг бобоси Бобониёз охун замонасининг саводхон кишилари билан бўлган. Зеро, охун мақомини олганлар бир неча тилни мукамал билганлар. Қуръони каримни пухта ўзлаштириб, ислом динининг боқий порлоқ нурларини инсонлар қалбига олиб кира олувчи олимлар бўлишган.

Бобониёз охуннинг обрў-эътибори Хивада ҳам салмоқли бўлганидан невараси Отаниёзни мактабни тугаллагач, Хива мадрасаларидан бирига ўрнаштирган. Ўша пайтда иқтидорли шоир, хаттот Комил Хоразмий Феруз топшириғи билан жуда кўп бўлгуси шоир ва хаттотларга ёрдам берган. Сўзсиз, Комил Хоразмий, Отаниёз охун Ниёзийнинг ҳам устозидир. Зотан, Ниёзий Комил Хоразмий ҳамда унинг ўғли иқтидорли шоир ва хаттот Матрасулбой — Мирзо билан Феруз топшириғига кўра, Хоразм мақомларини нотага тушириб, китобот қилишгани бежиз эмас. Дарҳақиқат, Отаниёз охун Ниёзий мадрасада турли мисол ва масалаларни счишга, яъни математикага ҳам қизиққан. Хоразм мақомларини ноталаштиришда мусиқий ритмикани, оҳанглар зарбини ҳисоблашда унинг математик тафаккури қўл келган.

Отаниёз охун Ниёзийнинг тил ўрганиш қобилиятини ҳамда хаттотлик ва китобот илмининг ўта мураккаб турларини, нозик қирраларини пухта билишини инобатга олган Муҳаммад Раҳимхон унинг тарбиясига алоҳида эътибор беради. Бу тўғрида Лаффасий «Хива шоир ва адабиётчиларининг таржimai ҳоллари» номли асарида шундай ёзади: «Феруз Муҳаммад Раҳимхон Ниёзийнинг бул тариқа хушхатлигини эшитиб, они имтиҳон қилғон. Ниёзийни Хива давлат девонхонасига биринчи котиблиғ вазифасига тайин қилғони билан Абдуллахон мадрасасига ҳам мударрислик қилодур». У саройда кўп китобларни кўчириб ёзади, араб ва форс тилларидан таржималар қилади, тинмай билимини ошириб, охун мақомига кўтарилади. Бу ҳақда Бобожон Тарроҳ — Ходим «Хоразм

шоир ва навозандалари» номли хотира китобида ёзади: «Отаниёз охун Бобониёз охуннинг невараси бўлиб, Ниёзий тахаллуси билан газаллар ёзган. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи даврида Хива шаҳрининг ичида Абдуллахон мадрасасига мударрис эди.

Отаниёз охун етти илмга эга эди:

1. Мадраса таълимини биринчи ўринда битказган.
2. Араб, форсий тиллари илмини ҳам яхши билган.
3. Хаттотликни яхши ўзлаштирган.
4. Масала ёзишда математик олим бўлган.

5. Мусиқашуносликни яхши эгаллагани учун Комил Хоразмийнинг вафотидан кейин катта ўғли Муҳаммад Расул отасининг олти мақомига ярим мақом қўшгон вақтда Отаниёз охун ҳам бу сабъ-ҳаракатга ўз хиссасини қўшган.

6. Отаниёз охун шоирликда биринчи ўринда туради.

7. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи даврида русча девонхонада девонлик мансабида бўлиб, русчани ҳам озроқ билар эди».

Русча девонхона ҳақида гап кетганда шуни айтиш керакки, 1873 йили ота макони чор Россиясис босқинчиларига мустамлака бўлган Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи рус тилидаги барча саволларга таржимон орқали жавоб қайтаради. У ўша даҳшатли Гандумкон шартномасига қўл қўйган кезлардаёқ рус тилини ўзи ва аёнлари мукамал билиши лозимлигини тушунади. Лаффасийнинг ёзишича, татар мулла Рамазон Сайдишев, рус рассоми Дмитриев — Кавказскийларнинг ёзишича эса Г. Барановский хон оиласи ва сарой аҳлига рус тилини ўргатганлар. Муҳаммад Раҳимхон сарой қошида биринчи бўлиб, 1887 йилдаёқ рус мактабини очган. Орадан сал вақт ўтиб, сарой қошида русча девонхона ташкил этилиб, унга Отаниёз охун Ниёзий бошчилик қилади.

Гап шундаки, Ниёзий 1873 йилда Хоразмга тўрт томондан бостириб келган рус мустамлакачиларининг ёвузликларини ўз кўзи билан кўрган. Ўшанда у 23 яшар йигит эди. Босқинчи генерал Кауфман 28-29 май кунлари Хивани тўпга тутганида ёш шоир Хивада истиқомат қилар эди.

Ўша бахтсиз кунни инглиз ёзувчиси Мак Гахан «Оксусдаги ҳарбий ҳаракатлар ва Хиванинг кулаши» номли китобида зўр ифтихор билан ёзади: «Биз Хива шаҳрига кира бошладик. Бошларимиз узра байроқлар баланд кўтарилган эди. Оренбург ҳарбий оркестри композитор Жуковскийнинг «Оллоҳим, подшоҳни асра» деган рус халқ гимнини ижро этиб борарди...

Биз ҳаммамиз Кўҳна Арк дарвозаси зинапоясидан кўтарилиб ичкарига кира бошладик: Генерал Кауфман, генерал Головачёв, улуғ княз Николай Константинович, княз Лейхтенбергский (бу князлар император Николай Биринчининг невараларидир. Муаллифлар), штаб зобитла-

ри ва бошқа ҳарбийлар... Бу вақтда ҳарбий оркестр турли пьесаларни ижро этиб турарди. Шодиёнага тўлган русларнинг ғолибона хайқириклари бутун саройга таралди...»

Мадрасани эндигина тугатган ёш шоир Ниёзий босқинчилар ғалабасини, Хива кўчаларида қора қонга беланиб ётган ватан ҳимоячиларини кўрган. Уша йили Оғаҳий ҳам ҳаёт эди. Мустамлакачилар унинг Қиёт қишлоғини ҳам бомбардимон қилишади. Халқ бошига тушган мисли кўрилмаган кулфатни кекса Оғаҳий кўтара олмай, оламдан ўтади. Генерал Кауфман топшириғига биноан, мустамлакачи генераллардан бири Головачёв Кўҳна Аркдаги сандиқ-сандиқ бойликларни талайди. Бу ҳақда Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» китобида шундай ёзади: «Ғалава-чоф хазинани очдуруб хазинага кирди, бир сандали бор эрди... Яна бир неча темир орча (темир сандиқ-А.О.) кўрдилар... бирининг ичи тўла танга эрди. Яна бир зинпуш кўрдилар. Олтун ва зумуррад билан мурас-саё эрди... олтун чопулғон улуг милтуқлар бор эрди...

Яна бир уйда уч юз мужаллад ёзма музайян китоблар бор эрди ва чоройнаву совутлар... ҳаммаси Петербургга юборилди.» (Баёний, «Шажарайи Хоразмшоҳий», Тошкент, 1991).

Кўҳна Арк бойлиги талон-тарож этилгач, Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи маънавиятни қайта тиклаш, Хоразмшоҳлар кутубхонасини қайта тўлатишга киришади. Алабиёт ва санъатни, маориф ва маданиятни юксакка кўтаришни давлат сиёсати даражасига олиб чиқади. Саройга тўпланган сал кам 40 нафар шоирларга ҳомийлик қилади. Уларнинг сардорларидан бири Ниёзий аруз вазни илмини мукамал эгаллайди. Унинг замондошлари Баёний, Мирзо, Табибий, Аваз, Чокар, Роғиб, Ходим ва Надим таҳаллуси билан шеърлар ижод этадилар, хаттотлик ва китобот илмини юксак даражада ривожлантирадилар. Натижада бу зарқалам соҳиблари ёзган юзлаб баёзлар, таржима асарлари, шеърӣ девонлар бўм-бўш бўлиб қолган Хоразмшоҳлар кутубхонасини қайта бойитади. Уларнинг ғазаллари уша даврнинг энг ноёб китоби бўлмиш «Мажмуат-уш-шуаро» тўпламидан жой олган.

Ниёзий ижодини ўрганган иқтидорли адиба Э. Иброҳимова шоирнинг ўз дастхати билан тузилган девони ҳамда Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги яна иккита девонини аниқлади ва 1982 йили Ниёзий ғазалларини нашрга тайёрлади.

Дарвоқе, шоир, хаттот, мударрис Ниёзий ижодида XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ижтимоӣ маънавий ҳаёт яққол акс этган. Ниёзий тенгсиз хаттот бўлгани шундан ҳам маълумки, у Муҳаммад Раҳим Иккинчи — Феруз бошчилигида тузилган «Мажмуат-уш-шуаро»нинг литографик нусхасини ўз дастхати билан тайёрлаган. Айни пайтда, аруз вазнининг барча жанрларида ижод этган.

Ниёзий ғазалларида ўзи яшаб турган муҳитни «ғамхона», дея тавсифлайди. Зеро, чор Россияси Хива хонлигини забт этгач, оддий меҳнаткаш халқ уч тарафлама: ҳам хон амалдорлари, ҳам рус амалдорлари, ҳам элни саводсизликда тутиб турган дин пешволари томонидан эзилган. Шу боис Ниёзий ўз ғазалларида вайрона ҳаёт манзараларини шундай чизади:

*Жаҳон айвони, эй дил, бир куҳан кошона эрмишдур,
Умид этмак анинг ободини вайрона эрмишдур...
Ниёзий, даҳри дундин айшу роҳат топмоғунг ҳаргиз
Эмас мумкин, буни бил, балки бир ғамхона эрмишдур.*

Ниёзий оғир ижтимоий турмуш шароитида инсонпарварлик, маърифатпарварлик байроғини баланд кутаради. Эзилган кишилар бошини силаш Каъбайи мукаррамани обод қилишга киришиш билан баробар дейди:

*Бир шикаста дилни ул кимса сарафроз айлади,
Билгил они Каъба ободиға оғоз айлади...*

У яна бир ғазалида маҳбубасини ҳаёт чорраҳаларидаги аёвсиз кўргуликлардан, хазонрез тўфонлардан огоҳ бўлишга ундайди:

*Маҳвашо, ҳуснинг гули бир неча кун хандон эрур,
Қадрини бил эсқуча боди хазон меҳмон эрур.*

Йиллар ўтиб, Ниёзий замонасининг пешқадам шоирлари шоҳсупасига кўтарилади. Саройда ишлаш, ижод қилиш билан биргаликда ёрқин фикрли хаттотлар, зарқалам соҳибларининг янги авлодини тарбиялашга муносиб ҳисса қўшади. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз оламдан ўтгач, унинг ўрнига ўтирган ноқобил фарзанд Исфандиёрхон отаси гуллатган маънавият боғларини пайхон этади. Кўп ўтмай қонли, суронли 1920 йилнинг ўқ ва замбараклар ёмғири остида давлат тепасига «Ёш хиваликлар» чиқади. Бу ташкилот бошида хивалик Мулла Жуманиёз Султонмуродов, Полвон ҳожи Юсупов, гурланлик Бобо охун Салим охун ўғли, Кўҳна Урганчдан Машриқлар қавми вакили мулла Ўроз Ҳожимамедовлар бор эди. Баёний, Ниёзий, Чокар, Мутриб, Ходим, Комил Девоний каби ўнлаб эркесвар шоирлар, бу ҳаракат томонга ўтадилар. Оддий меҳнаткаш халқнинг тинч, озод, бахтли яшашини орзу қилган Ниёзий ҳам ёши ўтиб қолганига қарамай, янги турмуш курашчилари сафига қўшилади, ёш шоирлар, хаттотларнинг янги авлодини тарбиялашга ҳисса қўшади. Бироқ узоқ-узоқларни кўра олган Отаниёз Охун Ниёзий «Ёш Хиваликлар» нинг ашаддий душмани, миллатнинг

озод ва эркин турмушининг гўркови — бу «Қизил империя» эканлигини ҳаммадан олдин тушиниб етади. Хивани иккинчи марта босиб олган қонхўр шўролар ҳукумати олчоқларининг гуноҳсиз ватанпарвар, тараққийпарвар зиёдиларни отиб, осиб ўлдиришни бошлаб юборганликларини ўз кўзи билан кўради. Халқ бошига тушган бу шўришларга чидам бера олмай, Хивани тарк этиб Бўйрочи қишлоғига қайтади. Умрининг охиригача деҳқончилик билан, ижод билан шуғулланади.

У 1928 йили ўз қишлоғида оламдан ўтади.

Дарҳақиқат, Отаниёз охун Ниёзийнинг ўғли Комилжон Отаниёзов истеъдодининг сарчашмаси ниҳоятда бақувват бўлган. Ҳофиз бир мингта яқин кўшиқнинг матнини, оҳангини ёд билган, дейишади. Бироқ мустабид шўролар замонида Комилжон Отаниёзов шоир ва аллома отаси ҳақида фахрланиб гапиролган эмас. Унинг ғазалларига, мухаммасларига басталанган кўшиқларини ота меҳрига тўлиб-тошиб куйлай олмаган.

Мустабид тузум мафкураси боболаримиз мероси, улуғ қадриятларимиз салоҳиятидан, илҳомбахш хазинасидан баҳраманд бўлишимизни чеклаб келган эди.

Янги авлод — истиқлол даври ёшлари Отаниёз охун Ниёзий ғазалиёти, таржималари, дастхатларини чуқур ўрганадилар. Эркин фикрлаб, тарихимизга, алломаларимиз ҳаёти ва ижодига янгича нигоҳ билан ёндошиб, таҳлил этиб, кўп жилдди китоблар ижод қиладилар. Зеро, бугунги кунда қадриятларимизга иккинчи умр бахш этиш учун барча имконият ва шарт-шароитлар мавжуд.

ГАП ҒАЗАЛДА ЭДИМИ?

Ҳар гал Тошкентнинг Юнусобод туманидаги «Қатағон қурбонлари хотираси» музейига зиёратга борар эканман, кўз ёшларимни тиёлмайман... Кишин-ёзин ям-яшил либосга бурканиб, гуллаб-гуркираб турган бу хиёбонга боқиб, унинг кеча-ю кундуз порлаб турган чироқлари ёғдусини кўриб, кўнглим фараҳ топгандай бўлса-да, кўз олдимга шаҳидлар келаверади... Зинапояма-зинапоя пастга тушиб, ҳар бир дарахт олдида туриб зиёрат қиламан ва шаҳидлар руҳига тиловат этаман. Бугунги озод ва обод истиқлолимиз учун курашган ота-боболаримиз руҳи покларига таъзим бажо келтираман.

Ўзбек халқи маънавиятининг устунлари қони тўкилган шу «бахтсиз жарлик»ни чаманга айлантирган Юртбошимиз Ислом Каримовнинг хайрли ишларини кўриб фахрланаман. Бу фахр-ифтихордан илҳомланиб, улуғ боболаримиз ҳақида ёзиш бахтига муяссар бўлганимдан севиनाман.

¹ «Ўзбекисто адабиёти ва санъати» газетаси 01.05.2009 й.

Қўлимда 1938 йили қамокхонада вафот этган шоир, хаттот, муҳркан Комилжон Девоний ва қариган чоғида узоқ ўлкадаги турмаларда умри хазон бўлган шоир ва бастакор Сафо Муғаннийларнинг суратлари... Қўнғимда эса, шаҳид кетган бу шоирлар хотирасини музейларда абадийлаштириш, бутунги бахтли ёшлар қалбига улар навосини етказиш истаги бор. Шу боис, «Қатағон қурбонлари хотираси» музейининг жонкуярларидан бири, таниқли адиб, профессор Наим Каримовга учрашиб, устозга бу суратларни тақдим этдим ва айрим саволлар билан мурожаат қилдим.

— Ҳурматли домла, узр, саволимни бироз узоқроқдан бопламоқчиман. Ўзингизга маълум, Комилжон Девоний Хоразм тарихида машҳур бўлган муҳрканлар оиласида 1887 йилда Хиванинг Сангар қишлоғида туғилган. У Исмоил девоннинг ўғли бўлган. Исмоил девоннинг акаси Худойберган муҳркан Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз саройида юқори мартабали девонлардан саналган. Чунки Худойберган муҳрканнинг ўзи, ота-боболари қурол-аслаҳа ясаган. Шу билан бирга, подшоҳ, қўшбеги, девонбегилар, қозикалонлар, муфтийлар, қалъа ҳокимларининг муҳрларини ясаганлар. Қолаверса, Хива мадраса ва масжидлари, миноралар, дарвозалар тепасига тарихлар, турли ёзувлар, ғазалларни мармарга ўйиб, нақш билан сайқал бериб ёзганлар. Хонликдаги олтин, кумуш, мисдан ясалган тангалар эскизини ҳам зарбхонага улар тайёрлаб берганлар. Наққошлик санъатини пухта эгаллагани туфайли дутор, самтур, танбур, ғижжак, скрипка сингари чолғу асбобларини ясаганлар ҳамда Хоразм олти ярим мақомини ёддан билганлар. Шоир ва котибликда шуҳрат қозонганлар. Айтишларича, Комилжон Девонийнинг ўн бармоғи ўн ҳунарга эга экан. Дарҳақиқат, Шарқшунослик институтида унинг ўнга яқин биз аниқлаган қўлёзма баёзлари ҳам борки, уларнинг баъзиларида Комилжон Девонийнинг хаттотлик санъати намоён бўлса, аксариятида ғазаллари, мухаммаслари жамланган. У ўз дастхати билан девон тартиб берган. Атиги 51 йил умр кўрган, мустабид шўролар даврида 18 йил яшаган ва 1938 йил 10 февралда отувга ҳукм этилган. Комилжон Девонийнинг «дело»си, ундаги маълумотлар ҳақида сўзлаб берсангиз.

— Аввалги асрларда ҳам, кейинги асрда ҳам Хоразм ҳудудидан кўтилаб истеъдодли шоир ва бастакорлар, хонанда ва созандадар, наққош ва муҳрканлар етишиб чиққан. Аммо XX асрнинг бошларида туғилиб, таниқли адабиёт ва санъат намояндалари бўлиб улғайган кишиларнинг тақдири, афсуски, фожиали кечди. Совет давлатининг «қалқон ва қилич»и бўлган идоралар халқнинг кўзга кўринган, миллий маданиятимизнинг етакчилари бўлган кишиларни йўқ қилди.

Камина мамлакатимиз тарихининг шу муҳиш даврини озми-кўпми ўрганганман. Ўтган асрнинг 30-50 йилларида ким «халқ душмани» сифатида айбланиб ҳибсга олинган бўлса, тергов пайтида ундан шу айбни тасдиқлаши мумкин бўлган маълумотлар олинган. Маҳбус бирор аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси бўлганми ё йўқми, бундан қатъий назар, у қийноқ остида терговчи тузган ҳар қандай тухматли баённомага қўл қўйишга мажбур этилган. Бечора маҳбуслар ўзларига ҳам, бошқаларга ҳам беихтиёр тухмат қилганлар. У ёғини сўрасангиз, қатағон тўқини авж олган 1937-1938 йилларда мамлакатимизда бирорта аксилинқилобий ташкилот бўлмаган. Туркистон Мухторияти емирилгандан кейин тузилган ташкилотлар (улар ГПУнинг доимий назорати остида бўлган) 20-йилларнинг ўрталаридаёқ бирор иш қила олмаганлиги туфайли тарқалиб кетган.

Айтмоқчиманки, аксар маҳбусларнинг «дело»лари билан танишган киши бу «дело»лардан бирор ишонарли маълумот ола билмайди. Улардан ҳатто бирор маҳбуснинг ҳаётига доир аниқ биографик маълумотларни ҳам топиш маҳол. Шунинг учун тарихчи ва журналистлар оддий кишиларнинг ва қўлаб фан ҳамда маданият ходимларининг фожиали тақдирларини шу вақтга қалар ёритмай келмоқдалар.

Комилжон Девонийнинг «дело»сида эса унинг ҳаёти ва ижодий фаолиятининг муҳим саҳифаларини ёритадиган маълумотлар йўқ эмас. Шу маълумотларга қараганда, у 1887 йили Хивада туғилган. Хон девонида мирзо бўлиб ишлаган. Қамокқа олинган вақтда Тошкентнинг 1-Қоратош маҳалласидаги 8-уйда яшаб, уймакорлик билан машғул бўлган. Унинг 1928 йили ёзган шеъри 1937 йилда қамокқа олинишига асос бўлган. Бу шеър, НКВД ходимлари назарида, совет давлати сиёсатидан норозилик кайфияти билан суғорилган экан.

Хуллас, Комилжон Девоний шунга ўхшаш айблар билан 1938 йил 10 февралда ўлим жазосига ҳукм қилинган. Аммо ҳукм чиққанидан кейин, кўп ўтмай, 5 май куни кундуз соат 1 да Тошкент қамақхонасида вафот этган. 1958 йил 19 сентябрда оқланган.

Кейинчалик Комилжон Девонийнинг ижодий фаолияти билан танишар эканман, бу жабрдийданинг улкан шоир, хаттот, созанда, уймакор, хуллас, ҳар томонлама истеъдодли инсон бўлганини билиб, совет давлати шундай ажойиб кишиларнинг ёстиғини онгли равишда атайлаб қуритганига ҳали ҳам ақлим бовар қилмайди.

— Наим ака, тарихдан бизга маълумки, 1920 йилда пайдо бўлган Хоразм халқ шўролар жумҳурияти «Ёш хиваликлар» ташкилоти ичидан етишиб чиққан энг саводхон, талантли ёшлардан ўзларининг мақсадларини амалга оширишда фойдаланган. 1922 йилда Хоразм халқ шўролар жумҳурияти ўлканинг ўз орденини тайёрлаб, у билан Ленинни мукофот-

лаган. Ана шу орденни Комилжон Девоний тайёрлаган эди. Шоирга совет ҳукуматининг душмани деб айбнома қўйганлар бу тарихий фактдан беҳабар бўлганларми?

— Ўша йиллари аллақасрлардан келган НКВДнинг зомбилашган ҳодимлари учун Комилжон Девонийдек кишилар одам ҳисобланмаган. Умуман, улар ўзларидан бошқаларни, айниқса, ўртаосяликларни одам ўрнида қўришмаган. Милтиқ ушлаш ва отидан бошқа нарсани билмаган бундай кимсалар халқнинг юксак маданиятли, билимдон кишиларини қанчалик уриб, ҳақорат қилиб, қийнаб ўлдирган бўлсалар, бу ишлардан шунчалик мамнун бўлишган. Император Николай оиласини хаста фарзандларигача шафқатсизлик билан отишганини эсласангиз, бундай кимсаларнинг разил қиёфаси кўз олдингизга яққол келади.

— Домла, Комилжон Девонийни болаликдан яхши билган, у билан битта ҳужрада яшаб, битта мадрасада ўқиган, Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз саройида бирга хизмат қилган шоир, хаттот Бобожон Тарроҳ — Ходим «Хоразм шоир ва навозадалари» хотира китобида Комилжон Девоний ва Сафо Муғаннийнинг қамалиш фожиаларига тўхталган.

Ўша кезлари, 1928-1929 йиллар Хоразмга Акмал Икромов келармиш, деб қизғин тайёргарлик қўрила бошланган ва шу муносабат билан «Акмал Икромов келур» номли қўшиқ пайдо бўлган. Ҳазал матнини Комилжон Девоний ёзган, қўшиқни куйлаган Шерозий олқишга сазовар бўлган. Айни ўша кезларда яна бир устоз санъаткор Сафо Муғанний ҳам Йўлдош Охунбобоев, Файзулла Хўжаевлар ҳақида қўшиқлар куйлаб юрган. Биз Сафо Муғанний деганда шоир, бастакор, қадимий Хоразм халқ қўшиқларининг билимдони бўлган машҳур ҳофизни тушунамиз. Шунингдек, жаҳон саҳналари маликаси Тамарахонимнинг устозини биламиз. Тамарахоним репертуаридаги ўнлаб халқ қўшиқлари Сафо Муғаннийникидир.

Гап шундаки, солдадил, ҳамма нарсадан яхшилик изловчи бу санъаткорлар совет тузуми халқни бахли қилади, деб умид қилганлар. Қолаверса, меҳмонни иззат қилинган. Мана шу битта ғазал, битта қўшиқ улар бошига кулфат келтирган. Бобожон Тарроҳ — Ходимнинг ёзишича, ҳасадгўй айғоқчилар Сталинга хат ёзиб: «Ўзбекистонда Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаевнинг номи оламга кетди... Сизнинг номингиз Ўзбекистонда айтилмасдан қолди», деб етказганлар. Текшир-текширлар, терговлар беғуноҳ солдадил инсонларнинг тақдирини чилпарчин этган. Йиллар ўтиб, қатағон дарёсининг тўлқинлари, уларни ҳам, яъни шоир Комилжон Девоний ва ҳофиз Сафо Муғаннийни ўз қаърига тортган. Шундай экан, бу ижодкорларни «Бир ғазал қурбонлари», деб ёзсак жоиз бўлмайdimи?

— Шубҳасиз, агар Комилжон Девоний тугрисида мақола ёзсангиз, уни «Бир газал қурбони» деб номлашингиз мумкин. Аммо Девоний ўша газалини ёзмаган тақдирида ҳам қатағон этилган бўларди. Нафақат Девоний, балки бошқа шоиру ҳофизлар ҳам фалакдан шикоят мазмунида шеър ёзмаганлари ёки айтмаганларида ҳам қатағон дарёсига ташланган бўлардилар. Негаки, улар халқнинг ҳушёр кўзлари, бийрон тиллари, зукко қулоқлари ва уйғоқ виждонлари эдилар. Шўро давлати раҳбарларига: «Бахтли ёшлигимиз учун ўртоқ Сталинга раҳмат» дейдиган, партиянинг ҳамма даъватига «Лаббай» деб оёққа турадиган авлодгина керак эди.

— **Шу ўринда Сафо Муганний «дело»си билан таништирсангиз.**

— Сафо Муганний 1937 йил 28 август куни қамоққа олинган. Мен унинг «дело»си билан танишиб, фақат 1882 йили Хивада туғилгани ва исми-шарифи Сафо Оллаберганов бўлганинигина билдим. Яна Урганч театрининг созандаси бўлганлиги айtilган. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига ойдинлик киритадиган бошқа бирор маълумот йўқ. Сафо Муганний ўша йилнинг 28 ноябрида 10 йилга ҳукм қилинган. Жазо муддатини ўташ учун қарга юборилгани ва кейинги тақдири қоронғи... У 1958 йил 19 апрелда оқланган.

— **Ўзбек адабиёти ва санъати тараққиётида маълум из қолдирган шоир ва ҳаттот Комилжон Девоний ва созанда, бастакор Сафо Муганний ҳаёти ва ижодини «Қатағон қурбонлари хотираси» музейида кўришни истаймиз. Сиз бунга нима дейсиз?**

— «Қатағон қурбонлари хотираси» музей экспозицияси устидан иш олиб борганимизда ўша даврда жабр-жафо чеккан жуда кўп ватандошларимизнинг фотосуратларини топа олмадик. 1937-1938 йилларда эса, асосан, Тошкентда ҳибсга олинган кишилар суратга туширилган. Уларнинг тинтув пайтида олиб кетилган сурат ва қўлёзмалари эса йўқ қилиб юборилган. Шунинг учун, музей экспозициясида нафақат олдий меҳнат аҳли, балки машҳур кишиларнинг ҳам суратларини қўйиш имконияти бўлмади.

— **Комилжон Девоний газаллари битилган девонларини, муҳркан оталарнинг Хива мадраса ва масжидлари, минораларига битилган мармар тошлардаги газалларини, унинг наққошлик санъатини бугунги мустақил Ватанимиз ёшлари ўргансалар, бу йўналишда илмий ишлар, тадқиқотлар олиб борилса муддао бўлур эди.**

— Бу истакларингизни тўла қўлаб-қувватлайман. Зотан, қатағон даври қурбони бўлган аксар кишилар учун шахсий манфаат тушунчаси бутунлай бегона бўлган. Улар ўз ҳузур-ҳаловатларини ўйлаб, нафақат авлодлари, балки ўзлари учун ҳам тўкин ва фаровон турмуш асосларини яратмаганлар. Агар улар ҳаёт бўлганларида Мустақил Ватанимиз равнақи йўлида бизга қараганда ҳам фидойиларча ишлаган бўлардилар.

Ҳозирги ёшлар улардан ибрат олишлари, уларнинг ватанпарварлик, халқпарварлик, тараққийпарварлик, фидойилик анъаналари ва васиятларига садоқат руҳида тарбияланишлари аини муддаодир.

АФСОНАВИЙ ҚҶШИҚЛАР ИЖРОЧИСИ

Жаҳон саҳналарини ларзага келтирган Тамарахонимнинг ҳар бир чиқишидаги нозик ва нафис ҳатти-ҳаракатлар, тағ заминиди ориятли, иф-фатли, сулув ўзбек аёли образини гавдалантирувчи хонишлари орзиқиб кутган дилларни ўзига мафтун айларди. Озод ва эркин ҳаётга, мустақил ва обод юрт эгаси бўлишга чорлаб турарди.

Ўзбек рақс санъати оламига жуда кўп иқтидорли қизларни етаклаб келган Тамарахоним йигирма олти ёшидаёқ Халқ артисти унвонига сазовор бўлган. Унинг жозибали рақслари, ширинзабон қўшиқлари оҳанги билан уйғунлашиб кетган тенгсиз санъат хазинаси десак, хато бўлмас. Янги-янги миллий рақслар, олтин мерос сифатида бизгача етиб келган нодир қўшиқларни ўрганиш иштиёқи унга тинчлик бермасди. Айниқса, қадимий санъат ўчоқларидан бири ҳисобланган Хоразмда кечган тўрт йиллик ҳаёти жуда катта даврга татиғулик ижод намунасини қолдиришида муҳим ўрин эгаллаган. Урганчдаги янги театрнинг очилишида ҳам унинг ҳиссаси бор.

Тамарахоним афсонавий Хоразм қўшиқлари ижроچиси, шоир ва устоз сўзчи Сафо Оллобергановга шогирд тушади. Дилтортар қўшиқлари билан оғизга тушган Сафо Муғанний 1882 йили Хиванинг Гандимён қишлоғида туғилган. Болалигидан етим қолиб, ўғай ота қўлида ўсган, очлик ва қашшоқликнинг аламларини татиган эди. У бойлар эшигида ишлаб, пода боқди. Ҳаётнинг ана шу қағир тошли сўқмоқларида гўзаллик билан ҳам учрашди. XX аср бошлари Хоразм санъати гуллаб-яшнаган, мақомчи, дostonчи, халфалар, дорбозлар, қизиқчи-масхарабозларга эътибор ошган давр эди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз мақом санъатини ривожлантиришга фармон берган бир пайтда ёш Сафо Оллаберганов ҳам Хоразм санъатининг энг билимдон алломаларидан таълим олиш мақсадида улар хизматида бўлади.

Хоразмлик кексалар бежизга Муғанний таҳаллуסי билан танилган Сафони соз чалиш, қадимий наволарни, дoston қўшиқларини, лапарлар, яллалар, «диралашув» («Айтишув») қўшиқларини маромига етказиб куйлашда унинг олдиға тушадигани йўқ, дея таърифлашмаган. Чунки санъатимиз маликаси Хоразмға келганида Сафо Муғанний нафақат Тошкент ва Хоразмда, балки Ўрта Осиёда ҳам танилган машҳур санъаткор эди. Тамарахоним ундан «Ганжи Қорабоғ», «Мавриги», «Панжарадин», «Санамо», «Лазги», «Рўмолим бор», «Қизил гул ўймоқ-ўймоқ» каби

қушиқларни. шунингдек, Хоразмда қадимдан яшаб келаётган Оқдар-бандли эроний ҳофизларнинг «Ахтар мени», «Менинг излар кишим борми»га ўхшаш нолаларини, рамазон мадҳиясини ўрганади. Кейинчалик машҳур қайроқчи Раҳим Оллабергановдан «Бартавил», «Оразибон», «Норим-норим» қадимий Хоразм рақсларини, «Лазги»нинг жаҳонга номаълум энг қадимий тури услубларини ҳам пухта эгаллайди.

Бу рақслар куй ва қушиқларини Сафо Муғанний қадимий созларда чалиб айтиб беради.

1985 йил ноябрь ойида Тамарахонимнинг Хоразмдаги ҳаёти ва ижоди ҳақида эфирга тайёрланган бир кўрсатув баҳонаси суҳбатлашиб қолган эдик. Ўша пайтларда «Муסיқа жавони» тележурналини иқтидорли режиссёр Лариса Иноземцова суратга оларди. Унинг илтимосига кўра, «Бир қушиқ тарихи» саҳифасини тайёрлаб беришга тўғри келди. Бу Тамарахоним севиб ижро этган «Ганжи Қорабоғ» — Хоразмнинг машҳур халқ қушиғи эди.

*Ганжи Қорабоғдан келдим қошингга
Сенга жоним қурбон этмасам бўлмас...
Қушармишсан бошинг менинг бошимга
Йўлингда жон фидо этмасам бўлмас...*

Қушиқнинг фонограммасини эшитдим, ўйланиб қолдим. Қорабоғ Озарбайжон ўлкасида бўлса, қушиқ қаҳрамони Қорабоғдан келиб Хоразм гўзалига ишқ изҳор қиляпти. Унда шундай сатрлар бор:

*Юзинг ўхшар ўн беш кечалик ойга,
Базм айлаб ўлтирган тилла саройга,
Аччиқ жавоб берсанг ҳам кирмасам бўлмас,
Саройдан соллониб чиқмасам бўлмас...*

Бу навонинг халқ юрагида туғилиши олис даврларга бориб тақалади. Унинг тарихини ўрганиш учун ўша кезлари шўҳрат қозонган «Оразибон» ансамблининг кекса санъаткорлари ва бастакор Матниёз Юсупов билан суҳбатлашдим, тарихий манбаларни ўргандим. «Ганжи Қорабоғ»-қушиғининг яралиши Қорабоғ ўлкаси соҳибқирон Амир Темур салтанати таркибида бўлган даврларга бориб тақалар экан.

Амир Темур бобомизнинг бир неча бор Хоразмга юриш қилгани, у ердаги баҳодир Хоразм йигитларини ўз армияси сафига қўшиб Қорабоғга йўл олганини, қиш фаслини Қорабоғда ўтказганини ўқиб қувониб кетдим.

Соҳибқирон 1371-1372 йилларда Хоразмни уч марта забт этган, бу ўлкани гуллаб-гуркиратиб, айниқса ўз армияси сафида хоразмлик ёшларни тарбиялаб, уларни саркарда, амир даражасига етказган эди.

Хоразмнинг олиму-фузалолари, санъаткорлари, уста қурувчилари, наққош ва ҳунаромандларига катта баҳо берган соҳибқирон Амир Темур ҳақида ўқиб, «Ганжи Қорабоғ» қўшиғи ўша замонда халқ дилида пайдо бўлганига ишонч ҳосил қилдим. Демак, қўшиқ қаҳрамони Қорабоғдан келган саркарда, амир, шоҳзода...

«Ганжи Қорабоғ» қўшиғидаги ошиқ йигит ва маҳбуба образи тўғрисида Тамарахоним ва бастакор Мутаваккил Бурхоновга гапириб берганимда, улар қўшиқ тарихини маъқулладилар. Бир пайтлар Мутаваккил Бурхонов ҳам «Ганжи Қорабоғ» қўшиғини кўп овозли акапелла ижроси учун қайта ишлаб, халқаро анжуманларда совриндор бўлган эди. Бу икки улуғ санъаткор «Мусиқа жавони» кўрсатувида қатнашиб, бу қўшиқ тарихи ҳақида тўлқинланиб гапирдилар. Кўрсатув давомида «Ганжи Қорабоғ» қўшиғи олдин Тамарахоним ижросида, кейин эса ўша кезлари Ўзбекистон телерадио комитети қошидаги хор коллективи ижросида телетомошабинларга ҳавола этилди. Шунингдек, машҳур ҳофизлар Шерозий, Ҳожихон Болтаев, халфалар Ожиза – Онабиби қори Отажонова, Онабиби Собирова (Анаш чўлоқ), Сорихон Оллабергановалардан ҳам кўп қўшиқлар ўрганганини ҳикоя этиб берди.

Тамарахоним Хоразмда элликдан ортиқ ашула ва рақс ўрганиб, жаҳон саҳналарига олиб чиққан. Ўша кезлари Комилжон Отаниёзов ўқитувчилик қилиш билан бирга иқтидорли хонанда бўлиб овоза тарқалган эди. Концертлардан бирида уни саҳнага таклиф этдим ва бирга «Лазги»га тушдим. Ўшанда концерт зали ўрнидан туриб бизни шундай олқишладик, гўёки осмондан порлоқ бир юлдуз саҳнага тушиб, бутун воҳани ларзага келтирган эди, — дея қувониб фахр билан гапирди Тамарахоним.

Ўша кўрсатув баҳонасида Тамарахоним устози Сафо Муғаннийдан жуда кўп қўшиқлар ўрганиб, бироқ, ҳанузгача грампластинка ва магнит ленталарига ёзиб олинмаганидан афсусланишини айтди.

...1935 йил ёзида хонанда Қори Ёқубов Тамарахонимни Тошкентга чақириб олади. Уста Олим Комилов, Тўхтасин Жалилов, Абдуқодир Исмоиловлар билан бирга Лондонга, халқаро санъат фестивалига юборилади. У ерда Тамарахоним ўзбек миллий рақс ва қўшиқлари билан бир қаторда Хоразмнинг жаҳонга ҳали номаълум ўзига хос қадимий санъатини намойиш этади ва уста Олим Комилов иккаласи жаҳон фестивалининг олтин медалига сазовор бўладилар.

Орадан кўп ўтмай шўролар ҳукумати шоир ва созанда Сафо Муғаннийдек устоз санъаткорларни маҳв этишга киришади. Совет тузуми сўзни ва созни тазйиқ этиш тузуми бўлди. Тез орада Сафо Муғанний ҳибсга олинади. Унинг бошига ўша кезлардаги ҳукумат раҳбарларидан Файзул-

ла Хўжаев, Акмал Икромовларга атаб айтган кўшиқлари бошига бало тошларини ёғдиради. Хоразм санъат осмонида порлаб турган жуда кўн иқтидор эгалари қатори унинг ҳам толе юлдузи сўнади...

Сафо Муғанний 1937 йил 28 августда ҳибсга олиниб, ўша йили 28 ноябрда ўн йилга қамоқ жазосига ҳукм қилинади. Аллюманинг кейинги тақдири Россиянинг совуқ ўрмонларида ишлаб, қаерда оламдан ўтгани ҳозиргача бизга номаълум. У фақат 1958 йил 19 апрелда оқланган.

Жаҳон саҳналарида Сафо Муғанний ўргатган кўшиқларни айтиб, офарин ва олқишлар олган Тамарахоним мустабид шўролар даврида ақалли бир марта ҳам устозининг номини айта олмай армонда кетди. Жаҳонгашта хонанда 1991 йил 29 июнда айни Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида — 85 ёшида вафот этди. У умрининг 70 йили давомида кўшиқ куйлади, 86 тилда ашула айтди. Ушбу мақолани тайёрлаш жараёнида хонанданинг Ўзбекистон радиоси олтин фондида атиги 70 тагина кўшиғи борлигини аниқладик. Унинг кўшиқлари матнини тиклашга бошладик.

Тамарахоним музейи директори, латофатли раққоса Гулсум Ҳамроева хонанданинг ҳаёти ва ижодида ҳеч қачон ва ҳеч қаерда айтилмаган Хоразмдаги иш фаолиятини акс эттирувчи ҳужжатларни ахтариб топди ва уни алоҳида лавҳаларга жойлаштирмоқда.

Тамарахонимнинг ҳар бир кўшиғи оҳангларида бир тарих яширин. Унда ўзбек аёлининг оташин муҳаббати, покиза ва сулув чеҳраси, мустақилликнинг бугунги озод ва бахтиёр кунларига етиб кела олмаган истеълод эгаларининг орзу- армонлари мужассамдир.

Тамарахоним кўшиқларини қайтадан жаҳон саҳналарига олиб чиқиш вақти аллақачон етиб келган. Бугунги ёш хонандалар Тамарахоним ижодини кўзларига тўтиё етиб, жаҳон олқишига сазовор бўладилар, деб ишонамиз.

АВАЗ ЎТАР — ЭРК ВА ОЗОДЛИК КУЙЧИСИ

Аваз Ўтар ва Ходим

Улар бир ойда — август ойида туғилган эдилар. Шоир Аваз Ўтар 1884 йил 15 августда, Ферузшоҳнинг хос хаттоти, сарой шоири Бобо-жон Тарроҳ — Ходим эса 1878 йил 5 августда туғилган бўлиб, Аваз Ўтардан 6 ёш катта эдилар.

Улар бир қалъада: Ходим қадимий Хиванинг «Ичон» қалъасида Худоёр кушбеги қавмида, Аваз Ўтар эса «Дешон» (яъни ташқи) қалъанинг Гадик бўйи маҳалласида таваллуд топганлар. Гадик бўйи — бу «Дешон» қалъа ичидан оқиб ўтадиган кичик ёпнинг Полвон ёл (қадимий номи Хейканик) дан сув оладиган жойидир. Бу ерда «Гама кўпир»,

яъни кемаларга тушиб кетиладиган кўприк, кичик бандаргоҳ бўлган. 1873 йилда Хивани босиб олган рус мустамлакачилари Хива бойликларини «Гама кўпир»дан кемаларга юклаб, Полвон ёп бўйлаб сузиб, Амударёга чиққанлар ва Чоржўйга қараб йўл олганлар. У ердан эса поезд вагонларига ўлжаларни: пахта, бугдой, кунжут, беда уруғи, қовун ва меваларни юклаб Россияга донмий равишда жўнатиб турганлар. Аваз Ўтарнинг ҳовлиси ўша ерга яқин бўлган. Ҳозир бу ерда Хива пахта тозалаш заводи қурилган.

Энг муҳими, улар болаликдан қалъа кўчаларида бирга ўйнаб ўсганлар. Болаликнинг мурғак тасавурида қалъанинг учта жойида мавжуд бўлган дорлар, уларда бир неча кун осилиб турган мурдалар, Кўҳна Арк олдидаги зиндон, уларда қўл-оёғи занжирда фарёд чекаётган кишилар, айниқса, осмонга бўй чўзган миноралардан пахта улоқтириб ташланиб ўлдирилган маҳбуслар даҳшатли туш каби муҳрланиб қолган...

Аваз Ўтарнинг отаси Паҳлавон Ниёз Ўтар бўлган. Паҳлавон Ниёз Ўтарнинг отаси эса Гадой Ниёз бобо, онаси Авазжон момолар бўлишган. Паҳлавон Ниёз Гадой Ниёз ўғли Ўтар бобо 108 йил умр кўриб, 1936 йилда оламдан ўтган. У Ферузшоҳ ва унинг ота-боболарини соҳсоқолини оладиган сартарош ва табиб бўлиб кун кўрган.

Аваз Ўтар Паҳлавон Ниёз Ўтар бобо билан Робия онанинг дилбандидир.

Бобожон Тарроҳ — Ходимнинг отаси Абдулазиз маҳдум мадрасада ўқиб юрган кезларида вафот этган. Унинг отаси Абдуқодир девон Қоне тахаллуси билан ғазаллар ёзган шоир ва хаттот бўлган. Абдуқодир девон-Қоненинг отаси эса Муҳаммад Назар девон бўлиб, Мунший тахаллуси билан шеърлар ёзган шоир ва хаттот эди. Улар Ферузшоҳ ва унинг ота-боболарининг хос девони бўлишган.

Ходимнинг онаси Ўғилжон бека машҳур ва уддабурро Оллаберган Тарроҳнинг қизи бўлиб, Бобожон Тарроҳ отасидан ёлғиз қолган ўғил бўлган.

Аваз Ўтар ва Бобожон Тарроҳ ниҳоятда обрў-эътиборли, билимдон ва қаттиқ қўл ота-боболари тарбиясини олиб, эски мактабни тугатганлар.

Улар ҳар куни Ферузшоҳга саломга кирувчи оталарига эргашиб ёшлигидан сарой тартиби, маросимлари, урф-одатлари, улуғларнинг шарқона ҳикматга тўла суҳбатлари, бир-бирларига тавозелари, одоб-икромларини кўриб ўсганлар.

Болаликдан то умрларининг охиригача ҳаётнинг беаёв чағир тошли чорраҳаларида бирга бўлиш, бир-бирларига тоғдай таяниб-суяниб, ишониб яшаш уларга тақдир бўлган.

Аваз мактабда ўқир экан, кечаси билан ёзган дастлабки ғазалларини ёндош маҳаллада яшаётган туғма талант соҳиби шоир Аҳмаджон Табибийга кўрсатарди.

Аҳмаджон Табибий 1869 йилда туғилган бўлиб, Аваздан 15 ёшларча каттадир. Уларнинг ҳовлиси Ўтарбобо ҳовлисига жуда яқин «Дешон» қалъанинг Юсуф ясавулбоши қавмида, кичик ёп (яъни ариқ) бўйида жойлашганди. Аваз Табибийга кун бўйи эргашиб юрар, иккаласи ғазалиёт илми ошиқлари эдилар.

Табибийнинг отаси Али Муҳаммад Эрондан олиб қочиб келтирилган қўллардан бири эди. Уни Ферузошхонинг укаси Отажон тўра соғиб олган, ақлли ва доно табиб бўлгани учун ўзига маҳрам этиб тайинлаганди. Али маҳрам Хоразм қир-адирларидан турли гиёҳлар йиғиб, дори тайёрлаб, эски «Амин чорсу»даги чарчилик² дўкониди сотарди.

Аваз Ўтар билан Аҳмаджон Табибийнинг болаликда ёзилган ҳажвий шеър ва ғазаллари ана шу дўконда ўқилар, бозордагилар уларни севиб тинглашарди.

Кейинчалик сарой шоирларининг сардори бўлган, ўзидан бешга шеър-рий девон, таржима асарлари, айниқса «Махмуат- уш- шуаройи пайрав-ви Ферузошхоний» тўпламини бизга ёдгор қолдирган Аҳмаджон Табибий умрбоқий Аваз Ўтар билан садоқатли дўст, устоз бўлди. У ҳам қисқа умр кўрди. 1911 йилда 42 ёшларида оламдан ўтди.

Аваз Ўтар мактабини битиргач, Қўтлуғмурод иноқ мадрасасида ўқиди. Кун сайин етук шоир сифатида барчага танилиб бораётган йигит отасининг йўл-йўриғи бўйича Табибийдан шеърят олами сирларини, Яхшимуродбекдан табобат илми, рамил илми (олдиндан башорат қилиш), юлдузларга қараб инсоннинг тақдирини кўра билиш каби таъбиршуносликни ўрганди. Яхшимуродбек машҳур тарихчи, шоир Баёнийнинг акаси бўлиб, у отаси Бобожонбек ибни Оллаберди тўрадан етти илмни ўрганиб олган эди. Улар: илми сарф, илми наҳв, илми мантиқ, илми ҳикмат, тиб, рамил, нужум фанларини эгаллаб, шогирдларига таълим берарди.

Аваз Ўтар ва Бобожон Тарроҳлар сафига Чокар — Матюсуф Харротов, Чокарнинг тоғаси Надим — Болта девон Харрот, Комилжон Девоний, машҳур Худойберган Мухркан девоннинг жияни, Муҳаммад Амин (Юсуф ясавулбошининг ўғли) келиб қўшилдилар. Улар ҳам турли мадрасаларда таҳсил кўрар эдилар.

¹ Тили ширинлар — лафзи лазизлар маъносини берувчи арабча ибора.

² Чарчилик — майда-чуйда моллар билан савдо қилувчи.

Бобожон Тарроҳ – Ходим «Хоразм шоир ва навозандалари» (Тошкент, «Тафаккур қаноти» нашриёти 2011 йил) хотира китобида ёзади: «...Аҳмаджон Табибий била алоқаси маҳкам бўлуб, табиблик, рамал илмларини ўрганишда Яхшимуродбекка иккилари шоғирд бўлуб, Яхшимуродбекдан табиблик илмларини ва ҳам рамал илмларини ўрганар эдилар. Аҳмаджон ўзига Табибий ном қўйуб, бой болаларни танқид қилиб, шеър ижодига киришган вақтда Аваз ҳам Аҳмаджон Табибийдан ўрганиб, шоир бўлгон. Демак, Аҳмаджон Табибий Авазга устозлик қилгон». (Ўша китоб, 151-152-бетлар).

Гап шундаки, Ферузшоҳ бу ёшларнинг тарбиясига алоҳида аҳамият берди. Уларга подшоҳлик томонидан махсус хужра ҳам ажратди. Бу хужра Улуғ Мамат маҳрам мадрасасида эди. Улуғ Мамат маҳрам бошқа маҳрамларга қараганда, раҳмдил, ақлли, маърифатпарварлиги билан ажралиб турарди. Бу ҳақда Баёний «Шажарайи Хоразмишохий» китобида ёзади: «Ҳижратнинг мингу уч юз йигирма еттиланчи йилида (мил. 1909 й) Муҳаммад маҳрам жаҳондин борди. Маҳфий қолмасунким, Муҳаммад маҳрам иккидур, бирини ақлли Муҳаммад дер эрдилар. Мадраса солгон ақлли Муҳаммаддурким, вафот топгон будур» (Ўша китоб, 258 бет).

Шоирона нафосатга тўла Аваз тинмай билим олар, дўстлар давраси унинг жони-дили эди.

Бобожон Тарроҳ бошлиқ бу хужранинг ойнаси қиблага қараган, уни кун билан қуёш ёритиб турар, кечалари эса минглаган юлдузлар тўнидан оймомо мўралаб шоирона манзара чизарди. Калта минора олдидаги бу мадраса, гўзал ва баҳаволиги билан ажралиб турарди. Палов пиширишда ягона бўлган Бобожон Тарроҳ барча талабалардан ёши катта бўлгани учун уларга ғамхўрлик қилар эди.

Авазнинг ҳаёти ва ижодида ўчмас из қолдирган бахтиёр дамлари шу дамлар бўлди. Йиллар ўтиб, Аваз забардаст шоир бўлиб етишди. У талабалик даври, дўстлари ҳақида шундай ёзади:

*Шаҳ давлатидин суҳбати олий тузуб мажмеъимиз
Оқшом қулдук то саҳар бўлгунча чойи лағлиноб,
Бор эрди онда Чокару, Ходим, Надиму ҳам Эмин
Лафзу малаззулар била бергучи бир-бирига хоб...
Айшу тараб додин бериб бир хужраи ҳоли аро,
Чойу, паловни еб ичиб бўлдук боримизга маёб...
Гоҳ тил очиб шеър айтғали ширин абёт бирла гаҳ,
«Бўстон» и Саъдийи Аваз қилдук ўқурга ирkitоб.*

(«Аваз ва унинг адабий муҳити», Тошкент, 1987 йил, 109-110-бетлар).

Аваз мадрасада устозлар ёрдамида араб, форс тилларини мукаммал ўрганди. Ҳар томонлама етук инсон бўлиб етишди. Бу ҳақда Ходим шундай ёзади: «Аваз шу қадар кучли шоир бўлган эди. Беқиёс иқтидори туфайли тўртта илмга: 1) Ота касби сартарошлик, 2) Забардаст шоир, 3) Табиблик, 4) Рамал салмоқ илмига эга бўлган эди». (Ўша китоб, 149-бет).

Ўтли эҳтирос

Аваз Ўтарни ўраб олган адабий муҳит сарой атрофига жипслашган қирқга яқин шоир ва навозандалар, зарқаламли хаттотлар, муҳаррирлар, матбаачилар давраси эди.

Аваз Баёнийдан аруз вазни сирларини ўрганар экан, шеърятга илоҳий неъмат, илоҳий имкон, деб қаради. У она шеърят олдида турган асосий вазифа — оламни билиш, оламни мадҳ этиш, одамни севиш, миллатнинг кўзини очиш, онгини янгилаш, уни ҳур, озод бўлишга даъват этиш, эзгулик нуруни сочиш, деб таълим олди. Баёнийдан ҳар бир соат, ҳар бир дақиқанинг қадрига етиш, замон ва вақт, макон ва инсон зиммасига Оллоҳ юклаган вазифани ҳалол адо этиш илмини ўрганди. Инсон Оллоҳ даргоҳидан ёруғ оламга ёлғиз чиқиб кетгучи ва келажак авлод учун яхши амалларни бажариб, ёлғиз кириб боргучи ва ҳамма гуноҳлари учун жавоб бергучи эканлигини тушуниб етди.

Аваз Ўтар Навоий ижодини ўрганиб, бир умр мафтункор гўзаллик билан ошно бўлди. Навоий ғазалларида илгари сурилган муҳаббат ва садоқат, раҳм-шафқат, инсон эркинлигини ўз асарларида улуғлади. Даҳолар анъаналарига ижодий ёндошди, уларга хос бадиий мушоҳада юртиш, фикрлаш, ижтимоий ҳаётнинг муҳим масалаларини яққол кўтариб чиқиш санъатидан куч-қудрат олди. У ўзи ҳақида:

*Эрурсан ўз адонинг шоири сардафтари тонг йўқ,
Аваз бўлса Навоий дафтари монанди девонинг...*

деб ёзди.

Навоий ва Табибий асарларига ҳамрадиф юзлаб ғазаллар ёзди, улар фикрини янада ривожлантирди.

*Эй Аваз, қил жаҳд, девонинг қилмоқ истасанг
Гар Навоёю Табибий дафтарларига ҳамрадиф.*

Аваз Ўтар ижодига Навоий ва Огаҳий асарларининг таъсири беқиёсдир. Шу боис унинг ҳар бир ғазалида устозлар навосининг янгидан жило топган акс садосини эшитамиз.

Аваз Ўтар ижодига Навоий ва Огаҳий ғазалиётининг таъсири кўлиб илмий мақолалар ва монографияларга мавзу бўла олади. Бир сўз билан айтганда, бобо шарқ шеърини устунларининг бой ва бетакрор ижоди Аваз Ўтар учун маҳорат мактаби, маънавиятнинг буюк чўққиси, шоирона иқтидорнинг боқий обидаси бўлиб қолди.

Аваз Ўтар шу қадар таъби тез, фаҳм кўкининг соҳибқирони бўлиб етишадикки, унинг таржимаи ҳолини, ижод пиллапояларининг ғазалларидан билиб оламиз:

*Манинг ҳолим ашъором ичра дурур
Баёну, баёну, баёну, баён...*

деб ёзди. (Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984 й. 133-бет).

Аваз Ўтар ўтли эҳтирос эгаси. У ўз севгилисига атаб бир соатда етти ғазал ёзганини эътироф этади:

*Хироми қадди шамшодингга таслим,
Яна ҳусни ҳудододингга таслим...*

*Дединг етти ғазал бир соат ичра
Аваз назм ичра устодингга таслим...*

(Ўша китоб, 124-бет).

Авазнинг ҳужрадош дўсти Бобожон Тарроҳ «Хоразм шоир ва навозандалари» («Tafakkur qanoti», 2011 й.) китобида Аваз шахсиятига алоҳида тўхталган: «... Аваз Ўтарнинг қурулиши шундай эди: Ўрта бўйли, қора соқол, яхши кийинган... қаҳричанг, тезфаҳм одам эди... Аҳмоқ одам учраса, сўзлашмас эди. Доно кишилар билан дўстона алоқа қилар эди... Ҳеч кимдан, ҳатто Муҳаммад Раҳим Иккинчи – Феруздан ҳам қўрқмас эди...» (Ўша китоб, 151-бет), деб таърифлаган. Демак, Аваз Ўтар тезфаҳм, тезкор, ҳозиржавоб, чўрткессар инсон бўлган. Бу тўғрида ўзи ҳам эътироф этиб:

*Қаю шоирда бордур бўйла таъби тезу назму ҳуш,
Аваз бу таъби тезинг бирла ашъорингга салламно!*

деб ёзган. (Ўша китоб, 144-бет).

Шоир шундай камолот чўққисига эришдики, унинг ўз миллати, ота макони, ёри ва диёрига бўлган меҳр дарёси дилидан тилига, тилидан қаламига, оқ қоғозга шиддат билан қуйила бошлади:

*Аваз ҳафтада тонг йўқ, этсанг китоб,
Етибдур бу фанда камолинг сенинг...*

(Ўша китоб, 62-бет).

У тинимсиз ижод этар экан, бир ҳафтада назм этган ғазаллари бир китоб ҳолига келган:

*Аваз ғазал деса бу навъ тинмайин ҳар дам,
Ҳар ҳафта ичра битар бир улуғ китоб-китоб...*

Ёки:

*Биҳамдшлоҳ, Аваз, дилкаш ғазалдан ҳафтада бўлди,
Икки юз элликни айтурға таъбимнинг тақозаси...*

(Ўша китоб, 54-бет).

Аваз Ўтарнинг ўтли эҳтиросга тўла ғазаллари қўллардан қўлларга ўтиб, мақомчи ҳофизларга стиб, улар турли наволарга солиб куйлай бошладилар. Энди шоир ғазалларининг ҳар сатри шоҳбайтларга айланиб борар эди.

У дўстлар даврасида, қатор зиёфатларда (гап-гаштакларда) турли тўй ва базм, айтишувларда тинимсиз ғазал айтар, унинг сўз гавҳаридан тузилган шоҳбайтлари энди ҳаммаёқда овоза бўлиб кетган эди:

*Шаҳбайт янглиғ, эй Аваз, назмингни ҳар бир мисраи,
Овоза топмишдур баче абёт ила ашъор аро...*

(Ўша китоб, 145-бет).

Аваз бадиий ижодиётнинг энг юксак поғоналарини эгаллаган моҳир сўз устасига, аруз вазни санъатининг донишмандига айланган эди. Энди унинг ёзган асарлари бир йилда иккита девон ҳолига келганди.

Бир йилда иккита китоб ёзиш учун Оллоҳнинг шоирона нафосат олами, деб аталмиш ғазал бўстонининг боғбони, туғма истеъдод эгаси бўлиб дунёга келиш керак эди:

*Санинг васфи жамолинг бирла гўё,
Авазнинг назми бўлмиш икки девон...*

(Ўша китоб, 134-бет).

Аваз 20-25 ёшларидаёқ воҳага машҳур шоир сифатида танилди.

АВАЗ ЎТАР САРОЙ ШОИРИМИ?

Авазшунос олимларнинг барчаси, Аваз Ўтар саройда ишлаган, кейинчалик саройни тарк этган деб ёздилар. Бу адиблар Аваз Ўтарнинг таржимаи ҳолини, уни ўраб олган тарихий ва адабий муҳитни чуқур ўрганмаганликлари сабабли жуда қўп хатоликларга йўл қўйганлар. Ай-

ниқса, Авазнинг девонини бир неча бор нашрга тайёрлаган Юнус Юсупов — Айёмий, шунингдек, филология фанлари номзоди Васи́ла Мўминова Аваз сарой шоири, у саройда ишлаган, деб унинг ижодига шўролар мафкураси нуқтаи-назаридан қараб нотўғри баҳо бериб келдилар. Васи́ла Мўминова бу тўғрида:

«...Сарой шоирларининг вазифаси ҳукмрон синф қарашларини, хоннинг қундалик сиёсати, айш-ишратини мақташ эди. Аваз саройда бунинг таъсиридан четда тура олмади. У шу даврда қатор мадҳия характеридаги, мазмунан саёз шеърлар ҳам яратди», деб тубандаги сатрларни мисол келтиради:

*«...Абёт машқин айлагил тинмай Аваз, —деди манга,
Айлаб карам беҳадду сон шоҳи адолат густарим...»*

Бу мисралар Авазнинг илк ижодидаги унинг хонга қанчалик ишонганини, хонни адолатли деб билганини кўрсатади...» деб Аваз шахсини беписандлик билан ёзган. («Аваз ва унинг адабий муҳити», Тошкент, 1984 йил. 111-бет).

Маълумки, шўролар даври доҳийлари ўйлаб топган синфийлик ва партиявийлик назариясининг энг мудҳиш томонларидан бири бу подшоҳлар замонини қоралаб, ерга уриб, камситиб ёзиш эди. Натижада шўролар мафкураси билан қуролланган тарихшунос, адабиётшунос олимлар барча асарларида подшоҳлар ва улар саройидаги олимларни, шоир ва навозандалар қисфасини қора сиёҳларга бўяб ёзишга мажбур бўлганлар. Ваҳоланки, миллий адабиётимизнинг буюк намоёндалари Фирдавсий, Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий ва Баёнийлар подшоҳлар рағбати билан ўлмас асарлар ёзиб қолдирганлар. Ўз навбатида улар подшоҳларни мадҳ этувчи қасидалар, ғазаллар, таърихлар ёзганлар. Подшоҳ саройига киришлик шараф бўлганки, Аваз Ўтар ҳам ҳафтада икки марта Ферузшоҳ ҳузурида бўладиган мушоираларда қатнашиб, мақтовлар эшитган, инъомлар, ҳадялар олган, Ферузшоҳни мадҳ этиб ғазаллар ёзган. Борди-ю, Аваз Ўтар сарой шоири бўлганда ёки сарой шоири бўлмаганда ҳам биз унга ўзбек адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссасига қараб баҳо берамиз.

Истиқлол, бахтли мустақиллигимиз ҳар бир қаламкаш хонадонига сўз эркинлиги неъматини, қадриятларимиз меросини кўз қорачуғидай асраш масъулиятини олиб кирди. Шу боисдан шоир ижодига янгича назар ташлаб, Аваз Ўтар буюк шоир, ҳали ҳаётлигидаёқ ўзига эрк ва озодлик куйчиси деган боқий ҳайкал қўйган ўлмас сўз санъаткоридир, деймиз.

Аваз Ўтар яшаб ижод этган муҳитга «революцион Россия», «Рус маданияти ва ижтимоий қарашларининг» таъсири кучли бўлган деб нотўғри баҳо берган авазшунос олимлардан бири Юнус Юсупов — Айёмийдир:

«... Авазнинг исёнкорлик овози баралла янгради. У реакцион адабиётга, феодал-клерикал ва жаҳид ёзувчилари ижодига қарши курашда чиниқди, камол топди», деб ёзиб Аваз сиймосини қора сиёҳга бўяб кўрса-тади. («Ўт чақнаган сатрлар», Тошкент, Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 йил. 135-бет). Айниқса, қадриятларимизнинг энг юксак гоёлари талқин этилган, буюк Алишер Навоий ва Оғаҳий ғазалларига ҳамрадиф шеърлар битилган «Мажмуат-уш-шуаро» шеърый тўпламини реакцион адабиёт, феодал-клерикал адабиёт, фақат маддоҳлик, хушомадгўйликдан иборат адабиёт, деб ерга уради. Бу билан Юнус Юсупов мустабид шўролар мафкурасини кўкларга кўтармоқчи бўлади. У яна:

«...Сарой ёзувчилари яратган асарлар кўпинча хон ва амалдорларни хушомадгўйлик билан мақташга, маишатпарастликка бағишланар эди. Тақлидчилик сарой ёзувчилари ижодида жуда кучайган эди. Табибий томонидан тузилган «Мажмуат-уш-шуаро» бунинг яққол мисолидир» (Ўша китоб, 135-бет), деб ёзиб, бу тўпламга кирган 31 шоир ижодига тош отади. Ваҳоланки, бу мажмуада Баёний, Мирзо, Табибий, Мутриб, Ниёзий, Роғиб, Комилжон Девоний, Чокар, Надим, Ходим ва Аваз Ўтарнинг юздан ортиқ шоҳбайтли ғазаллари мужассамдир. Шунингдек, Аваз Ўтар жаҳид адабиёти ёзувчилари ижодига қарши шоир, дейилади. Бу ҳаёт ҳақиқатларидан узоқ фикрдир. Чунки Аваз Ўтар жаҳидчилик ҳаракатининг оташин жарчиси, буюк жаҳидчи шоирдир. Негаки, «Мажмуат-уш-шуаро»даги шоирлардан катта кўпчилиги «Ёш хиваликлар» ташкилоти аъзолари бўлиб, жаҳидчилик ҳаракати вакиллари эдилар. Уларнинг бари Аваз Ўтарнинг устозлари, хужрадош дўстлари эдилар.

Авазшунос Юнус Юсупов шоир ижодини таҳлил этар экан, ишончли адабий ва тарихий манбаларга таянмайди. Акс ҳолда оғзаки, ёлғондакам, олди-қочди маълумотларга таяниб Ферузшоҳ Авазга 200 қамчи урдириб, «Оқмачит» (яъни Хивадан 20 км. узоқда жойлашган «Оқмасжид» қишлоғидаги Бобо эшон қабристониغا демоқчи) қишлоғига юборди, деб нотўғри маълумот беради. (Ўша китоб, 141-бет). Бу тўғрида сарой ҳаётида қайнаган Бобожон Тарроҳ ўз хотираларида аниқ маълумот беради. Унинг ёзишича, қадимда Хоразмда ҳар жума куни авлиё ва қабристонларга зиёратга бориш, қўй сўйиб садақа бериш, муллаларга пул ва озиқ-овқат ташиш расм бўлган. Бир жума куни Хива шаҳридаги Паҳлавон Маҳмуд (1247-1326) мақбарасидан зиёратдан чиқиб келаётган, дас-

турхон ва тугунлар кутариб олган халойиқ билан Аваз Ўтар очикдан-очик гаплашиб, бундай дейди: «Полвон ота ётгон ўлук. Бу ўлукни зиёрат қилиб (нима қиласизлар), бу киши ҳам сизлар каби, — дея буларга Аваз (яна) ойтоди: — Бир ётгон ўлук одам. Муни нимага қудрати етади. Сизлар бу ётгон ўлукдан нечук фойдалана олурсиз. Полвон отани яротгон Худо, бизларни яротгон ҳам Худо. Ҳарна мақсад бўлса, Худодан сўрамоқ керак», — деган сўзни Аваз халқга ойтоди. Хоразм халқига Аваз бу ташвиқотни тарқатиб юрганини ... Давлаткелди дўғма... Муҳаммад Раҳим Иккинчига ойтгон ҳамон... Қибла тоза боғ ҳавлига жаллодни чақириб олдириб, Аваз Ўтарни «Уч оғоч»га осиб ўлдирилсун, деган буйруқни берди. Шу вақтда Авазнинг отаси қарри Ўтар... Мамат маҳрамга йиғлади. Авазни ўлим гуноҳини тиланг. Аваз жинни бўлгон... Авазни ўлим гуноҳини ўтсинлар, деган. Қарри Ўтарни сўзини Муҳаммад Раҳим Иккинжи эшитиб: — Аваз жинни бўлгон бўлса, ўлим гуноҳини ўтдим. Шихлодоғи Эшонга олиб бориб топширилсун. Оёқиға кишан уриб қўйсин, деган буйруқни берди. Бизлар: Биринжи Болта Харрот — Надим, иккинжи Юсуф Харрот — Чокар, учинжи Мухркан Комил Девоний, тўртинжи мен Бобожон Тарроҳ — Ходим саройни даҳлизиди Улуғ Мамат маҳрамни Аваз Ўтар ҳақида сўзлаган сўзларини эшитиб ўлтурдук.» («Хоразм шоирлари ва навозандалари.» «Tafakkur qanoti», 2011 й. 21-бет).

Ҳақиқатан ҳам бу воқеа 1908 йил охири 1909 йил бошларида содир бўлган. Чунки Аваз Ўтарнинг биринчи девонини Чокар 1907 йилда, иккинчи ва учинчи девонларини эса 1908 йил август ва октябрь ойларида Надим кўчириб ёзган ва Ферузшоҳга топширган эди. Бу девонлардаги сатирик ғазаллар ва «Фалоний» туркумидаги қитъаларда танқид этилган баъзи разил дин пешволари, амалдорлар шахсияти барчага аён бўлиб воҳада шов-шув кўтарилишига сабаб бўлган эди.

Шоирнинг ҳаёти ва ижодини, девонларини авазшунос олимлар Юнус Юсупов ва Васи́ла Мўминовалар юзаки ўрганиб, шўролар тузуми мафкурасига хайрихоҳ тарзда нотўғри баҳо берганлар. Аваз Ўтарнинг бу девонлари истиқлол ёшларининг янгича таҳлил ва эътирофини кутиб илҳақ бўлиб ётибди.

АВАЗ ИСЁНКОР ШОИР

Аваз Ўтар жуда кўп ўқиди ва изланди. Унинг ҳикмат ва ҳақиқат чашмаларидан сув ичган эътиқоди, ҳаётга қарашлари тобора камол топди ва мустаҳкам пойдеворга эга бўлди.

У қўлига қалам олар экан, ўзини ўраб олган нокас замонга шарқона маънавият устунлари бўлган Навоий, Машраб, Мунис ва Оғаҳий, Комил Хоразмийлар нигоҳи билан қаради. Улар олға сурган адолат,

саховат, дин-диёнат, раҳм-шафқат каби гуманистик ғоялар нуқтаи-назаридан мушоҳада этди. Уни ўраб турган ибтидоий қолоқ жамият унинг эътиқодига мутлақо зид эканлигини пайқади ва устозлар изидан борди.

Аваз ҳаққоний ғоялар: миллат манфаатини кўзлаш, уни нодонлик ботқоғидан олиб чиқиш, очлик, қашшоқлик сабабчиси бўлган ижтимоий тузумни қоралаш ғоясини илгари сурди. У ўзи яшаб турган замондаги тенгсизликни, эзувчи амалдорларни, эзилувчи «бечора халқ» ни, Хоразм бойлигини Россияга ташиётган мустамлакачиларни, элга ислом зиёсини тарқатиш ўрнига кайфу-сафо қилувчи шайхларни кўрди. Бундай нотекис айланувчи чарх, инсонга қандай бахт, тинч-осуда ҳаёт бериши мумкин? Нега бу замонда бировлар бой, бировлар қашшоқ яшайди? Биз нону-насибамизни бу бетайин оламда қандай топамиз? Қисматимиз не кечади, деган дилидаги саволлар дастлаб унинг ғазалларига кўчади:

*Жаҳонким, сув устидадур бир ҳубоб,
Нечук анда эл бўлгуси комёб.*

*Бировлар бўлиб эл аро аржуманд,
Бировлар ҳамиша чекар кўп азоб.*

*Бу янглиғ эса гар биноси анинг,
Бас, анда нечук бўлғамиз баҳраёб...*

(Жамият, замон сув устидаги пуфакчага ўхшайди, унда халқ нечук (баҳраёб) бахтиёр бўлиши мумкин. Бировлар элда (аржуманд) азиздур, бировлар эса азоб-уқубат гирдобиди. Замон биноси бу қадар номустаҳкам бўлса, биз қандай ундан (баҳраёб) баҳра оламиз дейди).

Яна:

*Риёзат била бермайин нафса ранж
Иши аҳли оламнидур хўрду-хоб...*

Аваз устозлари Баёний ва Яхшимуродбекдан Куръони Каримнинг зоҳирий ва пинҳоний томонларини, тасаввуф илмиётини чуқур ўрганган. У эътиқоди мустаҳкам, имони пок шоир бўлиб етишган эди. Шу боис тасаввуф илмидаги шахс ва нафс, шахснинг орзу-ҳавасга бўлган табиий майл, истаклари ҳақида фикр-мулоҳаза юритмоқда. Нафс — инсон камолотига ғов бўлиши, уни инқирозга юз тутишга олиб келиши мумкин. Нафсини тийган, унинг устидан ғалаба қилган инсонгина юксак маънавий эътиқод эгаси бўлади, демоқда. Бу ерда олам аҳли

риёзат чекиб, нафсини тиймасдан фақат еб-ичишга, маишатга мук-касидан берилган, деб ачинмоқда. Оллоҳ, бу ёруғ оламга инсонни фақат еб-ичмоқ учун юбормайди-ку, деган тасаввуфий фалсафа унга тинчлик бермайди, уни исёнга ундайди:

*Қилиб наҳс олам элин рамлини
Ҳамишаки даврон қилур инқилоб...*

Инқилоб — ўзгариш, тескари оқиш демакдир. Шу боисдан чарх-даврон Миррих сайёраси тамойилига кўра тескари айланади. Оламда ўзгариш — инқилоб қилади, яъни адолат ва ҳақиқат ўрнатади, дейди Аваз. Наҳси олам бу Миррих (Марс) сайёраси деганидир. Уни башоратчилар «уруш худоси» (бог войны) дейишади. Аваз даврон-замон, шахс ва унинг масъулияти, эл-юрт ва халқ ҳаёти, олам ва одам гўзаллиги, виждон ва бурч муаммоларини кўтариб чиқмоқда.

Аваз Ўтар ижодидаги исёнкор шарқона фалсафа ҳанузгача ўрганилмаган.

Авазнинг исёнкор ғазаллари бойлик орттиришга муккасидан кетган амалдорларга, савдо-сотиқ баҳонасида маҳаллий бойлар билан тил бириктириб миллатни талаётган рус мустамлакачиларига, айниқса, ислом динининг муқаддас қонун-қоидаларига зид иш қилувчи риёкор шайхларга бағишлангандир.

Шайхларнинг тарки дунёчиликни тарғиб этиб, ўзлари ҳаёт лаззатлари бўлган майхўрликка берилишлари, адолатни ҳимоя этиш ўрнига жаҳолатни, жабр-зулмни қўллаб-қувватлашлари каби Алишер Навоийнинг ахлоқий-танқидий қарашлари Аваз Ўтар ижодига ижобий таъсир кўрсатган. Аваз Ўтар устозлари изидан борди. Ўз замонасидаги дин пешволарининг халқни алдовчи, элни ҳақиқат, эрк ва озодлик учун кураш йўлидан оздирувчи шайхларни қаттиқ танқид этди.

Унинг «Икки шайх» радифли ғазали бутун воҳага ёйилди. Халойиқни ёлғончи ва риёкор шайхларга нисбатан оёққа турғизди:

*Аҳли замонни оздурур роҳи ҳақиқатдин мудом,
Шайтониятлик расмини айлаб надидор икки шайх.*

*Кундузлар айлаб ваъзлар аҳли жаҳонга бешумор,
Майдин қилурлар кечалар соғарни саршор икки шайх.*

Аваз Ўтар: Шайхлар ҳар куни масжидларда ваъзхонлик қилиб, ҳалоллик, адолатдан, гуноҳ ва савобдан лофлар урадилар. Лекин улар риёкор яъни иккиюзламачидир, дейди:

*Ҳар кун қилиб масжид сори юз минг риё бирла хиром,
Ҳар тун қилур каззоблик ўзига атвор икки шайх...*

*Моҳирлиқи ул навъким шми фусунда этдурур-
Шайтонга макр ила ҳиял дарсини такрор икки шайх...*

Аваз Ўтар шайхлар, муллаларнинг авлиёлар бошида ўтириб, халқни алдаб, охириги нони-насибасини қўлидан олиб кун кўраётганларига чидаб тура олмади. Уларни «Фалоний» туркумидаги қитъаларида, жуда кўп ғазалларида қаттиқ танқид этди.

«Фалоний» туркумидаги қитъаларда танқид этилган барча амалдорлар шахсияти ўша кезларда ҳаммага аён бўлиб, воҳада шов-шув кўтарилишига сабаб бўлган.

*Фалони гарчи кўб олий насабдур,
Вале нодону жоҳил, беадабдур,
Адабдур издиёдбахши иззат
Анга бу важҳдин Махфий лақабдур.*

Бу қитъа сарой аёнларининг махфий айғоқчиларидан Давлаткелди дўғма тўғрисида эди. Дарвоқе, Бобожон Тарроҳнинг ёзишича, Давлаткелди дўғманинг чақимчилиги боис адолатпеша Толиб Махзум, Қодирберган маҳрам каби кўп бегуноҳ кимсалар жазоланган, дорларга осилган эди.

Авазнинг «Фалоний» туркумидаги қитъаларида сатира остига олинган кўпгина амалдорлар шахсини нотўғри таҳлил этган Юнус Юсупов бу «Махфий» лақабли шахсни ўша даврда оламдан ўтиб кетган Али маҳрамдир, деб ёзиб, хатоликка йўл қўяди. Али маҳрам Отажон тўранинг маҳрами эди.

Аваз Ўтар ҳамиша хонавайрон бўлаётган ўз миллатини ўйларди. Унинг ҳаётдаги асосий мақсади қашшоқликка қарши эрк ва озодлик учун кураш эди. Шу боисдан:

*Фидои халқим ўлсин танда жоним,
Бўлуб қурбон анга руҳи равоним.*

*Гар ўлсам дарбадар мазлумлар учун
Будур мақсуди қалби нотавазим...*

деб ёзди.

Аваз жазони ўтар экан, унинг кўзи буткул очилди. Энди у ўзини ўраб олган разил тарихий жараён, рус мустамлакаси, жоҳил амалдорлар ва нопок дин пешволари жабри остида инграб ётган миллатини ҳимоя этишга отланади. Унинг ҳар бир сўзи озодлик учун кураш йўлида зам-барак ўқларига айланиб кетди:

*Нетонг, бўлса Аваз пайваста исён баҳрига ғаввос,
Дилида қолмади сабру сукун ҳам, тобу-тоқат ҳам!...*

Ғаввос — бу сув тагига шўнғувчидир. Исён баҳри — бу адолат денги-зи тўфонларидир.

Аваз ота маконини ҳаромтамоқ шайхлар, амалдорлардан тозалаш, миллатни уйғотиш, миллат ҳурлигини «банди зиндон» этган тузумни йўқ қилиш учун халқ исёни денгизи бағрига шўнғиб кетади.

ИХТИЛОТ

Аваз Ўтар ҳўрланган, топталган элнинг, оёқ ости қилинган шои-ридир. У ёшлигидан Гадоёлар маҳалласида яшаб, юпун ва камбағал одамлар ҳаётини ўз кўзи билан кўрди. Шу боисдан Аваз ботинан мансуб тузум ва замон билан келиша олмади. Ҳамиша эзилган халқ томонида бўлиб, виждонан ўша муҳит, ўша ижтимоий тузум билан юзма-юз, яккама-якка кураш олиб борди. Ҳўрланиш унга бутун эл-юрт қаторида келган офат бўлгани боис, у дилидаги дардини яши-риб ўтирмаган, ҳужумкор ҳис-туйғулари қаламидан оқ қоғозга тўкил-ган:

*Тоқим ман этдим аҳли жаҳон бирла ихтилот,
Қилғон мисоли душман жони била ихтилот.
Охирда захри бирла ҳалок ўлғай ҳар киши,
Ғофиллиғ айлаб этса илон бирла ихтилот...*

(«Аваз ва унинг адабий муҳити», 195-бет).

Ихтилот — бу аралашиниш, борди-келди қилиш деганидир. Шоир са-рой жосуслари, бахти қаро замон бошида турган жаллод амалдорлар билан борди-келди қилиш илон билан дўст тутинишдир, дейди.

У яна бир ғазалида:

*Бўйла мурувватсиз замон аҳли эрурким, эй Аваз,
Гар топса фурсат бергуси оғу қўшиб ош устуна...*

деб ёзди (Аваз. Сайланма. 36-бет).

Аваз Ўтар қабристонда қўл оёғи темир кишанда ётар экан, уйини, оиласини, дўстларини соғиниб ғазаллар ёзди. Ўшанда у 24-25 ёшларида эди. Бироқ, замона зайлидан қўрқиб қолган дўст-ёрлари ундан хабар олишдан чўчиб бора олмадилар. Ҳатто отаси Ўтар бобо ва яқинлари унинг олдига яширинча келиб, ҳол-аҳвол сўраб турадилар.

У қабристонда соғинч нурларига йўғрилган ғазаллар ёзди:

*Нечаким сўрдим мани бечора жонондин хабар,
Гўйиё ўлган ўликдек топмадим жондин хабар...*

*Эй Аваз, сўргунг нигорингни паривашлар аро,
Кофистон ичра сўргондек, мусулмондин хабар.*

Хўрланган, яккалаб ташланган, йигитлик шаъни, ғурури ерга урилган Аваз қаттиқ изтироб чекди.

Аваз Ўзи яшаб турган замон ва замондошлари ичида ўзини ёлғиз ҳис этар экан, эзилган миллат, эл-юрт билан яшаш унинг исёнкор руҳига қайтадан куч-қудрат бахш этади. Ўзининг ортида суянган тоғи Хоразм халқи, ота юрти борлигини ҳис этиб, фахр ва ифтихор туйғулари билан яшайди. Энди у саройда бўладиган мушоираларга бошқа сарой шоирларига ўхшаб, битта-иккита ғазали билан эмас, ўнлаб, юзлаб ғазалларини ўртага ташлаб қатнашади. У барча қаламкашларни «Маоний арсаси»га, сўз камоли жангига чорлайди. У ўзининг воҳа шоирлари сардори, мушоҳадаси буюк шоир эканлигини исбот этади ва барчани ҳайратга солади.

Аваз янгича фикрлаш, исёнкор ғазаллар ижод этиш қобилиятини янада ёрқинроқ намоён этади. Бу тўғрида Авазнинг дўсти ва замондоши, иқтидорли шоир Роғиб ғазалларига қулоқ тутамиз.

АВАЗ ВА РОҒИБ

Аваз Ўтар ўз ғазалларида «душман» сўзини кўп ишлатади:

*Дод алиндан оҳким, ахбоб элин ноком этиб,
Тобакай душманларимга мунча даврон айладинг...*

Яна:

*Ичарман қонини ҳар кимсаким ёримга душмандур
Манго душман эрур ул элки, дилдоримга душмандур...*

Ёки:

*Манга сўз демагил эмди Аваз афлок давридин,
Ким ул бедодгустар бахти бедоримга душмандур.*

(Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984-йил, 168-бет)

Муҳаммад Юсуфбек — Баёний

Комилжон Девоний

Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокар

Бобожон Тарроҳ — Ходим

Чапдан ўнгга: Ферузшоҳнинг хос девонлири: Сурат 1873 й. ди олинган.
 1. Муҳаммад Шариф Тирроҳ девон; 2. Муҳаммад Ёқуб Харрот девон;
 3. Худойберди Маҳдум; 4. Худойберган Мухркан.

Паҳлавон Нияз Муҳаммад
 Комил Хоразмий

Ожиза — Онабиби қори
 (Онабиби Отажоновва)

1969 й. Космик парвоздан
сўнг Ўзбекистонда меҳмон
бўлган космонавт Е. В.
Хруновдан журналист
Анбара Отамуродова
интервью олмоқда

1958 й.
Зулфияхоним
билан учрашув

1956 й. Куз фасли.
32 яшар Раж Капур
Ўзбекистон пахта
далаларида

Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокар фарзандлари билан: 1. Фозил Харротов (Машхур чангчи созанда), 2. Муслима Харротова (Гармончи халфа).

Ферузшоҳнинг неваралари:
Чапдан биринчи: Кишжон бека, Бобохон ва унинг хотини Малика.

1913 й. Хива касалхонаси ишга тушган кун.

Тамарахонумнинг устозлари:
Сафо Муғаний ва Муҳаммад Ёқуб Харрот.

Шаҳодатнома

Ушбу Шаҳодатнома бериладур домла Отаниёз Хўжаниёз ўғлига шул ҳусусидаким ул биродар дуристинда 1922 йил 18-июнда ҳайат муммизалар ҳузурида баъдаз имтихон иқтидор ва қобилияти маълум бўлгани учун Муҳаммад Раҳимхоннинг Қўҳна Арик олдидаги мадрасасига домла Абдулло Риёзатининг ўрнига охунд насиб этилуб таъйин қилинди. Эмди керакким охунд мазкур мувофиқ вақфнома ва мувофиқ пруграмма мударрислик қилиб ўзига лозим бўлган вазифасини адо этадур. Домла Отаниёз Хўжаниёз ўғли 1850 йилнинг март ойинда туғилган. Ушбу Шаҳодатномани дурустлиги имзолар авқоф шўъбаси печати илан тасдиқ қилинадур, деб

Маориф маданият нозири: Муовуни (қўл)

Авқоф шўъба мудири: (қўл) (Бу Баёний имзоси)

Масъул котиб: (қўл) (Бу Чокар имзоси)

Хоразм Халқ Шўролар жумҳурияти

Маориф Маданият назорати

авқоф шўъбаси 1340-йил 24-шаввол

19 18 22 июнда

Шаҳр Хива

муҳр

Шоир ва драматург Комил Аваз оиламиз дўсти

(Афлок — бу фалак, бедодгустар — зулмкор, адолатсиз замон деганидир. Эй Аваз, энди адолатсиз, шафқатсиз фалак замонадан сўз дема, у менинг уйғоқ бахтим душманидир, лейди).

Авазнинг учта девонининг бирин-кетин китобот этиб кўчирилиши ва ундаги нопок ва нодон сарой амалдорлари, дин пешволари қиёфаси эл-юрт олдига фош этилиши шоир душманларини «харосот майдони»га отлантириб юборди. Унинг оиласига, ота-онасига, ўзига суиқасд этиш бошланди.

Бу воқеалар ичида бўлган Бобожон Тарроҳ: «Аваз эшон дуосини олиб, жазони ўтаб уйига қайтди. Аввалгидай янги ёзган ғазалларини Ферузшоҳнинг олдига ўзи киритиб беришда давом этди», деб ёзади. Бундан кўриниб турибдики, Авазнинг буюк шоирлигини эътироф этган Ферузшоҳ унга нисбатан кек, ғараз сақламаган. Авазни ўз ҳузурига киритиб, ғазалларини қабул қилиб олган. Аваз ҳақида ғамхўрлик қилишда давом этган. Авазнинг жазоланиши Хиванинг «Ичон» ва «Дешон» қалъасида яшаётган аҳоли ўртасида ҳам катта шов-шувга сабаб бўлди. Айниқса, шоирлар, созанда ва навозандалар, унинг яқинлари қаттиқ изтироб чекдилар.

Аваз Ўтарнинг дўстлари жуда кўп эди. Шулардан бири Муҳаммад Раҳим — Роғиб қози Шокир ўғлидир.

У Урганч шаҳри яқинидаги Қоровул қишлоғида зиёли оиласида 1865-йилда туғилди. Унинг отаси Хива ва Бухоро мадрасаларида таълим олган шриф киши эди.

Роғиб бошланғич таълимни эски мактабда олди, кейин Хивадаги Ёўҳаммад Аминхон мадрасасида ўқиди. Хива саройида Шокир қозининг обрў-эътибори баланд эди.

Роғиб — рағбатли, хоҳишли деганидир. Унинг ёшлиги Муҳаммад аҳим Иккинчи — Феруз замонасида адабиёт ва санъатнинг гуллаб-урқираган адабий муҳитида чирой очди. У Хивада ўқир экан шоир ва мақомот илми алломалари Комил Хоразмий, Баёний, Ниёзий, шунингдек, Табибий, Аваз, Чокар, Комил Девоний каби иқтидор эгалари билан танишди, улар ижодидан рағбатланиб, ижод этди.

Қўлимизда Роғибнинг 1909 йилда мулла Каримберган девон ибн Раҳмонберган ибн Худойберган муҳркан томонидан кўчирилган қўлёзма девони бор. Унда шоирнинг 1221 ғазали, 40 та мухаммаси, 6 таржианди, 6 мусаддаси, 36 рубоийси, 12 қитъаси мавжуддир.

Роғиб ҳафтада икки марта — душанба ва жума кунлари Урганчдан Хивага отта миниб келган.

У тўғри Сангар қишлоғида истиқомат қилувчи Худойберган муҳркан (1822-1920) ҳовлисига тушиб, у ерда бир кеча меҳмон бўлиб, эртасига Ферузшоҳ ҳузурига саломга шошилган. Унга янги ёзилган шеърларини тақдим этиб турган.

Роғиб Худойберган муҳрканнинг невараси Каримберган девон билан дўст-қадрдон эди. Роғибнинг барча ғазалларини у хон фармони билан девон тартиб бериб кўчирган. Роғиб муҳрканлар ҳовлисида шу оила дилбанди Комилжон Девоний (1887-1938) билан ҳам дўстлашган.

Гап шундаки, Комилжон Девоний боғида ҳар кеча Бобожон Тарроҳ, Чокарлар мақомшунос хонанда Матёқуб позачи раҳбарлигида тўпланишиб, Хоразм олти ярим мақомини тинимсиз ўрганар эдилар. Бу мақом кечаларига Гадик бўйидаги уйи жуда яқин бўлгани учун Аваз Ўтар ҳам қатнашар эди. Роғиб улардан 20 ёш катта бўлиб, Хива саройининг бу ёш шоир ва хаттотлари билан яқиндан танишганди.

Роғиб девонида уларга бағишлаб ёзилган ғазаллар билан танишар эканмиз, айниқса, шоир Аваз Ўтар ҳақидаги сатрларини ўқиб, ҳайратланамиз. Роғиб Аваз Ўтар ҳақида:

*Аваз ибн Ўтар назм аҳлидан таъби эрур чобук
Табибийдин баланд ўлмоқ тилаб токи қилур даъво.
Битиб етмиш ғазал тухфа қилур шоҳ боргоҳига,
Табибийдан кўп олғон олмоғонни кўрмадим асло.*

Кўриниб турибдики, Роғиб Авазнинг туғма иқтидор эгаси эканлигини, табиатан тез фаҳм, ўткир зеҳнли, шоирлар ичида энг пешқадами эканлигини қайд этмоқда. Мушоираларда ҳаммадан кўп ва ҳаммадан хўп 70 ғазал битиб, Ферузошох ва барча қаламкаш дўстларини лол қолдиргани таъкидланмоқда. Шоир Роғиб Авазга хайрхоҳлигини очиқ эълон қилмоқда.

Ферузошохнинг маҳрами рутбасига кўтарилган Табибий устидан Авазнинг ғалаба қилиши мумкинлиги, Аваз ўз даври шоирлари сардори бўлишга муносиб деган фикрини пардага ўраб гапирмоқда. Бироқ, замона зайли бунга йўл қўймаслигини билиб, пинҳона афсус-надомат чекмоқда.

Гап шундаки, бу тўғрида Аваз Ўтарнинг ўзи ҳам ёзган. Шоирлар мажмуаси сардори, яққалам соҳиби бўла олмаганидан армон этади:

*Авазким, назм аро гарчи эрур таъби салим асру,
Ва лекин бўлмади мажмуи шоирларни сардори...*

Ёки:

*Аваз, айтиб ғазал чобуклик ила,
Бори шоирлар ичра яққалам қил...*

Аваз Ўтар ўз ижодининг юксак поғонада турганини, газалларининг ҳар бир сатрини меҳр ва вафо чашмалари гавҳари билан, шеъриятнинг энг нафис зеби-зийнатлари билан безаб ёзганини айтади, бироқ қадр топмадим дейди:

*Не было офат эдинг назм аҳли ичра қилмадинг,
Ўзи шаб айтиб Аваз абёт ила ашъор бас...*

Ижодимни халқим, дўстларим қадрласа, элимда овоза бўлса бас, бу менинг бахтим, асл мақсадим дейди:

*Эй Аваз ҳеч ким этолмас ишни қилгунгдир, санго
Мажмуъи шоирлар ичра од ила овоза бас...*

Яна:

*Гарчи жаҳонда қубдурур ағзол, аё аҳли уқул,
Лекин Аваз назмига ҳар абёту девон ўхшамас...*

Аваз Ўтарни чин қалбидан қадрлаб, унинг буюк шоирлигини эътироф этган Роғиб унинг устози Табибийни дўстона ҳазил-мутоиба ишлатиб танқид этади:

*Табибий шеър назми шавқ афзо ҳам табобатда,
Ким они билсангизлар асрида Лукмони донодур.
Ўзи лек аҳли мансаб бул ажаб қиммат сотар ҳабни,
Недин бир тангалик дору, ҳаб айлар икки тиллодур.
(қўлимиздаги Роғиб девонидан).*

Аваз Ўтар ҳақидаги дўстлари ва замондошларининг қимматли фикрлари, хотиралари алоҳида илмий тадқиқотларга мавзу бўлса эрийди.

АВАЗ ЎТАР – ЭРК ВА ОЗОДЛИК КУЙЧИСИ

Аваз Ўтар 1910-1919 йиллар мобайнида бетакрор сиёсий лирик асарлар яратди.

1910 йил августида Муҳаммад Раҳим Иккинчи — Феруз оламдан ўтиб, тахтга унинг ўғли Исфандиёрхон ўтириши билан мамлакатда ислоҳот ўтказишга фармон берди. Бу ишни қайин отаси — вазири акбар Исломхўжага топширди.

Исломхўжа ақли, идроки жиҳатидан хонликдаги барча амалдорлардан устун эди. У янгиликка интилиб, мамлакатни қолоқликдан, нодонликдан олиб чиқиш, тараққиёт йўлига солиш учун иқтисодий, сиёсий, маданий ислохотларни бошлаб юборди. Миллат равнақи йўлида касалхона, почта, йўллар, кўприклар, мактаблар қуришга киришди. Исломхўжа ҳатто хоннинг шахсий пул маблағини давлат маблағидан ажратиб ташлади. Исфандиёрхон ва унинг атрофидаги иғвогарларга йўл бермади. Барча халойиқ Исфандиёрхонга эмас, Исломхўжага мурожаат эта бошлади. Бош вазирнинг миллат ободлиги йўлидаги жонбозлиги унинг обрусини ошириб юборди. Саройда фитначи иғвогарлар хон атрофига тўпланиб, Исломхўжани йўқ қилиш пайига тушдилар. Бундан хабар топган Амударё бўлими бошлиғи полковник Колосовский (у кейинчалик генерал бўлган) Исфандиёрхонни қўллаб-қувватлади. Натижада 1913 йил 9 августда Исломхўжа қатл этилди. Бу тўғрида О. Қўшжонов ва Н. Полвоновларнинг «Хоразмда ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар» (Тошкент, 2007 й.) китобида батафсил баён этилган.

Хива хонлиги саройи икки гуруҳга бўлинди. Бир томонда Исломхўжа, иккинчи томонда Хусайн девонбеги тарафдорлари бор эди. Исфандиёрхон саройида яна бир гуруҳ, Матвафо Карвонбоши ва унинг укаси Абдурахмон Баққолов, жияни Шариф Баққолов ҳамда Ашур маҳрамлар бўлиб, улар Колосовскийга таяниб иш тутар эдилар. Исломхўжа қотилларининг ташкилотчилари ҳам шулар эди. Рус амалдорларининг ёрдамида Матвафо Баққолов бош вазир, Ашур маҳрам эса бош маҳрам лавозимларини эгалладилар.

Хива хонлигини ич-ичидан емириш учун амалдорлар орасида иғвогарлик ишларини олиб борган Колосовский 1914 йил 31-декабрида Туркистон генерал-губернаторига шундай ахборот йўллаган: «Бизнинг хонлик саройидаги фитналарга аралашганимиз ўзининг тарихига эгалир...

Ҳеч қандай шубҳасиз очиқ-ойдин бўлмоқдаки, хон саройида «девонбегилар», деб аталган гуруҳнинг биз томонимиздан тикланиши вазири акбар-Исломхўжанинг ўлдирилиши сабабларидан бўлиб ҳисобланади». (Ўша китоб, 146-147-бет).

Исломхўжанинг ислохот йўлидаги жонбозлиги ва унга қарши Хусайн девонбеги, Матвафо Баққолов ва Ашур маҳрамларнинг хоинона иш тутишлари, ғайридин кишилари — рус ҳарбийларининг бу оғзи олачиликдан усталик билан фойдаланиб, миллатни, мамлакатни хонавайрон этиш воқеалари ичида бўлган Аваз Ўтар ўнлаб сиёсий шەърлар ёзди. Унинг 1914-йилларда ёзилган «Халқ» радиопли шەъри ана шу воқеалар таъсирида дунёга келган:

*Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ.*

*Бир неча авбошлар мундоғ ҳукмрон айласа,
Қолмағай, оре, на ёнглиғ меҳнату озора халқ?*

(Авбошлар-безорилар, дайди, саёқлар деганидир. Оре-тўғри, рост, шубҳасиз дегани бўлиб, давлат бошида Исфандиёрхон бошлиқ Хусайн девонбеги, Баққоловлар, Ашур маҳрамлар ҳамда рус мустамлакачи генерали Колосовскийлар галаси турар экан, эзилган халқ додига чора йўқдир. Чунки мустамлакачилар учун ўзбек миллати ўз миллатидек қадрли эмасдир. Шу боис уларда миллат, ватан йўқдир, улар Хоразмни, ўзбек миллатини ҳеч қачон ҳимоя этмайдилар. Дунё халқлари кун-кундан тараққий этаяпти, биз давлат тепасида тожу-тахт талашаётган бу авбошлар туфайли таназзулга юз тутдик, деб ёзади).

*Бўлмайин онларда ҳеч миллат, ватанни сақламоқ,
Бўлди қурбон бу сабабдин миллати анёра халқ.*

*Халқи оламни бори айлар тараққий кун-бакун
Биз таназзул айлабон қолдук, эдук не қора халқ.*

Аваз Ўтарнинг ҳар бир ғазали миллатни ер билан яксон этган турли тарихий фожиялар гирдобидида ёзилган.

Тарихий манбалардан маълумки, чор Россияси генералларига гаяниб иш тутган Исфандиёрхон, унинг атрофидаги бош вазир Матвафо Карвонбошн Баққолов ва кўпгина маҳрамлар мамлакат фуқароларининг чиройли қизларини саройга зўрлаб олиб келиб, айши-ишрат эта бошладилар. Бу тўғрида юқорида айтганимиздай, тарихий ҳужжатлар асосида ёзилган О. Қўшжонов ва Н. Полвоновларнинг «Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар» китобида шундай фактларни ўқиймиз: «...1916 йил январнинг биринчи кунларида хоннинг ҳарамхонасига... Хўжа-эли шаҳридан Дўстниёз Юсуповнинг (қорақалпоқ) 15 ёшли Энажон, Манғитдан Жаббор темирчи Полвоновнинг 14 ёшлик Оймон исмли қизн олиб келинди... Бир неча кундан кейин бу қизларнинг ўлиги ота-оналарига юборилди». (Ўша китоб, 220 бет). Бундай ҳўрланган қизлар жуда кўп бўлиб, тарих саҳифаларига «Қирқ қиз воқеаси» деб муҳрланган.

Шоир Аваз Ўтар норасида қизларнинг машғум тақдири, мотам либосига ўранган хонадонлар ҳақида ғам-кулфатта тўлиб:

*Фиғонким мунбадам бўлди жаҳондин айшу роҳат ҳам
Йўқолди ушбу оламдин бори иззат, адолат ҳам.*

*Халойиқ молу-мулки юз тугиб торожу ёймоға,
Бўлиб хон нафсига қурбон бари номусу-иффат ҳам.*

*Ададсиз хонадонлар чулғониб мотам либосига,
Бўлиб жон қасдиға мойил ҳукумат ҳам, сиёсат ҳам.*

*Гуноҳсиз норасида даҳисиз эл қизларин зўрлаб,
Кўринг, ўз қонига олуда Зевир ҳам, Саодат ҳам...*

деб ёзди.

Аваз Утар ижодини XIX аср охири XX аср бошларидаги адабий, тарихий, ижтимоий-сиёсий воқеаларни чуқур ўрганмаган адиба Василя Муминова, шоирнинг ўша «Халқ», «Ҳам» радибли шеърларини 1909-1910 йилда ёзилган деб нотўғри баҳолайди: «Бизнинг фикримизча, унинг 1910 йилда ёзилган «Ҳам» радибли ғазали исёнкорлик ҳислари... ёлқинланган дастлабки ғазалидир...» деб юзаки таҳлил этади. У яна: «... Шоир 1909 йилда хон саройидан кетгандан кейин... халққа ҳамдардлик... кураш эътиқоди фавқуллодга ўсган», деб «Халқ» шеърдан парча келтиради. Афсуски, ҳар бир сатрини миллат тақдири, мамлакат ҳаётидаги муҳим воқеаларга бағишлаган оташин шоир Аваз Утарнинг «Ўт чақнаган» ғазалига баъзи авазшунослар «руслаштириш», «илгор рус маданиятининг таъсири» кучли бўлган деб шўролар мафкурасига мувофиқ баҳо берадилар. «Октябрь инқилоби»ни кўкларга кўтариб мақтайдилар.

Аваз Утарнинг сиёсий етук, бадий баркамол ғазаллари 1914-1916 йиллардаги воқеаларга бағишлаб ёзилган. Ўша йиллари Хива саройига мамлакатнинг турли шаҳар ва қишлоқларидан зўрлаб олиб келтирилган қизлар фожиаси, «Қирқ қиз» воқеаси халқ ғалаёнларига айланиб кетди. Хива хонлиги ҳукмронлигини буткул ўз қўлига олган генерал Колосовский Хивага ёпирилиб келаётган кўзғолончилардан қўриқиб, Туркистон генерал-губернатори Мартсонга: «Ҳозирги фурсатда хон ҳар қандай аҳамиятини йўқотди. Хива ҳудудида амалда иккита ҳокимият — қуролланган оломонга таянган Жунаидхон ҳокимияти ва бир неча юз рус аскарлари томонидан қувватланаётган менинг ҳокимиятим қолди, холос. Бугун эрталабданоқ шаҳар атрофи бўйлаб ғалаёнчилар бизнинг отрядимиз жойлашган томон ўқ узиб, оқиб келмоқдалар» деб телеграмма юборди. (Бу телеграмма 1916 йил 10 февралда юборилган эди). Телеграммани олган генерал Мартсон Исфандиёрхонга: «...оқ подшоҳнинг қудратини ва император олийларининг армиясига қарши курашиш телбалик эканлигини хивалик фуқароларга эслатиб қўямиз, улар ҳалоқага муқаррар... Ақлдан озган исёнчиларнинг эсини киргизмоқ учун... генерал Галкинни ёрдамга юбораяпман...» деб телеграмма берди. (Ўша китоб, 234-бет).

1916 йил 15 февраль кечаси Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Галкин бошчилигидаги жазо отряди Хивага келди. Галкин 49 кун ичида Ғозиобод, Янги Урганч, Кўҳна Урганч, Тахта, Гурлан қўзғолончиларини қирғин этиб, мол-мулкни талади.

1916 йил январь, февраль, март, апрель, май ойларида Хоразмнинг барча шаҳру-қишлоқларида покиза ва ифбатли қизларнинг топталган ор-номуси учун қўзғолган юзлаб оталар боши кесилди... Ниҳоят, бу уруш генерал Колосовский ва генерал Галкин армиясига қарши, Россиянинг мустамлакачилик зулмига қарши озодлик ҳаракатига айланиб кетди. Бу тўғрида Амударё бўлими бошлиғи Колосовский Туркистон генерал-губернатори Мартсонга 1916 йил 18 июлда: «Шу йилги қўзғолон очиқдан-очиқ русларга қарши қаратилгандир...» деб ошкора ёзди.

Бу тарихий жараёнлар ҳақида тўхталишимиздан асосий мақсад Аваз Ўтар ўз миллати, ота маконни қонга белаган рус мустамлакачилари тажовузини ўз кўзи билан кўрган. Файридин босқинчилари билан ҳам-товоқ бўлиб эл-юртига, ўз миллатига зулм ўтказган сарой амалдорларига қарши «Сипоҳиларга хитоб» сарлавҳали шеърини тақдим этди: Унда, жумладан:

*Эйки, мунча зулм ила миллатни айларсан хароб,
«Лоюҳиббуз золимин» деб тангри қилғонда хитоб...
Мунчаким зулм айлагунг бордур мукофоти замон,
Оқибат бир кун анга маъсул бўлиб бергунг жавоб.*

*Бор умидим, тездин бўлғуси ҳуррият кун
Эй Аваз, қолмас булут остида доим офтоб.*

деб ёзилган бу ғазалида золимларга нисбатан нафрати, яқинлашиб келаётган инқилобий портлашлар очиқ-ойдин инишо этилган. Аваз «Қуръони Карим»даги Оллоҳнинг «Лоюҳиббуз-золимин»-золимликни ёмон кўраман, деган оятидан ибора келтириб, шаҳру-қишлоқларга ўт кўйиб, халқ мол-мулкни талаб бойиган рус мустамлакачилари ва хон амалдорларини инсофга чақирмоқчи бўлади. Ўзбек миллатига бунча беҳисоб зулм қилаётган экансиз, ҳали бир замон келиб, бу қон тўкишлар учун жавоб берасиз. Умид қиламанки, халқ ҳур ва эркинлигини ўз кўлига олади. Ахир, қуёш доимо булут остида қолмайди-ку, деб келажакка ишонч билдирган эди.

У ҳаммадан бурун, ҳатто рус мустамлакачиларидан ҳам олдин Россияда давлат тўнтарилиши содир бўлишини билган. Аваз Ўтар узоқ-узоқларни кўра олгувчи башоратчи шоир эди. Ушбу ғазалида етилиб келаётган Октябрь инқилоби бўронини яққол сезиб турганини ҳис этамиз.

Ниҳоят, 1917 йилдаги Октябрь инқилоби ҳақидаги хабар Хоразмга етиб келганида Аваз Ўтар чин дилдан қувонди ва ўзининг «Хуррият» шеърини ёзди. Бу инқилобни шарафлаб:

*Сиёсат маҳв бўлди яшасун оламда хуррият
Бори эл иттифоқ ила жаҳонни айласун жаннат...
Яшанг, эй қаҳрамони хурриятпарвар биродарлар,
Олиб ҳур миллати мазлум учун сиз қилдингиз хизмат...*

дея шодликка тўлиб тараннум этди.

Аваз Ўтар бу шеърда «Оламда хуррият», «Жаҳонни айласин жаннат» деган сўзларни ишлатган. Бу билан шоир «Қуръони Карим» ва ҳадисларда таъкидланган шарқ бобокалонларининг дунёдаги турли миллат ва элатлар дўст, ҳамдард бўлиб жаҳонни жаннатга айлантиришлари мумкин, деган фалсафасини илгари сурган эди.

Аваз Ўтар феодал истибдоди авж олган, Петербургга қарам бўлиб яшаб хонавайрон бўлган, Хива хонлиги даврининг фарзанди эди. Унинг ҳар бир ғазалига ўз даври тарихий воқеалари, ижтимоий ва сиёсий жараёнлар келгириб чиқарган меёр ва мезонлардан келиб чиқиб баҳо бериш зарур. Агар Аваз Ўтар ва ўша давр адабий муҳитида яшаб ижод этган шоир ва навозандалар янги тарихий даврнинг эрк ва хуррият ғояларини жон куйдириб куйламаганларида, мудроқ халқни тезроқ уйғотиш учун фидойилик кўрсатмаганларида эди, балки ҳаёт олдинга силжимас, адабиётимиз ҳам турли жанрлардаги янги-янги асарлар билан бойимаган бўлар эди. Шу боисдан биз Аваз Ўтарни эрк ва озодлик жарчиси, дея севиб ардоқлаймиз. Аваз Ўтар эрк ва озодликни, жаҳонни тинч, осуда жаннатга айлантиришни орзу этган буюк инсон, мазлумпарвар гениал шоир қиёфасида асрлардан-асрларга, авлодлардан-авлодларга етиб бораверали.

«ЙЎҚ БЎЛИНГ!...»

Аваз Ўтар ғазалларининг илҳом манбаи бу миллат ва мамлакат ҳаётида рўй берган тарихий воқеалардир. 1917 йил февралда оқ подшоҳ Николай ҳукуматининг қулагани ҳақидаги хушхабар Хоразм халқини оёққа қўтарди. Халойиқ Хивадаги Нуруллабойга йўл олиб, Исфандиёрхонни тахтдан туширишга, хуррият, озодлик олишга муваффақ бўлди. Тўғрироғи, 1917 йилнинг 4-5 апрелида «Дом совет» яъни «Идораи маршрута» — давлатни мажлис тузиш орқали идора этишга эришилди. Исфандиёрхон қўлидан барча ҳақ-ҳуқуқлар олиниб «Идораи маршрута»га берилди. Исфандиёрхоннинг зулми, осий, ўлдириш каби даҳшатли сиёсати маҳв бўлгани воҳада осудалик, шодон кайфият келтириб чиқарди. Бироқ бу вақтинчалик эди. Чунки «Ёш хиваликлар» ҳали Хоразм аҳолиси манфа-

атларини ҳимоя этувчи минглаб ватанпарвар аъзоларига, ўз дастури ва қонун қоидаларига эга бўлган сиёсий партия сифатида шаклланмаган эди. Бироқ уларнинг сафида энг саводхон, эл орасида обрў-эътиборли кишилар бор эди. Булар: Исфандиёрхоннинг бош вазири Ҳусайнмурод девонбеги, унинг котиби Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Толиб махсум каби жуда кўп шоир ва навозандалар: Баёний, Мирзо, Чокар, Аваз, Бобожон Тарроҳ, Худойберган Девонов, Назир Шолиқаров, Мулла Бекчон Раҳмон ўғли, Бобо охун Салимов, Муҳаммадёр ҳожи Абдуллаев, Отажон Абдолов, Мулла Жуманиёз Султонмуродов ва оддий эзилган меҳнаткашлар эди.

Орадан олти ой ўтди. Исфандиёрхон барча дин пешволари, рус казак аскарларини катта пора бериб ўз қўлига олди. Ёш Хиваликлар динсизликда айбланиб қиргин қилина бошланди. Улардан кўплари Хивадан Туртқул ва Тошкентга қочиб кетдилар. Тарихий манбаларда 1918 йил 19 июнда Хива бозорида 24 нафар ёш хиваликлар отиб ўлдирилгани ва бу ҳақда Мулла Жуманиёз Султонмуродов Туркистон ХКС га хабар бергани ҳақида ҳужжатлар бор.

Аваз Ўтарнинг «Йўқ бўлинг!..» шеърисида миллат ва мамлакатга ёлғондакам ҳуррият берган Исфандиёрхон тузумига халойиқнинг нафрати яққол ифода этилган.

*Йўқ бўлинг тездан кўзумдин халқ аро шармандалар!
Халқ ғамидин ўзни нарроқ тутғучи бегоналар.*

*Хайқириб эртаю кеч сизлар муаззин ўрнида
Бўлдингиз ёлғончиликда эл аро овозалар.*

*«Ҳуррият» эрк» дебонки ёлғон алфозлар била
Оқибат мазлумлара ютдирдингиз хунобалар...*

Бу ғазалнинг Исфандиёрхонга қарши ёзилгани айни ҳақиқат. Қаранг, Аваз Ўтар «Оламда хону ҳаромзодалар қолмайдилар», демоқда. Унда золимлар ер юзидан йўқ бўлади, тараққиёт давом этади, ҳуррият ғалаба қилади деган ишонч бор:

*Эй Аваз, қил жидду жаҳд сен эл билан шому сабоҳ,
Қолмагай оламда бори хону ҳаромизодалар.*

Авазшунос олим Юнус Юсупов: «...Бу шеър «Ёш хиваликлар» номидаги жадид ташкилоти вакилларига қарата ёзилган. Бундан авторнинг жадидларга нисбатан қандай позицияда турганини яққол сезиб олиш мумкин.» (Аваз. Сайланма. Тошкент-1984 й. 333-бет) деб ёзади.

Шўролар мафкурасини қўллаб-қувватлаётган Юнус Юсупов Аваз яшаган ижтимоий-сиёсий муҳитдаги янгилик, тараққиёт, озодлик учун курашаётган ва бу йўлда жонини қурбон қилаётган «Ёш хиваликлар»ни жадидлар деб қоралайди. Ахир, Аваз Ўтар ва унинг ҳужрадош дўстлари-ку, ўша жадид — ёш хиваликлар!

Бу шеър тўғрисида адиба Василя Мўминова эса Аваз Ўтарнинг «Йўқ бўлинг!», шеъри февраль буржуа революцияси тарафдорларига бағиш-лаб ёзилган, деб хатоликка йўл қўйган.

Авазнинг «Уламоларга хитоб» шеъри ҳам худди шу даврда ёзилган. Полвонниёз Ҳожи Юсупов ўз хотираларида уни ва ёш хиваликларни ўлимга маҳкум этган дин пешволари Ҳикматулло Эшон (Йўлбузар охун), Ортиқ охунларнинг Исфандиёрхон талабига кўра шариатга қарши деб суд этганлари ҳақида батафсил ёзган. У Назир Шолиқаров билан бир амаллаб Тошкентга қочиб ўлимдан қутулиб қолган. Хивада Муҳаммад Раҳимхон мадрасасидаги суд жараёнидан огоҳ бўлган Аваз:

*Бирингиз қози, бирингиз аъламу муфти бўлуб,
Бу не ойин эрдиким, сизлар намоён этдингиз!?*

*Бизни айлаб хору зору нотавон этмак учун,
Бермайин осору хурлик банди зиндон этдингиз...*

деб ёзган эди. Аваз ўз ота макони ва миллати ичида бу қадар жоҳил, бир-бирига душман «оғзи ола» дин пешволари борлигидан, улар миллатни илму-хунардан беҳабар қолдириб, нодон ва вайрон этаётганларидан нафратланади:

*Қайси бир миллатни айтинг, сиздек оғзи оладур,
Иттифоқ ила иш этмай бағримиз қон этдингиз.*

*Бир кун сўрғой Аваздек уйғониб аҳли замон:
Не учун миллатни сиз ер бирла яксон этдингиз!*

Аваз Ўтарнинг сиёсий ва бадийи стук ғазалларидан бири 1917 йил кузида ёзилган «Миллат» радифли шеъридир. У ҳақиқий озодликка, ҳурриятга эришмоқ учун «ватанпарвар фидойи фирқалар» пайдо бўлмас экан, ўз миллати учун жонини бахш этувчи, узоқни ёрқин кўра оладиган, аниқ режали довюрақ сардорлар бўлмас экан, «миллат ўлган жонига тоза жон» топа олмайди, дейди. Шоир оламда бўлаётган тараққиёт, янгиликлардан хабардор эди. Ўз миллатининг олға босишини орзу этарди. Унинг бу шеъри ҳалигача ўзининг аниқ дастурига эга бўлмаган «Ёш хиваликлар» ташкилоти ҳақида ёзилган шоир армони эди:

*Ватанпарвар фидойи фирқалар то бўлмайин пайдо,
На мумкин топмоғи ўлган танига тоза жон миллат?*

*Фидо миллат йўлига молу жон этмак керак, ҳар ким-
Бўлай деса, агар авлоди машҳури жаҳон миллат...*

Тарихий манбаларда ёзилишича, мислсиз қурбонлар бериш эвазига 1918 йил 5 июнда «Ёш хиваликлар» инқилобий партияси ўз дастури, тузилиши, муҳрига эга бўлган расмий ташкилот сифатида тўла ташкил топди. Озодлик учун курашиб, ўз изига мазлум меҳнаткашларни эргаштира олди ва 1920 йилнинг 2 феввалида Хива хонлигини буткул йўқ этишда бош бўлди.

Баъзи авазшунослар шоирнинг бу шеърини большевиклар партияси-га бағишланган, деб ёзиб жуда кўп китоблар, дарсликлар саҳифаларини шўролар мафкураси қора сиёҳлари билан бўяб ташлаганлар.

Ишонамизки, истиқлол ёшлари буюк шоир Аваз Ўтар мероси, унинг ҳар бир ғазали юрагида яширинган миллат дарди, миллат равнақи, ҳуррият, мустақиллик нидоларини чуқур ўрганадилар. Шоир ижодига истиқлолий назар, камолотли ёшлар нуқтаи-назаридан баҳо берадилар.

СЎНГИ УЧРАШУВ

Аваз Ўтар хужрадош жўралари: Чокар, Комил Девоний, Надим ва Бобожон Тарроҳ — Ходимлар билан умрининг охиригача дўст бўлиб, бир-бирларига таяниб-суяниб яшадилар.

Бобожон Тарроҳ — Ходимнинг «Хоразм шоир ва навозандалари», Полвон Ҳожи Юсуповнинг «Ёш хиваликлар тарихи» тазкираларини ўқиб бунинг гувоҳи бўламиз.

Полвонниёз Ҳожи Юсупов айниқса 1918 йил воқеаларини батафсил ёзади. Ўша кезлари Исфандиёрхон саройида ишлаган Ниёзий-Отаниёз охун, Муҳаммад Юсуф девон — Чокар, Бобожон Тарроҳ — Ходимлар ҳақида тўхталиб, ҳурриятга эришиш кунлари ва ундан кейинги «Ёш хиваликлар» ташкилоти фаолиятига фаол ёрдам берганликларини баён этади. Энг муҳими, уларнинг неча бор ҳибсга олиниб, ўлимдан қутулиб қолганларига тўхталади. Шоир Аваз Ўтар эса саройда ишламаса ҳам уни Исфандиёр ўз ҳузурига чақириб, рамал ташлаттириб, узоқ келажакдаги давлат тўнтаришларини билиб олар, Авазга гоҳо ишонмай таъқиб қиларди.

Жаҳон айвонида, Хива хонлигида бўлаётган инқилобий воқеалар Исфандиёрхонни гангитиб қўйган эди. Ўша йили май ойида у саройда ишлаётган ўз ходимлари инқилобий кучлар билан алоқадорлигини би-

либ қолади. уларнинг барчасини қатл қилдиради. Фақат Бобожон Тарроҳгина қочиб яширинишга улгуради. У саройдаги вазиятдан огоҳ бўлиш мақсадида бир амаллаб дўсти Аваз Ўтар билан май ойи кечаларининг бирида учрашди. Гап шундаки, Аваз Ўтар шоир бўлиш билан бирга башоратчи ҳам эди. Унинг рамал ташлаб башорат этиши доимо тўғри бўлиб чиқарди. Бу тўғрида Бобожон Тарроҳ: «Аваз Ўтар шундай рамал илмига ўтқир эди. Исфаңдиёр Дом сивитни (яъни «Ёш Хиваликлар» тузган идораи машрута — мажлислар уйи) босмачи хон Жунаид орқали (унинг) раиси Ҳусинбек, банкни бошлиғи Толиб махзум, Дом сивитнинг ясовулбошчиси Исоҳқўжа Исломуҳжанинг укаси, аъзоси Абду-саломихўжа Исломуҳжа ўғлини Хива шаҳрининг қибла қумиға («Қурт кўл» деган жойга) чиқариб оттириб, Хоразм байроғини (яъни 1917 йил апрелида Нуруллабойга кўтариб кирилган «Яшасин ҳуррият!» деган байроқни) биринчи мартаба кўтарган Муҳаммадёр Абдуллаев кўлга тушуб, бошқа Дом сивит аъзолари (яъни Полвонниёз Ҳожи Юсуповлар...) дарё орқали Тошкентга қочиб кетиб...мен Бобожон Тарроҳ-Ходим, банкда буғолтирлик вазифасида бўлуб, мен ҳам Исфаңдиёрдан ўзимни қишлоқим Рофаникда яшириниб ётган вақтимда бир кеча Аваз Ўтар билан учрашдим», деб ёзади. (Ўша китоб, 149-бет).

Бобожон Тарроҳ ўз эсдаликларида Аваз Ўтар билан учрашиб, ярим соатча йиғлашиб ўтиргани ҳақида баён этади. Чунки «Қурт кўл»да отиб ташланганлар, бегуноҳ инсонлар эди, айниқса, Толиб махзум унинг устозларидан бири бўлган. Сухбат чоғида Бобожон Тарроҳ Аваз Ўтардан Исфаңдиёрхоннинг ўлиmidан рамал ташлаб кўрмалдингизми, деганда у: «...мен бу тўғрида рамал солиб кўриб қўйгонман. Сиз шерик олти ой қиستانманг. Муни ўзи ўз ажалига ўлмайди, бу зolim ит ўлимига ўлади» деган.

Бу учрашув 1918 йил май ойида эди. Дарвоқе, Исфаңдиёрхон 5 ойдан сўнгра, 1918 йил 1 октябрда Жунаидхон ўғли Эшши бошчилигида фожиали қатл этилди. Ўша йили сентябрь ойида Исфаңдиёрхон Бобожон Тарроҳни туттириб ҳибсга олади. У 18 ой ҳибсда ётади. Дўсти, яқин қадрдонии Аваз Ўтар 1919 йилида 35 ёшида оламдан ўтади. Бу уларнинг сўнгги учрашуви эди. Дўстининг вафоти, ҳибс давридаги кўргуликлар, уни турмадан озод этган Мулла Жуманиёз Султонмуродов, «Ёш хиваликлар»нинг большевиклар томонидан охиригача қиргин этилиши ҳақида Бобожон Тарроҳ батафсил ҳикоя этган.

Бу хотиралардан биз Аваз Ўтар, Чокар ва Бобожон Тарроҳ Ходим дўстлигининг нақадар соф, беқийёс куч-қудратга эга эканлигини билиб оламиз. Энг муҳими, Аваз Ўтар иқтидорининг яна бир қирраси келажакни ёрқин кўра олувчи башоратчи шоир эканлигидан ҳайратланамиз.

Аваз Ўтар яшаб ижод этган муҳитдаги бирор шоир ўзи ҳақида:

*Уш ўл, кўнглим, келар бир кун бахт боғидаги раъно,
Кўкаргай мавж уруб, қирларда лола бўлғуси пайдо.*

*Мени ёд этгай авлодим, мазоримни, ураб гулдан,
Ишончим шундадир, бўлғай мазорим бир зиёратгоҳ...*

деб ёза олмаган эди. Ҳақиқатан ҳам Аваз Ўтар тўғри башорат қилган. Хиванинг «Дешон» қалъасидаги у туғилган уй музейга айлантирилган. Унинг олдида Аваз Ўтар ҳайкали ҳақиқий истиқлолга эришганимиздан қониқиш ҳосил қилгандай мағрур турибди...

Ҳар куни жаҳоннинг турли бурчақларидан келган сайёҳлар, ўқувчи ва талабалар шоир ҳайкали пойига гулчамбарлар қўядилар...

*Қабиҳ онларда эркин куйладим, дўстлар, биродарлар,
Эзилган элга бўлғай бу замон иқбол ёруғ баргоҳ...*

Дарҳақиқат, Аваз Ўтар орзу қилган замон бу Ўзбекистонимиз мустақилликка эришган ушбу кунлардир. Аваз Ўтарнинг бу ғазали бугунги эркин, озод замон ҳақида эканлигини кўриб, шоир башоратига таҳсинлар айтамыз. Бутун жаҳон мамлакатимизнинг бугунги равнақи, бахтини, буюк келажагини яққол кўриб турибди.

Аваз Ўтар ўзбек элининг буюк шоиридир. Унинг девонлари ҳали тўлалигича ўрганилмаган. Шоир мероси шўролар даврида снгил-елпи ўрганилиб, унинг исёнкор, хурриятчи, мазлумпарвар сиймосига соя солинди.

Аваз Ўтар меросини бугунги янги авлод янғича истиқлолий нигоҳ билан чуқур ўрганадилар ва шоир ижодини ҳаққоний ёритиб, қайта баҳолаб, ўз миллатига ҳадя этадилар, деб ишонамиз.

МЕН СИЗГА ЧОКАР...¹

(Муҳаммад Юсуф девон Харрот² — Чокар мероси)

Муҳаммад Юсуф Чокар зарқаламли хаттот, баёзнавис шоир, тенгсиз созанда, бастакор, мақомот илми алломасидир.

У XIX аср охири XX асрнинг биринчи ярмида адабиёт ва санъат гуллаб-гуркираган адабий муҳитда яшаб ижод этди.

¹ Ушбу мақола санъатшунос Мадина Бегалиева билан ҳамкорликда ёзилди.

² Харрот — Қадимдан Хоразмда ҳар бир қавмининг, ҳар бир оила ёки маҳалланинг лақаби бўлган. Лақаб асосан ўша қавмининг касби-кори, шахсий сифатлари, мансаб-мартабасига қараб берилган. Харрот — дурадгор, ёғоч йўнувчи уста деганидир.

Чокар Муҳаммад Раҳим Иккинчи — Ферузнинг хусусий мирзосидир. У Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмий, Муҳаммад Юсуфбек Баёний, Муҳаммад Расул Мирзо, Табибий, Аваз Утар каби устозлардан сабоқ олиб, машҳур созанда ва навозандалар созига меҳр қўйди.

Муҳаммад Юсуф Чокар Хиванинг Шайхлар қишлоғида 1889 йилда, дурадгор оиласида туғилди. Шайхлар (Шихло) қишлоғи Хиванинг «Дешон» (Ташқари) қалъасининг Тош дарвозасидан чиққан ердан бошланиб, шаҳардан 3 км. узоқда жойлашган. Бу қишлоқ жуда қадимий масканлардан бўлиб, унинг бағридан турли хунар эгалари, шоир ва хаттотлар, созандалар, дин орифлари бўлган шайхлар етишиб чиққан. Бу қишлоқ бепоеън узумзорлари, узумнинг энг қадимий навларидан тайёрланадиган ботмон-ботмон шифобахш сиркаси, кишимишлари, боғроғлари билан машҳур бўлган.

Шоирнинг отаси Муҳаммад Ёқуб (Матёқуб) Харрот девон Қурбонниёз Харротнинг ўғлидир. Қурбонниёз Харрот катта оиласини дурадгорлик қилиб боққан. Устанинг етти нафар ўғли бўлган. Улар: Матёқуб, Болта, Саъдулла, Ибодулла, Паҳлавон, Абдолниёз, Машариф Харротовлар бўлган. Бу тўғрида биз Муҳаммад Юсуф Чокарнинг қизи Муслима опадан (Тошкент шаҳри, Дархон кўча 28-уйда яшар эди) ҳали ҳаётлик пайтларида ёзиб олганмиз. Бугун умри сарой хизматида ўтган Комил Хоразмий тахминан 1856-1860 йилларда хизмат юзасидан Шайхлар қишлоғида бўлган. Моҳир дурадгор Қурбонниёз ота хонадони билан танишиб дўстлашган. Унинг катта ўғли Муҳаммад Ёқуб мактаб ёшида эди. Комил Хоразмий отасининг розилиғи билан уни ўз тарбиясига олди.

МУҲАММАД ЁҚУБ ХАРРОТ

Йиллар ўтиб, Муҳаммад Ёқуб (Матёқуб) Харрот девон шоир, мақомот илми алломаси, зарқаламли хаттот Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмийнинг муносиб шогирди бўлиб стишади.

Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Ферузнинг тўрт нафар хусусий девонлари бўлган. Шарқшунос олим М. Йўлдошев «Хива давлат ҳужжатлари» номли (Ўз.ФА нашриёти, 1960 йил, 20-бет) китобида 1873 йилда руслар томонидан суратта олинган ўша тўрт нафар девоннинг суратини топиб олганини ёзади. Суратдаги хаттотлар: Худойберган Мухр-кан (1822-1920), Худойберди маҳзум (тахминан (.....)1838), Муҳаммад Шариф Тарроҳ (1840-1908), Муҳаммад Ёқуб Харрот (тахминан 1850-1937) лардир.

Дарвоқе, ўша суратга боқиб, ёш ҳаттот Муҳаммад Ёқуб Харротни 20-25 ёшларида, дейиш мумкин. Бироқ купгина адабий ва мусиқий манбаларда уни 1867 йилда туғилган деб ёзишади. Бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Бобожон Тарроҳ Матёқуб Харрот девон билан саройда бирга ишлаган. Устоз ҳаттотни яхши таниган. Бобожон Тарроҳ маълумотларига таяниб ва унинг расмдаги қиёфасига қараб, уни тахминан 1850 йилларда дунёга келган, дейиш мумкин. Гап шундаки, Матёқуб Харротнинг укаси Болта Ниёз Харрот девон Надимни шахсан Муҳаммад Раҳим Иккинчи — Феруз ўз тарбиясига олади ва у ҳам тенгсиз ҳаттот, шоир бўлиб етишади.

Шундай қилиб, оддий дурадгор Курбонниёз Харрот оиласидан Матёқуб Харрот девон, ўғли Чокар — Муҳаммад Юсуф Харрот девон, укаси Надим Болтаниёз Харрот девонлар етишиб чиқади. Ота-боболари дурадгор бўлгани боис, Шайхлар қишлоғида улар авлодини «Харротлар» деган лақаб билан атаганлар. Улар Хоразм адабиёти ва санъати равнақида катта ҳисса қўшдилар. Ўзбекистон Фанлар Академияси қўлёзмалар фондида Харротлар кўчириб ёзган қўлёзма девонлар сон-саноксиздир.

Бу ноёб қўлёзма баёзлар камолотли ёшларни илҳақ бўлиб кутиб ётибди.

Энди, Муҳаммад Ёқуб (Матёқуб) ҳақида. Шарқшунос олима Мавжуда Ҳамидова «Қўлёзма баёзлар — адабий манба» (Тошкент, Фан нашриёти, 1981 йил) номли китобида ҳаттот Муҳаммад Ёқуб Харрот девон кўчирган китобларга алоҳида тўхталган. Унинг форс, тожик, ўзбек, усмонли турк тилларида ёзилган баёзларини таҳлил этиб, ҳаттот иқтидорига юксак баҳо берган:

«...Тузган баёзлари таркибида ўзбек шоирларининг форс тилидаги шеърларининг учраши Матёқубнинг форс тилидан ҳам жуда яхши хабардор эканидан дарак беради. Чунончи, Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 1184 рақами билан сақланаётган баёз Матёқубнинг қаламига мансуб бўлиб, унинг таркибидан Ҳофиз, Ҳилолий, Ҳаёлий, Шоҳий, Маҳмуд каби шоирларнинг форс тилидаги шеърлари жой олган. Баёз 1325 ҳижрийда (мил.1907) жамланган бўлиб, шеърларининг жойланиш мезони, ҳар бир шеърнинг рақамланиши, уларнинг хатосиз ва гўзал хат билан кўчирилганлиги Матёқубнинг махсус мактаб кўрган малакали котиб эканидан ва ўз ишига масъулият билан қараганидан дарак беради.

Қўлёзмалар фондида 6946 рақами билан сақланаётган баёз эса Матёқубнинг усмонли турк тилидан ҳам яхши хабардор бўлганини кўрсатади. Баёзда унинг ҳижрий 1326 йилда Муҳаммадёқуб (Матёқуб девон) томонидан кўчирилганлигини исботловчи колофон бор.

Баёзга асосан ўзбек, усмонли турк ва қисман форс тилида ёзилган 29 авторнинг турли жанрдаги шеърлари киритилган. Чунончи, Акрам Маҳмуд, Афанди Султон Салим, Балиғо, Жавлат, Нафъи, Озар, Тоҳир, Собир Муҳаммад Тавфиқ, Муҳаммад Ҳодий шеърлари баёздан кенг ўрин олган.

Баёз бошқа қўлёзма баёзлардан, асосан, турк тилидаги шеърлардан тўпланганлиги билан фарқ қилади. Умуман, Муҳаммад Ёқуб ўзининг гузал хат билан кўчирган қўлёзмалари билан Хоразм адабий муҳитининг ривожига катта ҳисса қўшди...» (Ўша китоб, 107-108-бетлар).

Мавжуда Ҳамидова хаттотнинг ўндан ортиқ қўлёзма баёзларини синчиклаб ўрганган. Уларнинг бари гузал настаълик хатида кўчириб ёзилган. Бу баёзлар Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз даврида ижод этган шоирларнинг маданий мероси бўлиб, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг қўлёзмалар фондида сақланади.

Муҳаммад Ёқуб Харрот энг йирик адабий, тарихий ва мусиқий асарларни кўчириб ёзган зарқалам соҳибидир. Маълумки, «Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз кутубхонаси фехристи» (Бу китобни олимлар А. Эркинов, Н. Полвонов, ва Ҳ. Аминовлар нашрга тайёрлаганлар. Тошкент, «Янги аср авлоди», 2010-й.) китобида бу хаттот кўчириб ёзган қўлёзма китоблар ҳақида аниқ маълумотлар берилган. Шундан баъзиларини мисол келтирамиз:

1. «Девони Мунис» (ҳижрий 1321 йил)
2. «Девони Огаҳий» (ҳижрий 1320 йил)
3. «Девони Равнақ» (ҳижрий 1321 йил)
4. «Девони Рожий» (ҳижрий 1321 йил)
5. «Девони Комил» (ҳижрий 1321 йил)
6. «Рубойи» (ҳижрий 1324 йил)
7. «Муҳаммасоти мажмъ-аш-шуаройи Ферузоҳидӣ»
(ҳижрий 1326 йил)
8. «Етти жом» ва «Нозир Манзур» назми Табибий
1326 йил) (Ўша китоб, 44-бет).

Умрининг қирқ йилини Ферузшоҳ саройида хаттотлик, созандалик, мақомот фанига баҳшида этган Муҳаммад Ёқуб Харротнинг кўчириб ёзган девон ва баёзларини санаб чиқиш жуда қийин. Феруз кутубхонаси фехристи матнидаги:

«Олтмиш алад тоза ёзилган баёз тоза шоирларнинг ғазалиёт ва яна тўрт мужаллад мазкур тариқада баёзи Муҳаммасот. Мазкур баёзларнинг котиблари Муҳаммад Яъқуб Девон ва Муҳаммадшариф Девон Тарроҳ ва Эшон Махдум ва Мулло Бобожон Тарроҳ ва Болтаниёз ва Муҳаммад Комил ва Муҳаммад Юсуф...» (Ўша китоб, 45-бет). Ушбу сатрларни

ўқиб фахр ва ифтихор нурларига туламин. Чунки, бизнинг боболаримиз: маш-хур хаттотлар Муҳаммадшариф Девон Тарроҳ ва мулла Бобожон Тарроҳлар билан Муҳаммад Ёқуб девон умрибоқий бирга ишлаб, бирга ижод қилиб, қанча-қанча қўлёзма китобларни бизгача етказиб келганлар ва қўлаб шогирдлар етиштирганлар.

Қўлимизда Муҳаммад Ёқуб Харрот дастхати билан битилган «Мажмуат-уш-шуаройи пайрави Ферузшоҳий» китобидан кўчирилган фотонусха бор. Унда хаттотнинг ўғли Чокар, укаси Надим ва Бобожон Тарроҳ Ходимларнинг юзтадан ғазаллари бор. Биз уларни табдил этиб нашрга тайёрламоқдамиз.

Муҳаммад Юсуф Чокар дўсти ва ҳамкасби мулла Бекжон Раҳмон ўғли билан ҳамкорликда ёзган «Хоразм мусиқий тарихчаси» (Тошкент, «Ёзувчи» нашриёти, 1998 йил) китобида отаси ҳақида аниқ маълумотларни ёзади: «...Муҳаммад Расул Мирзабоши... Паҳлавон Мирзабошининг улли ўғлидур... У ўз отаси Паҳлавон Мирзабошидан шашмақом нағмаларини ўрганиб, ўзининг билган мақомларини... Муҳаммад Раҳимхон сонийга таълим қилмоққа бошлайдур... (Унинг) мусиқа устоди бўладур.

Муҳаммад Расул Мирзабоши мусиқашуносликдан бошқа хаттотликда ҳам машхур эди... Тақрибан беш юз кишига хат таълим бергандур... Ондин бир ҳаёт бўлгон Муҳаммад Ёқуб мулаққаб ба Харрот девон Муҳаммад Расул Мирзабошининг етуштирган шогирдидур...» (Уша китоб, 32-33-бет).

Чокар отасининг машхур ғижжакчи бўлгани, дутор, танбур созларида ҳам чалишни пухта эгаллагани ҳақида ёзади. Бобожон Тарроҳ эса ўз хотираларида Муҳаммад Расул Мирзабошига «Танбур чизиги» китобини ихтиро этишда фаол ёрдам бергани ҳақида ёзадилар.

Мусиқашунос олим Отаназар Матёкубов «Мақомот» (Тошкент, 2004-й) китобида Шўролар инқилобидан кейин 1923 йилда Хивада очилган мусиқа мактабларида Матёкуб Харрот Девон ўз шогирдларига «Танбур чизиги»дан дарс бергани ҳақида ёзиб: «Лекин мактабнинг миллий мусиқа ўрганиш билан боғлиқ фаолияти узоқ давом этмади. 1924-1925 йилларнинг ўзидасқ, у бутунлай бошқа йўналишдаги «Болалар уйи» га айлантирилди. Атоқли мақом устози Матёкуб Харрот кейинчалик Хива ва Урганч театрларида ижрочилик қилди. Нуроний созанданинг ҳаёти кутилмаганда ачинарли тугади... Ёз фаслида Урганч театрининг очиқ саҳнасида дивижокдан қувват оладиган электр чироқлари тез-тез ўчаверган. Осмонда эса ой чарақлаб турган. Шунда Матёкуб Харрот ҳеч қандай ғаразсиз — Оллоҳнинг нури порлаб турганда «Жин чироқ»нинг нима кераги бор экан, деган эмиш... «Ильич чироғи» ни

ҳақорат қилди... «Хон саройида хизмат қилган» деган устама «Айб» ҳам қўшилган. ...Сиёсат кучасидан ўтмаган қария «Халқ душмани» сифатида таъқиб остига олинган», деб ёзади. (Ўша китоб, 81-82-бет).

Дарвоқе, 1937 йиллардаёқ тахминан 80 ёшларидан ошиб қолган Муҳаммад Ёқуб Харротни НКВД ходимлари ҳибсга оладилар. Ҳанузгача унинг ҳаёти қачон, қаерда ниҳоясига етганини ҳеч ким ўрганмаган.

Таниқли бастакор, мақомшунос олим Матниёз Юсупов «Хоразм мақомлари» (Тошкент, 1980 йил) китобида: «...1936 йили Матёқуб Харрот Тошкентга чақирилади. Унинг ижросида кўпгина Хоразм мақомлари пластинкага ёзиб олинади». (1-китоб, 10-бет) деб ёзган.

Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокар ана шундай заррин қаламли хаттот, тенгсиз созанда, мақомот илми алломаси бўлган Муҳаммад Ёқуб Харротнинг ўғлидир.

Адабий ва мусиқий тафаккур ривожининг энг оғир йўлларини босиб ўтган, генерал Кауфман истилоси вайроналикларини, шўролар бошига урган ситам тиғи хўрликларини кўриб, бу ёруғ оламдан армон билан кўз юмган кўпқиррали иқтидор соҳиби Муҳаммад Ёқуб Харрот ҳаёти, ижоди жуда кўп илмий ишлар, монографияларга лойиқдир. Ишонамизки, бугунги камолотли ёшлар ўзбек адабиётида, хаттотлик мактаби, мақомот илмида ўз ўрнига эга бўлган Харротлар-Муҳаммад Ёқуб Харрот, Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокар, Болтаниёз Харрот — Надимлар ҳаёти ва ижоди билан қизиқиб, уларни чуқур ўрганадилар.

ЧОКАР ВА НАДИМ

Ўзбек мумтоз адабиёти, Хоразм хаттотлик мактабида, мақомот илмида алоҳида ўрин тутган Чокар ва Надим ҳаёти ва ижодини бири-биридан ажратиб ўрганиш қийин. Чунки улар бир оилада ўсиб, бирга мактаб ва мадрасага борганлар, бир ҳужрада яшаганлар, хаттотлик илмида бир-бирларининг иштини давом эттирганлар.

Надим — Болтаниёз Харрот Муҳаммад Ёқуб Харротнинг энг кичик укаси бўлиб, Муҳаммад Юсуф Чокардан ёши сал каттароқ бўлган, тахминан 1886 йилда туғилган. У ўзи кўчирган девонларнинг охирида: «Котиби Мулла Болтаниёз валади уста Қурбонийёз» деб ёзади. Чокар эса: «Котиби фақир ал ҳақир Муҳаммад Юсуф ал мутахаллус Чокар бин Муҳаммад Ёқуб» деб ёзади. Уларнинг иккаласи ҳам дастлабки маълумотни Муҳаммад Ёқуб Харротдан ва бобоси Ҳожиниёздан оладилар. Сўнгра уларни мулла Рўзмат исмли мактабдор домлага ўқишга берадилар.

Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз чор Россияси мустамлакаси зулми остида эзилиб, Петербургга қарам бўлиб яшаётган мамлакатининг қадимий маданияти ва қадриятлари меросини, Хоразм мақомларини кўз қорачиғидай сақлаб қолиш ва уни келажақ авлодга етказиб бериш учун узоқ-узоқларни кўриб иш тутган.

У ўзининг хос девонлари, матбаачилари, муҳаррирлари, садоқатли саркардалари, шоир ва навозандаларининг болалари тарбиясига катта эътибор берган.

Мақтабни тугатиб, эндигина мадрасаларга қадам қўйган Чокар, Надим, Комилжон Девоний, Бобожон Тарроҳларни бошқа талабалардан ажратиб олиб, араб ва форс, тилларини мукаммал эгаллаб олишлари учун ўз ҳисобидан ўқитган. Махсус хужралар ажратиб бериб, ҳар куни улардан имтиҳон олиб турган. Улар тимсолида оталарининг ўрнини боса оладиган бўлғуси шоир ва хаттотларни, созанда ва мақомот илми алломаларини кўра олган. Шу боис бу ёшларни Бухорои Шарифда ўқиб таҳсил олган ўзининг устози Юсуф Ҳожи охун Саид Ниёз Шайх ўғли тарбиясига берган. Маккаи Мукаррама, Мадинаи Мунаввара, Шом-Шариф, Қуддуси Шариф томонларда зиёратда бўлган Муҳаммад Юсуф Ҳожи Охун Арабхон мадрасаси мударрисси, ўз муҳрига эга етти муфтийнинг энг доноси, машҳур воиз эди. У Ферузшоҳ илтимосини ерда қолдирмай, Бобожон Тарроҳ — Ходим, Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокар, Болтаниёз Харрот — Надим ва Комилжон Девонийларга устозлик қилиб, араб ва форс тилларини мукаммал ўргатди.

Чокар отасидан турли созларда чалишни ўрганган. Муҳаммад Ёқуб Харрот ўғлининг мусиқага бўлган ихлосини кўриб, уни шоир ва хаттот, мақомот илми «Фийро-фир» ларидан бири Комил Хоразмийнинг ўғли Муҳаммад Расул Мирзабончи шоир Мирзога шогирдликка берган.

Болтаниёз Харрот Надим билан Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокарлар мадрасани тугатиб, саройда Ферузшоҳнинг хос девони бўлиб ишлаганлар.

Улар кўчириб ёзган девонлар сон-саноқсиз бўлиб, бизгача етиб келган, улар Ўз.ФАШИ фондида сақланмоқда.

Олимлар А. Эркинов, Н. Полвонов, А.Аминовларнинг «Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Ферузнинг кутубхонаси фехристи» (Тошкент, «Янги аср авлоди», 2010 й) китобида Чокар ва Надим кўчирган китобларнинг рўйхати ва инвентар номерлари батафсил баён этилган.

Ферузшоҳ (1845-1910) вафотидан кейин унинг ўғли Исфандиёрхон даврида бу икки хаттот жуда оғир ҳаёт кечирадилар.

Чокар Исфандиёрхон (1910-1918) замонида Лаффасийнинг ёзишича, касбини ўзгартириб, Муҳаммад Вафо баққол хизматида бўлиб, оиласини тебратиб турали.

Надим саройда Исфандиёрхон хизматида девонлик қилади. «...Хоразм вилоятининг катта дафтар девонлиқ вазифасини бажариб туради...»

Полвонниёз Ҳожи Юсуповнинг «Ёш хиваликлар тарихи» асарида ёзишича, Чокар Исфандиёрхон замонининг охириги йилларида ва Саид Абдуллахон замонида саройда девонлиқ вазифасида ишлайди. Чокар ҳаётидаги даҳшатли тарихий муҳит ҳақида икки оғиз сўз.

1917 йил 5 апрелда инқилобий кучлар намоиш қилиб, Нуруллабой саройига келиб, Исфандиёрхондан ҳурлик олиб «Идораи маршрута» (мажлис орқали давлатни бошқариш — «Дом совет») тузишга хоннинг розилигини олган пайтларда саройда Ниёзий — Отаниёз Охун девон, Бобо-жон Тарроҳ, Надим, Чокарлар ишлар эдилар. Орадан кўп ўтмади, ўша йили ёзила барча инқилобий кучлар — «Ёш хиваликлар» отиб ўлдирила бошланди. Исфандиёрхон биринчи галда туркман сардорларидан Шомми кални ўзига яқин тутиб, қўлга олди. У халқни, қишлоқларни талай бошлады. Иккинчидан рус аскарлари раҳбарларидан генерал Мирбадалов ва полковник Зайцевни ҳам қўлга олди. Ҳатто полковник Зайцевни Матвафо Баққоловнинг жойига кўчириб олиб келди. Гап шундаки, машҳур иғвогар ва қаллоб карвонбоши Матвафо Баққолов аллақачон қатл этилган, унинг ҳовлиси Нуруллабой саройи айвони билан бир девор ортида қурилган эди. (Хивадаги «Коммунага» газетаси биноти, ҳозир ҳам бор).

Бу тўғрида Полвонниёз Ҳожи Юсупов: «...Биз ёш хиваликлар кўрдик: Оллоҳ сақласин, энди бу маккор хон, бунга (яъни полковник Зайцевга) ҳар турли ёлғон сўзлар айтиб, ҳар турлик ҳадия, бирлиант, олтин соатлар, оқчалар бериб биз ёшларни нечук қилур эркан, деб Оллоҳга таваккал қилиб ўлтурдук...» (Ўша китоб, 128 бет) деб ёзади.

Бу тарихий воқеалар пайтида Ниёзий, Баёний, Мирзо, Мутриб каби устоз шоирлар ҳаёт бўлганлар. Айниқса Исфандиёр саройида ишлаган Чокар ва Ниёзийлар ўз ҳамфикрлари ёш хиваликларга қарши курашда қаттиқ изтироб чекканлар. Чунки Исфандиёрхоннинг асосий мақсади барча дин пешволари, оқсоқолларга ҳам поралар бериб, қайтадан хонлик тахтига ўтириш, инқилобий кучларни мажақлаб ташлаш эди. Шу мақсадда саройда ишлаб турган Отаниёз девон Ниёзий (Ўзбекистон халқ артисти Комилжон Отаниёзовнинг отаси) ва Муҳаммад Юсуф Чокарга Исфандиёрхон ёш хиваликларга қарши турли мудҳиш вазифалар бериб турган. Бу тўғрида Полвонниёз Ҳожи Юсупов: «... хоннинг ҳийласи билан кулли шаҳар оқсоқолларини чақириб келтирмакка Отаниёз девон, Муҳаммад Юсуф девонларга буюрди. Нечунким оларнинг қўлларида кулли¹ Хоразмга дарак ерларнинг дафтар-

¹ Арабча сўз — кулли — барча, ҳамма дегани.

лари бор турур. Ҳар йил халқдин олар орқали солгут олинур эрди. Яна ҳам ушбу баён бўлгон девонларга амр қилди, келган оқсоқолларга яхши зиёфат қилинг. Ҳамда қозиларнинг олдига уларни элтиб иқрор қилдирингки, ўз тобеларимиз бўлгон одамлар тарафидин кулли ихтиёрларимизни қози ислом бўлгон уламоларимизга топширдик, деган хати шаръий олинглар ҳамда ҳар қалъадаги эшонларга хабарчи юборди: муқаррар бўлгон вақтда Хивага келсунлар, деб. Шундай қилиб, «Ёш хиваликлар»ни йўқ қилиб мажлисни тарқатиб юбормакка тайёргарлик кўра бошлади. Мундин ташқари хон ўз маҳрамлари билан Жунаидхонга кўп сарполар, оқчолар бериб дўстлиқ қила бошлади. Биз ёшлар ушбу хоннинг қилиб тургон политикаларини кўриб ҳайрон, саросима бўлиб қолдук»... (Ўша китоб, 130-бет).

Бу тарихий воқеаларни келтиришдан асосий мақсадимиз Муҳаммад Юсуф Харрот -Чокар, Отаниёз охун — Ниёзий ўз ҳамкасблари ва ҳамдардлари бўлган «Ёш хиваликлар»ни ер билан яксон қилган хон зулмини ўз кўзи билан кўрганлар ва қаттиқ изтироб чекиб, ёлғондакам хуррият, хонавайрон бўлган мамлакат ва миллат ҳақида қайғурганлар, демоқчимиз.

Шу боисдан Аваз Ўтар:

*«Хуррият, эрк» дебонки ёлғон алфозлар била,
Оқибат мазлумлара ютдирдингиз хунобалар...*

деб хитоб қилган эди. Авазнинг шоғирди Чокар Исфандиёрхон зулмига қарши:

*Эйки, сизлар қилдингизлар мулку миллатни хароб,
Айлади бечоралар бағрин ситам ути кабоб...*

*Чора бечора тилоса, пора сипоҳи тилар,
Мулла бир ёндин ижросин сўраб бергай азоб...*

*Мулку миллат, ваҳ, нечук топғай тараққий, Чокаро,
Бўлсалар иш бошида зулм аҳли ошуби давоб.*

(Ошуби давоб-ғавво, тўпалон даъвогарларидир). Ўз атрофига мустамлакачи рус қўшинлари генералларини, босмачи Жунаидхон тўдаларини, дин пешволари, оқсоқолларни, ношуд маҳрамларни тўплаб олган Исфандиёрхон ёш хиваликларни тор-мор этиб, ўз юрти, ўз миллатини хору-зор этди. Бу қонли воқеалар ўша давр шоирлари ижодида бош мавзу бўлди:

Ниёзий:

*Эй фалак, турлук хиёнатларни изҳор айладинг,
Билмадим журмим на эрди, эл аро хор айладинг.
Бир даме очмай Ниёзийнинг муроиди чехрасин,
Ҳар адоватким анга олам аро бор айладинг.*

деб ёзса, Надимий қишлоқларда деҳқончилик қилиб, қарзга ботган, солиқлар туфайли тинкаси қуриган, пахтани етиштиришга катта пул сарф этиб, зиён кўраётган бечора деҳқон оилалари ҳақида ёзади. Чунки рус савдогарлари ўзбек пахтасини арзон олиб, Россияга жўнатиб, бой-иб бормоқда эдилар:

*Бир неча камбағаллар авқотин утказолмай,
Қишлоқ маошларини асбобини тузолмай,
Ҳар кимсадин олиб пул, мингдин бирин узолмай,
Пахтага пул кўтариб, вақтида еткузолмай,
Ўртасида маҳосил деҳқончилик тавонда.*

деб ёзиб шоир Надимий қишлоқ ҳаёти манзараларини ҳаққоний чи-зиб берган.

Шундай қилиб, Чокар ва Надим отилган ва осиб ўлдирилган, ҳибс-га олинган ўз дўстлари — ёш хиваликлар билан доимо ҳамлард, ҳамна-фас бўлиб турдилар. Ниҳоят, хонлик тузуми ағдарилиб давлат бошига «Ёш хиваликлар» қиёфасила бўлиб, «Қизил империя» келди. Саройда ишлаётган Чокар ўлим чангалидан зўрға қутилиб қолди.

1920 йил воқеаларини ўз кўзи билан кўрган Полвон Ҳожи Юсупов: «...Махфий қолмасинким, товариш Скалов Давлатмурод ясовулбошини (шоир Ғуломий) ўз олдига чақириб, бир неча саволларни сўраб буйруқ берган: отиб ўлдирмакка. Дарҳол отиб ўлдирганлар. Муҳаммад Юсуп девон ва Юнус девонларни ҳам ўлдирмакчи бўлганлар. Мулла Жуманиёз айтган: агар буларни ўлдирсангиз Хива мамлакатининг тамоми доход ва расхонлари буларнинг қўлинда турур. Хивада унингдек тамоми нимарсаларни ёзилган дафтарлар йўқ турур. Бу ерда аввалдин одат тилдин сўраб билмоқ бўлган. Нечундир бунда бухгалтер бўлмаган. Шунинг учун ўлдирмакни биров тўхтатиб турсангизлар, бизлар тамоми нимарсаларни сўраб ёзиб олиб бўлгандин сўнг ўлдирсангизлар ҳам бўлур, деган. Мулла Жуманиёзовнинг бу сўзи маъқул бўлиб, Муҳаммад Юсуп девон ва Юнус девонларни ўлдирмай Мулла Жуманиёзовга топширганлар. Ҳам бир хат тартиб қилиб хонга юборганлар. Хат шундан иборат. Ўз ихтиёри бирлан хонлиқдин ўзини азил қилиб қўл қўйиб муҳр боссин». (Ўша китоб, 199-бет).

Бундан кўриниб турибдики, Саид Абдуллахоннинг: «Ўз ихтиёрим билан хонликдин ўзимни азил қиламан» деган хатни қонхўр большевик Скалов Чокарга ёздирган ва хонга, қозиларга қўл қўйдириб, муҳр бостириб олган. Чунки, Скалов РСФСРнинг Хивадаги тўла ҳуқуқли вакили қилиб тайинланган эди.

Ўша кезларда ҳаёти ва ижоди ҳар томонлама баркамол паллага етган Надим — Болта Харрот девон ҳаммадан ҳам кўп азоб-уқубатга гирифтор бўлди. У бутун умр бўйи ишлаб топган пулларини қози хати орқали турли савдогарларга судхўрлик қонун-қоидаларига риоя этиб бериб юборган эди.

Давлат бошига келган Муваққат инқилобий ҳукумат дарҳол ҳазинани қўлга олиб: «Хоннинг мулки тўғрисида декрет», «Судхўрлик ишларини амалга ошириш тўғрисида декрет» қабул қилиб қози хатларини бекор қилди. Шоир Надим бари мол-мулкидан ажралиб, кўчада қолди.

Бу тўғрида Бобожон Тарроҳ — Ходим «Хоразм шоир ва навозандалари» китобида: «...1920 йилда мен Бобожон Тарроҳ зироат назоратида ишлаб турган вақтимда Болта девон дафтар девонлигида катта ишда турди...

Болта девон зироат назорати қарамоғида ишлаб турган вақтда «Қози хати» пулларини Совет ҳукумати йўқ қилди. Шу вақтда мен Бобожон Тарроҳ — Ходим Болта девондан сўрадим: «Шерик, сизнинг пуллар ҳам кетди-ку, деганимда: — Шерик, биз хароб бўлдик. Бизни бутун пуллар халқни қўлида қолди, деганда мен Бобожон Тарроҳ савол қилдим: — Пулинг(из) неча минг бўлгон эди? — деганимда: — Мени пулим олтин пулга 20 минг тилло. Демак, 36 минг манот бўлгон эди, деб жавоб берди» (Ўша китоб, 157-бет) деб ёзган.

1920-1924 йилларда Шўролар даврида Чокар маориф нозирлигида саркотиб бўлиб ишлади, халқ маорифи ва маданиятини ривожлантиришда жонбозлик кўрсатди.

Надим эса қишлоқ ҳўжалиги, пахтачилик аҳволи, леҳқонларнинг оғир ҳаёти, рус ва маҳаллий бойларнинг очкўзлигини ўз кўзи билан кўриб, ҳаёт ҳақиқатларини тасвирлади.

Миллий чегараланишдан кейин НКВД бирин-кетин хон саройида ишлаган ходимларни йўқ қила бошлади.

1938 йилда жуда кўп зиёлилар қаторида юқорида айтганимиздай. Муҳаммад Ёқуб Харрот девон ҳам қатағонликка учради. Мол-мулкидан ажралиб, устози ва меҳрибон акасининг ҳибсга олинишини Надим — Болтаниёз Харрот девон кўтара олмади. Айни тут пишган баҳор палласида ҳовлисидаги тут дарахтига чиқиб, тут емоқчи бўлди. Ғам-аламга боғлан шоир ногаҳон дарахт тепасидан йиқилиб, ҳалок бўлди. Ўшанда у 52 ёшда эди.

Заррин қаламли хаттот, баёзнавис шоир, араб, форс, тожик, усмонли турк тилларини мукамал билган адибнинг ҳаёт йули, ўз дастхати билан ёзилган шеърӣй девони ҳалигача тула урганилмаган.

Надим кучирган қулёзма баёзлар, девонлар истиқлол ёшлари таҳлилин, эътибори ва эътирофини кутиб ётибди.

ЧОКАР – БАЁЗНАВИС ШОИР

Муҳаммад Юсуф Харрот девон – Чокар ўзбек адабиётига дастлаб заррин қаламли хаттот, баёзнавис шоир сифатида кириб келди. Унинг бу борада устозлари отаси Муҳаммад Ёқуб Харрот ҳамда Муҳаммад Расул Мирзабоши – Мирзо, Муҳаммад Юсуфбек Баёнийлар эди. Чокар ўзининг «Хоразм мусиқий тарихчаси» (Тошкент, «Ёзувчи» нашриёти, 1998 йил) китобида: «Муҳаммад Расул Мирзабоши мусиқа-шунослиқдан бошқа хаттотликда ҳам машҳур эрди. Таълиқ ва насх хатларини хийлигина гузал ёзар эрди. Муҳаммад Раҳимхон ва Асфандиёрхонларнинг амри билан бир неча китобларни ёзиб чиқғондур...» деб ёзади.

Чокар Комил Хоразмийнинг ўғли Муҳаммад Расул Мирзабоши – Мирзо хонадонида тарбия топди. Улар – Чокар, Надим, Ходим, Комил Девонийлар ҳали мадрасада ўқиб юрган кезларидаёқ, устоз хаттотлар сафида ўтириб қадимий қулёзма девонларни кўчиришга бошлаганлар.

Манбалардан маълум бўлган Чокар кучирган девонлар:

1. Девони Аваз Ўтар.
2. Девони Омоний Саид Амонуллоҳ Қабулий (XV-XVI асрлар).
3. Девони Андалиб Кошоний (XIX-аср).
4. Девони Камолий – Отаназар Мусо ўғли (1849-1914).
5. Девони Мирзо – Муҳаммад Расул (1839-1922).
6. Девони Мискин.
7. Девони Пур Комил (1860-1926).
8. Девони Чокар (дастхат).

Чокар кучирган девонларнинг барчаси ҳам бизгача етиб келган эмас. Энг муҳими, шоирнинг хаттотлик фаолияти ўрганилмаган.

Чокар қалам шарафига муносиб хаттот. Халқимизнинг узоқ асрлар қаъридаги маоний хазинаси, маданий мероси, қадриятларимизнинг илм ва маърифат, инсон гузаллиги, одоб ва ахлоқ, ҳаё ва ибод, инсоф ва имон, меҳр ва садоқат, Ота макон жондан ҳам азиз эканлиги ҳақидаги китоблари бизга ўша қалам соҳиблари орқали етиб келган.

Чокар яратган баёзлар ғоявий йўналиши, илғор дунёқараши, юксак адабий ва мусиқий диди, устоз хаттотларга хос билим савияси, хусни-хати беҳатолиги билан ажралиб туради. Котиблик санъати Чокарнинг асосий касби-кори бўлган. Шу боисдан замондошлари унга катта баҳо берганлар.

1907-1908 йилда Ферузшоҳ хусусий хаттоти Муҳаммад Шариф Тарроҳ ибн Оллаберган Тарроҳ оламдан ўтгач, чала қолган китобини давом эттиришни унинг жияни Бобожон Тарроҳга буюради. Ушанда у 29-30 ёшларида таниқли хаттот бўлиб етишган эди. Бироқ Ферузшоҳ ҳузурида ўтириб китобот илми билан умр ўтказган тоғасининг ўрнида ўтиришга ҳайиқади. Муҳаммад Шариф Тарроҳнинг буюк хаттотлик салоҳияти, унинг фожиали ўлими билан боғлиқ мудҳиш хотиралар юкини кўтара олмай, бу ишдан бош тортади. Шу боис қўрқиб Ферузшоҳ олдида ўтириб йиғлайди. Ушанда, доно Улуғ Муҳаммад маҳрам: «Тақсир, ўзи ҳали ёш бўлса, қандай қилиб, тоғасининг усталига (столига) ўтириб, унинг қаламини қўлига олади...» деб Бобожон Тарроҳга ён босади. Шунда Ферузшоҳ ҳаммадан ёш, эндигина 18-19 ёшга тулган Чокарни Муҳаммад Шариф Тарроҳ китобини давом эттиришга буюради. Ёш хаттот Чокар бу ниҳоятда мураккаб ишни уддалайди. Албатта, Ферузшоҳ ҳузурида ўтириб қалам тебратиш учун шоҳ ва шоир, буюк созанда ва мақомот илми алломаси Ферузшоҳдай фикрлай оладиган ижодкор бўлиш керак эди. Чокар ана шундай буюк иқтидор соҳиби, «килк қалам» нинг ҳақиқий эгаси эди. Бу ёш хаттотларнинг барчаси: Бобожон Тарроҳ, Комил Девоний, Надим ва Чокарлар хон ўтирган хонадан қўшни хонага — Даҳлизга кўчирилади, натижада улар тинч, осуда бир-бирларига таяниб, суяниб, хаттотлик касби-коридан камол топадилар.

Манбашунос олима, филология фанлари номзоди Мавжуда Ҳамидова «Қўлёзма баёзлар — адабий манба» (Тошкент, «Фан» нашриёти, 1981 й) китобида Хоразмда тузилган қўлёзма баёзларни чуқур таҳлил этган:

«...Хоразмда тузилган баёзлар ўзининг композицияси, шеърларининг ғоявий мазмуни ва китобат санъати билан... ажралиб туради... Бир қанча шоир, тарихчи ва таржимонларнинг етишиб чиқиши натижасида илмий ва бадий асарлар юзага келди... Араб ва форс-тожик тилидаги асарларни таржима қилиш ишлари авж олди» деб ёзади адиба. У ўша муҳитдаги энг атоқли шоир ва хаттотлар ижодига, янгидан етишиб чиққан хаттотларнинг китобат санъати-га катта баҳо беради:

«...Хоразм баёзчилиқ мактабида кўзга кўринган бир неча вакиллари борки, улар ижоди баёзчилиқ тарихининг маълум босқичи сифатида махсус ўрганишни тақоза этади. Ана шундай баёз тузувчилар-

дан: Муҳаммад Ёқуб девон, унинг ўгли Муҳаммад Юсуф — Чокар... Муҳаммад Шариф девон ибни Оллаберган девон Тарроҳ ҳам Хоразмлик хушнавис хаттотлардан бўлиб, шоир Бобожон Тарроҳ — Ходимнинг тоғасидир...

Шунингдек, Паҳлавон Ниёз Муҳаммад Комил Хоразмий машҳур шоир, мусиқашунос олим бўлиш билан бирга, хушнавис хаттот ҳам эди»... деб ёзади Мавжуда Ҳамидова. (Ўша китоб, 30-34-бетлар).

Муҳаммад Юсуф — Чокар қирққа яқин баёзларни ўз дастхати билан кўчирган хушнавис шоир ва хаттотдир. Олима Мавжуда Ҳамидова таъкидлаганидай, Чокарнинг баёзнавислик ижоди алоҳида илмий ишларга муносиб мавзу бўла олади.

ЧОКАР ДЕВОНЛАРИ

Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз даврида ижод этган шоирларнинг кўпчилиги ўз дастхатлари билан девон тартиб берганлар. Чокар ҳам барча ғазалларини, мухаммаслари, мусаддас ва қасидаларини жамлаб, китобат этган.

Чокаршунос олима Фароғат Мусамуҳамедова (1937-1993) шоир девонларини мукаммал ўрганган.

Беруний номидаги Шарқшунослик Институти қўлёзмалар фондида Чокар кўчирган баёзлардан ташқари унинг учта қўлёзма девони бор. Хива настаълик хати билан ёзилган 901 инвентар рақами билан сақланаётган девон Чокар қаламига мансубдир. Чокар бу девонни 1907-1908 йилларда тартиб берган бўлиб, унга шоирлардан Комилжон Девоний, Бобожон Тарроҳ — Ходим, Болта Ниёз Харрот — Надим каби ҳамкасблари ижодидан намуналар киритган. Ўзининг ғазалларини эса 180 «б» бетидан 228 «а» бетигача жойлаштирган.

Бу тўғрида Фароғат Мусамуҳамедова бундай деб ёзади: «...Девондаги асарлар тартиб рақами билан ва тартиб рақамисиз икки устунда, баъзан эса саҳифалар ҳошиясига ҳам ёзилган... 101 та ғазалига тартиб рақами қўйилган... 74 та ғазал тартиб рақамисиз... ва 106 таси ҳошияга битилган, охирида яна 2 та ғазал бор. Жами 4228 мисрадан иборат 283 та ғазали бор.

Шоирнинг яна бир дастхати билан ёзилган девони 902 рақами билан сақланади... Девоннинг 269-325-бетларини Чокар ижоди ташкил этади. Жами 5044 мисрадан иборат 389 та ғазали жойлашган. Девонда ...11 мухаммас, 2 та мусаддас ҳам бўлиб, девон 5533 мисрадан ташкил топган» («Тил ва адабиёт» журнали №4, 1971 йил, 48-бет).

Чокарнинг амакиси Болта Ниёз ибн Уста Қурбон Ниёз томонидан қўчирилган 906 рақамли қўлёзма девонда жуда кўп ижодкорлар қаторида Чокарнинг учинчи девони ҳам бор.

Шоирнинг бу уч девонидаги ғазаллар бир-бирини тўлдириб боради. Булардан ташқари Чокар ғазаллари ўша кезларда ёзилган жуда кўп баёзлардан жой олган.

Манбашунос олима Мавжуда Ҳамидова «Қўлёзма баёзлар — адабий манба» номли китобида (Тошкент, 1981 йил) бу тўғрида: «Шоир ўз баёзлари орқали ўзидан илгари яшаб ижод этган ва ўзига замондош шоирлар шеърларини кенг халқ оммасига ташвиқ қилди. Шу билан бирга шоир ва котиблар ҳам Чокарнинг лирик меросини ўша даврда тартиб берилган қўлёзма баёзлар таркибига мунтазам равишда киритиб бордилар. Чунончи, у ўз шеърлари билан қирқта қўлёзма баёзда қатнашган», деб ёзади. (Ўша китоб, 111-бет). Адиба ўз китобида ана шу баёзларнинг инвентар рақамларини кўрсатиб берган.

Чокар девонлари, турли баёзларда сочилиб ётган ғазаллари, «Мажмуат-уш-шуаро» тўпламидаги 108 та шеърлари бир жойга жамланиб ҳанузгача китобот этилмаган. Шоир аруз вазнининг турли баҳрларида ғазаллар битиб ўзини синаб кўрди. Айниқса, ғазаллардан ташқари муҳаммаслар, мусаддас, мустаҳзод, мураббаъ, қасидалар ёзди. Шоир ижодининг асосий мундарижасини ғазаллар ташкил этади.

Чокар ғазалларига хос асосий хусусиятлар: бадий адабиёт билан мусиқа санъати ўртасидаги боғлиқлик, ғазалларининг мақом шўбаларига, қадимий миллий мусиқанинг турли жанрларига мос тушишидир. Шунингдек, уларда ижтимоий-сиёсий мавзудаги ўткир ҳажвия, фикрни таъкидлаш усулига қурилган такрор санъати мавжуд. Шоир девонидаги баъзи ғазалларига тўхталиб ўтамиз.

«Мен сизга Чокар»...

Шоир ғазалларини ўқир экансиз, унинг сатрларига бекинган шодлик, бахтиёрлик, муҳаббат соҳиби бўлишдек улуғ неъматдан масрурлик туйғулари мусиқий оҳангларда жаранглаб туради. Чокарнинг лирик қаҳрамони олам ғўзалликларига, одамнинг яхши хислатларига ошуфта инсон. У жаҳолат, разолат, нодонлик, фикрсизлик душманидир.

Чокар ишқ ўтида ёниб турган инсон қалби қалъасидаги муҳаббат тўғёнларини эшитиб ғазал ёзади. Унинг қаҳрамони яхшилик йўлида хизматга тайёр, тоза қалб эгаси.

Чокарнинг шоирона тафаккуридаги маҳбуба образи эса шараф тожини кийган, шўҳ-шодон малақдир. Унинг «Моҳи тобон» чехрасида «қулгич» лари бор. У табассум қилганда жаҳон боғида «Хуршиди анвар»

чарақлайди. Чокарнинг «Эй меҳрибоним» мураббаъсидаги маҳбуба образи ана шундай ҳаётдаги меҳрибон, зукко ва оқила, жисми-жони латофат нурларига йўғрилган жоннисор аёлдир.

*Эй меҳрибоним, шоҳи жаҳоним,
Хуриди соним, ороми жоним.
Шамшод қомат, хуришд талъат.
Кони латофат, сарви равоним...*

Чокар ўзининг ғазалиёт олами, мусиқий дунёсида хаёлидаги маҳваш образини яратар экан, «хуришд талъат», «хуришд анвар», «шўҳи ситамгар», «ул шўҳ», «шўҳи паризод» ташбеҳларини кўп ишлатади. Бунинг боиси шоир ўз қаҳрамонини шод, бахтиёр, ғам-кулфатдан озод кўришни орзу этади. Дарвоқе, Чокар шодлик куйчисидир. Унинг маҳваши юксак эътиқодли, имони бутун, руҳияти баланд, ширинсуҳан «Моҳи пайкар»дир. Шоир ҳар қандай эъзозга, севги, садоқатга муносиб дилбар олдида таъзим этиб, «Мен сизга Чокар» дея фахр ва ифтихор нурларига тўлиб куйлайди.

*Қошу кўзингдан, ширин сўзингдан,
Ойдек юзингдан айлансин жоним,
Эй моҳи пайкар, хуриди анвар.
Мен сизга Чокар, сарви равоним.*

Чокар бу ғазалига мос ёшлик нафосатига тўла оҳанглар топиб куй басталади. Бу дилбар қўшиқ ҳанузгача ошуфта қалблар ҳамроҳидир.

«Эй меҳрибоним» қўшиғини дастлаб Тамарахонумлар авлоди, улардан кейин Клара Жалилова, Луиза Закировалар авлоди куйлаб жаҳон саҳналарини кездилар. Бу қўшиқ бугунги кунда ҳам тўй ва базмларда янграмоқда.

Чокар девонидаги юзлаб ғазалларига қадимий Хоразм халқ қўшиқлари асосида куй басталади. «Ўзинг», «Гулузор қилдинг», (Мавриги) «Мустаҳзод», «Адҳамдулиллоҳ» «Наср талқинчаси», «Шоҳи жаҳоним сизмусиз», «Жанонима етдим» каби қўшиқларини ҳофизлар суйиб куйлаб келадилар.

Чокар ғазалларида лафзий санъатнинг таъкидлаш усулидан фойдаланиб, такрор санъатини усталик билан қўллади. Такрор санъатида шερнинг таъсир кучини, унинг мусиқийлигини янада ошириш мақсадида ҳар бир байтнинг иккинчи мисрасидаги қофиядош сўзлар такрорланиб келади:

*...Сочинг торидандир манинг бўйнима
Танобу, танобу, танобу, таноб...
Қил ошиқ қаторида Чокарни ҳам
Ҳисобу, ҳисобу, ҳисобу, ҳисоб.*

Айниқса, қофиядош такрорланувчи ундов сўзлардан фойдаланиб ғазал яратиш, шеърӣй маҳоратни талаб этади.

*Қилгунг икки кун умрингга минг йил тадорикни
Эйки, не суд етар санга бунча йиғиб шақир-шуқур...
...Аҳмоққо неча айласанг панду насихат, эй, рафиқ,
Қаҳр ила тутмайин қулоқ анга қилур тасир-тусур.*

Чокар табиат гўзалликлари, ота макон ошиғидир.

Бебаҳо Хивак. Ижодкор масъулияти, қаламкаш заҳмати бу ҳақ сўзни сўзлашга бел боғлашдир. Зероки, қалам аҳли яратганнинг олдида, эл-юрт, миллати олдида ҳар бир сўзи учун жавобгардир.

Муҳаммад Юсуф Чокар маоний арсасига чиқиб келар экан, ҳар бир сўзда дунёча маънони, ҳар бир ҳарфнинг ўзгаришида олам гўзалликлари жарангини эшита билди. Ўтмиш асрлар қаърида қолган олис нидоларни, шунингдек, ёрқин келажакнинг хуш нафас садоларини тинглаб, ҳис эта олди. Унинг ғазал дафтарларини варақлаб, ота юрт меҳри билан фахрланиш, илм ва маърифат чироқларининг нурафшон нурларига ошuftалик, тараққиёт ва янгиликка, юксалишга интилиш, миллатнинг саҳий ва меҳрибон қалбини куйлаш мотивларини кўрамиз. У ўзи тугилиб ўсган Хива шаҳрини қаламга олар экан, унинг дунё харитасида бир парча гавҳардай абадул-абад порлаб туришини, у энг яхши забардаст эр-йигитларни сийнасида ардоқлаб жаҳон адабиёти, дунё муסיқий майдонига етказиб берган улуғ маскан эканлигини яққол кўриб, уни тараннум этди:

*Бори шаҳру вилоят ўртасида бебаҳо Хивак,
Берур ғамгин кўнгулларга басе файзу сафо Хивак.*

*Топиб мақсуд комин кўнглида қолмасдур армони,
Кимики маскан ўлса кечаю кундуз анго Хивак...
Ани кўрган киши ўзга вилоят отини тутмас,
Йигитлар яхшисин ўзида қилмишдур бино Хивак...*

Чокар ижодида XIX аср охири XX аср бошларида Хива адабий муҳитига хос Навоӣй анъаналарини давом эттириш асосий ўринни эгаллайди. У мавжуд тузумдаги бой ва амалдорлар зулмини, ҳийлагар ва нодон

муллалар кирдикорларини фонн этувчи ғазаллар езди. Унинг «Зоҳидки», «Эй лода шайх», «Не аҳвол», «Фузало» ғазалларида ўша даврдаги барча иллатлар: Петербургга қарам Хоразм халқининг оч-юпун, хору-зор, илму-ирфонсиз таҳқирланган ҳаёти манзаралари ҳаққоний чизилган.

«Фузало». Чокарнинг бу ғазали ғоявий жиҳатдан юксак, бадийй баркамол асарларидан биридир. Шеърнинг ички қофияларидаги оҳанг-раболик, мураккаб шоирона тафаккур, ҳеч ким, ҳеч қасрда ишлатмаган кўҳна сўзлар ҳикмати, қофияларнинг шеър маъно моҳиятини очишга хизмат этиши кишини ҳайратга солади. Ғазалдаги аруз вазни ҳижола-рига терилган сўз зийнати, қофияларнинг сатр охирида ва бошида такро-рий жилоланиши Чокарнинг Оғаҳий шеърияти маҳоратига ихлос-мандлигини кўрсатади.

*Кубдур ушбу жаҳон ичра фузало,
Ҳайфким, бўлиш алардин вале авло жуҳало.*

*Жуҳало хайли агар топса бу янглиғ иззат,
Ваҳ, нечук кечгусидур даҳр аро ҳоли уқало.*

(Бу дунёда жуҳало, яъни жоҳил, нодон ва тентак одамлар кўпдир. Минг афсуски, улар ҳурмат ва эътиборда, иззатда, роҳатда яшамоқда-лар. Бундай замонда уқало-ақлли, доноларнинг аҳволи не кечади?).

*Уқало хизматиға боғла белингни маҳкам,
Ҳосил ўлғай сенга бу ўл аро касби кумало.*

*Кумало хайлига лозим қилибон юрта дуо,
Билса даҳр аро недур вузароу вуқало.*

(Уқало хизматиға, яъни ақлли, доно инсонлар хизматиға бел боғла-санг, сен камолотга эришасан. Кумало, яъни етук, камолотли инсон-ларни эл-юрт дуо қилади. Вуқало, яъни вазирлар, юрт бошида турган улуғлар бунн билсалар нақадар яхши бўлур эди).

*Вуқалою вузароларға муносибдур бу,
Айламай зулм раоёғаки бўлмоқ удало.
Удало бўлса киши, рози бўлиб ондин ҳақ,
Келмагай чархдин ҳаргиз они бошиға бало.*

(Удало бўлиш, яъни адолатпарвар бўлиш, халқга зулм айламаслик вазирларга, амалдорларга муносибдир. Ҳар киши адолатпеша бўлса, Оллоҳ ундан рози бўлади, фалак унинг бошиға бало тошларини ёғдирмайди).

*Амният жойи эмасдур бу жаҳон, эй Чокар,
Эртароқ айласанг эмди хуш эрур азми жало.*

(Эй Чокар! Бу олам тинч, осуда яшаиш жойи эрмасдур. Уни эртароқ «азми жало», яъни ташлаб кетишга азм қилгил, яъни инсон учун мурувватсиз, фақат қайғу-ғам, кулфатдан иборат бу замондан юз ўгириб, кетишга бел боғла, демоқчи бўлади).

Чокарнинг бу ғазалида Огаҳий ғазалларидаги «Эй, инсон! Бу ёруғ олам айш-ишрат жойи эрмасдур, Оллоҳ инсонни бу оламга уни гулла-тиш-гуркиратиш учун махсус вазифа бериб юборади», деган ғоя ривожлантирилган. Шоир ижтимоий илдиэлари чириган мавжуд тузумни қоралаб ёзган. Бу ғазал шарқона ҳикматлар билан безатилган шоирона буюк фалсафадир.

Шоир девонларидаги, шунингдек «Мажмуат-уш-шуаро» мажмуа-сидаги шеърлари қалбига қулоқ тутсак, назирағуёйлик, ўзгаларга тақлид этиш, унинг руҳидаги сўз санъати эмаслигига ишонч ҳосил этамиэ. Ҳанузгача Чокар девонидаги ғазалларининг ғоявий, бадий хусусиятлари мукаммал ўрганилган эмас.

ЧОКАР – ЯНГИ ЗАМОН КУЙЧИСИ

Жаҳондаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг шилдат билан ўзгариб бориши, Россиядаги инқилобий тўнтаришлар Хива хонлигида ҳам янги тарихий даврнинг бошланишига олиб келган эди. Неча асрлар мобайнида хонлик тузумининг зуғуми боис чор Россияси мустамлакачиларининг талончилик сиёсати, туркман муфсидларининг тинимсиз босқини туфайли Хоразмнинг бутун шаҳру-қишлоқлари хонавайрон бўлган, меҳнаткаш халқ оч-юпун, қашшоқ аҳволга тушиб қолган эди. Эндиликда эзилган халойиқ эски хонлик тузумини ағдариб ташлаш, мустамлакачиларни ота макондан супуриб чиқариш, озодлик ва хурриятни қўлга киритишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар.

1919 йил охири. Хивада икки йилдан буён якка ҳоким бўлиб турган Жунаилга қарши халқ қўзғолонлари кўтарилди. Тарихий манбаларда таъкидланганидек, Жунаил бу қўзғолонни бостириш ва Тўртқўлдаги рус қўшинларини тор-мор этиш учун 15 минг кишилик қўшин тузди. Хиванинг инқилобий кучлари «Ёш хиваликлар» фирқаси бошчилигида Жунаил босқинчиларини енгиб, Хива тахтини эгаллашга қодир эмас эдилар. Шу боисдан улар Амударёнинг ўнг соҳилини эгаллаб турган Тўртқўл большевикларидан ёрдам сураб делегация юбордилар. Хивани босиб олишга шай турган большевиклар мурод мақсадларига етиб, шод эдилар.

Чунки РСФСРнинг Хивадаги вакили Г.К. Скалов Хива хонлигига қўшин тортиш ҳақида аллақачон директива олиб, пайт пойлаб ётарди. Бу директива Совет давлатинининг империалистик қора нияти ва режасининг ўзгинаси эди.

Ниҳоят, 1920 йил 1 февралда Хива инқилобий кучлари рус қўшинларининг ҳарбий кўмондони Н.М. Шчербаков, Г.К. Скалов бошчилигида Жунаид галаларини тор-мор этиб, Хивага кириб келдилар.

Бу тарихий жараёнларни ёзишдан асосий мақсадимиз курашларда тобланган янги ўзбек адабиётининг инқилобий мафкураси ана шу тарихий даврнинг акс-содоси сифатида кураш майдонига аллақачон отилиб чиққан эди. Улар халқ томонида туриб, мазлум халқ дардини сўйлар эдилар.

«Ёш хиваликлар» атрофига жипслашган янги замон, янги тузумнинг жанговар, уйғоқ зиёлилари, халқни қуллик кишанларини парчалаб ташлаш, хонлик тузумини йўқликка маҳкум этишга чорлар эдилар. Кўпминг кишилик эрк курашчиларининг митинглари сафлари бошида туриб: «Яшасин озодлик», «Йўқолсин золимлар», деган шиорларни кўтариб олганлар ҳам шулар эдилар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг вакиллари бошида Муҳаммад Юсуф Баёний, Аваз, Чокар, Мутриб, Роғиб, Фақирий, Сафо Муғанний, Комил Девоний, Партаб каби шоирлар турарди.

Ўша инқилобий жараёнларда янги адабиёт олдида турган вазифани тарихнавис шоир Баёний «Аҳли ашъора» сарлавҳали шеърда яққол белгилаб берган эди. Биз уша шеърни яхлит келтирамиз:

*Эл орзусин куйламоқ,
Эл дардини сўйламоқ,
Элга ҳамнафас бўлмоқ,
Эл бирла қадамлашмоқ,
Шоир-чун эзгу ният,
Ифтихор ва шарафдур.
Қалам қош ғаммозларга,
Жонни садқа қилмоқлик,
Вафосиз ёр дардида,
Беҳад афғон чекмоқлик,
Тирикликда ўлмоқлик,
Бу асло шоирликмас!
Элни курашга чорланг,
Маърифат сори йўлланг,
Жабҳалардан сўз сўзланг,
Фидойиларни куйланг;
Шоирнинг ифтихори,
Шоир бахти шундадур,*

*Баёний дер: йўлдошлар,
Қаламкаш орқадошлар,
Биродар ҳам қўлдошлар,
Эл бахтини қўлайлик.¹*

Бундан яққол кўриниб турибдики, Баёний «Қаламкаш орқадошлар» олдида «Элни курашга чорлаш», «Маърифат сори йўллаш» вақти етиб келганидан бонг урмоқда. Энди «Вафосиз ёр дардида» оҳ уриб ётиш, «Тирикликда ўлмоқлик»ни қўйлаш бу шоирлик эмаслигидан барча биродар, қўлдошларини огоҳ этмоқда.

Албатта, бу миллий уйғониш даври янги ўзбек адабиётининг Маоний арсасига, маънавий майдонига отилиб чиқиши янги тарихий давр талаби бўлган. Мамлакат ва халқ ҳаётида янги бир ғоя, янги маънавий, руҳий куч-қудрат пайдо бўлганди. Бу эрк ва ҳуррият ғоялари эди. Узоқ асрлар мобайнида эзилган, мазлум ва қашшоқ халқ ҳамон ғафлатда, мудроқ уйқуда ётарди. Халқни уйқудан уйғотиш, уни озодликка ишонтириш, янги тараққиёт сари, илм-маърифатни эгаллашга, ўзлигини танишига етаклаш зарур эди. Шу боисдан янги замон, озод ҳаёт келганига элу-юртни ишонтириш, уни тезроқ уйғотиш учун шоирлар қўлларига қалам, навозандалар қўлларига соз олиб, халқ орасига кириб кетдилар.

Чокар инқилобнинг дастлабки кунлариданоқ, «Хуррият» радифоли шеърини ёзди. Бу шеър «Инқилоб қуёши» газетасининг 1920 йил 23 март сонида босилиб чиқди:

*Билинг қадрин ташаккур бирла роҳат жона хуррият,
Башарликда муносиб бўлмоқ ҳар инсона хуррият.
Халос айлаб бу зolim мустабидлар зулму бандидан
Бизи ўткарди маҳбусхонадан бўстона хуррият.*

Баёний ва Чокар шеърларига ҳамоҳанг барча шоирлар озодлик олиб келган янги тарихий даврни қўйладилар. Халқни хонлик тахти ағдарилгани, энди бошқа бу тузум қайтиб келмаслигига, инқилобни сақлаб қолиш зарурлигига, унинг қадрига етишга ишонтирдилар.

¹ Бу шеърни, шунингдек Баёнийнинг Хоразмдаги инқилоб воқеаларига бағишланган барча шеърларини филология фанлари номзоди Мухсин Зокиров «Тошкент оқшоми» газетасининг 1967 й. 30 январь сонида эълон қилган. Баёнийнинг бу шеърларини ўзида сақлаб юрган шоир Отамахзум Партав Мухсин Зокировга уларни берган. 1953-54 йилда Хивада бўлган адиб Мухсин Зокиров Партавдан Баёний ҳақидаги хотираларини ҳам ёзиб олган.

Баёнийнинг инқилобий шеърлари ўша даврдаги «Хоразм хабарлари», «Инқилоб қуёши» газеталарида, «Юғурмия» шеърлар тўпламида босилиб чиққан. Шоир Отамахзум Партав Баёнийнинг шоғирди эди. У Баёний хонадонидида тарбия олган.

Шоир Мутриб янги тарихий даврни халққа тушинтириб «Хуррият» шеърида шундай деб ёзди:

*...Ки «Эрк! Эрк! Эрк! деган тиллар кесилди,
Курашга ундаган бошлар кесилди,
Ғазабдан чақнаган кўзлар ўйилди,
Курашга раҳнамо эрлар сўйилди...
Кўринг ёшларни, эмди эй халойиқ,
Бўлурлар ҳар бири ҳар ишга лойиқ,
Муборак бўлсин эмди ушбу даврон,
Дуойи хайр эт, эй Мутриб, сен алгон!*

Шоир Роғиб:

*Шарбат эрди мустабидга неча йиллар қонимиз,
Ғамда эрди ишчимиз ҳам батраку деҳқонимиз,
Эй хушо бўлсин муборак бизни бу давронимиз.*

деб, янги даврни олқишласа:

Шоир Фақирий:

*Маломат, мажоролардин бизи қутқарди хуррият,
Мушибат, қулфату ғамдин бизи қутқарди хуррият...*

*Фақирий, эмди йиғ сен ҳам фақирлик нағма созингни,
Янгидан соз этиб, шеъринг дегил мадҳини хуррият!*

деб куйлаб, халойиқни шоду-хуррамликка даъват этди.

Инқилобдан кейин Хоразмга келган Ҳамза Ҳакимзода янги замонни, тараққиёт, илм-маърифатни куйлаб қўшиқлар ёзди, янги-янги пьесаларни сахналаштириб, миллий адабиётимизни янги услуб ва жанрлар билан бойитди ва Хоразм қаламкашларига ўрнак кўрсатди.

*Эй, Хоразмнинг деҳқон, ишчиси
Қумликни бўстон этгучи асл меҳнатчиси!
Сен эрдинг авваллар киши бандаси,
Тазаллум пешаларнинг сарафкандаси!
Уйғон! Кўз очиб боқ! Қани золимон!
Улар маҳв этилди, сенгадур замон!*

(Тазаллум-зулмдан зорланиш, Сарафкандалик-итоатлилик, ҳижолатлилик деганидир)

Ҳамза Ҳакимзоданинг инқилобий туйгуларини, фикр ва ғояларини хоразмлик барча шоир ва навозандалар давом эттирдилар. Сафо Муған-ний ҳам қўлига соз олиб:

*Хоразмнинг фарзандлари
Уйғонинглар! Уйғонинглар!...
Хоразм бир жумхурият,
Насиб улди чин хуррият
Ўқуб илму маданият,
Уйғонинглар! Уйғонинглар!...*

деб ғафлатда ётган халойиққа қарата хитоб қилди.

Хоразм шоир ва навозандалари янги тарихий даврнинг эрк ва хуррият ғояларини фидойилик билан куйладилар. Халқни илм, маърифатга, тараққиётга йўладилар. Натижада, мудроқ халқ уйғона бошлади. Бу даврда Чокар ҳаётда юз бераётган ҳар бир янгилик ҳақида қувониб ёзди. Унинг «Печ», «Мактаб», «Ўқинглар» ҳамда пахтакорлар ҳақидаги шеър ва қўшиқлари халқ онги ва идрокига кучли таъсир этди. Чунки эзилган, авом халқ тақдирида, онгида, руҳиятида ўзгариш пайдо этмай туриб, илғор ва инсонпарвар жамиятни барпо этиб бўлмаслигини у яхши биларди. Шу боисдан Чокар хонадонларда эндигина пайдо бўлаётган «Печ» ҳақида:

*Ажаб машҳур бўлди даҳр аро печ,
Бори аҳли жаҳонга муддао печ.*

деб қувониб ёзар экан, бунинг сабаби бор эди. Асрлар оша Хоразм халқи қиш пайтидаги даҳшатли совуқларини уйларининг олдида қуриб олинган Қора уй (Ўтов уй)да утказардилар. Оиланинг етти яшаридан, етмиш яшаригача бир хонага тиқилиб, ўчоққа ўт ёқиб, қора тутун ва кўмир тутишидан азоб тортар эдилар:

*Кўмур тутғуси доим ул кишининг
Уйига қурмаса ул қимса то печ...*

*Ки ман ҳам қурмасам бўлмас уйимга,
Ҳамул қиш, эртароқ бир дыкушо печ...*

Чокар ҳаётини илм-маърифатни тарғиб этишга бахшида этди. Янги-янги очилаётган мактаблар, дорилфунунлар унда билим олаётган ёшларни кўриш унинг орзуси эди.

*Мактаб салуб эл учун мутайян,
Қилди бори лозимин мубайян,*

*Уқуш бўлуб, анда турлича фан,
Илм этди хира кўзини равшан...*

Чокарнинг фахр ва ифтихор тула сатрлари, шодлик наволарига тула қўшиқлари пахта ва пахтакор ҳақидадир.

*...Бирлашдингиз бу севиқли Ватанда,
Кеча-кундуз яшанг боғу чаманда.
Ҳамма ўртоқ бўлиб, жондек бир танда
Толмай ишланг, пахтачилик яшнасин...*

Албатта, ҳар бир даврнинг ўз шоир ва адиблари, ўз адабиёти ва санъати олдида, ўз театри олдида турган вазифалари бўлади. Ҳар бир бадиий асарга ўз даврининг адабий-эстетик талаблари мезонидан келиб чиқиб баҳо бериш керак. Шу маънода Чокар 1920-1924 йиллар мобайнида ўлкада фан ва маданиятнинг янги-янги поғоналарга кўтариш базасини яратишга хизмат этди.

Курашчан шеърят майдонига отилиб чиқиб, ўз вазифасини фидойилик билан бажарган янги тарихий давр адабиёти вакиллари шу боисдан севиб ардоқлаймиз. Шу боисдан улар ҳаёти ва ижоди абадийликка даҳлдордир, деймиз.

Бироқ, мустабид шўролар ҳукумати ана шу жўшқин янги ўзбек адабиёти ташаббусини бўғиб, уни коммунистик жамиятнинг ташвиқот-тарғибот минбарига айлантирди.

Йиллар ўтди. Шўролар ҳукумати бу ноёб иқтидор соҳибларини, тараққиёт жарчиларининг биттасини қолдирмай хонавайрон этди. Натижада коммунистик партиянинг маддоҳи бўлган мустабид шўролар мафкурасини ўрнатди.

Қабиҳ онларда, суронли йилларда эрк ва озодликни куйлаган шоир Чокар каби адибларини ўзбек халқи ҳамиша ардоқлайди.

ЧОКАР – МАЪРИФАТПАРВАР ШОИР

Чокар ғазал бўстонига кирар экан, маоний арсасидаги тафаккурлар жангида ғолиб бўлиш, буюк сўз санъаткорлари сафига қўшилишни ният қилди. Зероки, сўз бу гавҳардир. У халқ дардига малҳам, унинг буюк ўзгаришлар сари олға интилишида куч-қудрат, зулмат ичида порлаб, ёрқин келажак уфқларини ёритувчи нурдир. Чокар сўзнинг илоҳий кучига таяниб, ўз халқини ғафлат уйқусидан уйғотиш, саводсиз ва ночор элга маърифат нурларини таратишга бел боғлади. Ўз олдида сўзи ва сози билан халқни мустамлакачиларга қарши кўтарилиш, мамлакатни саводхон элга айлантириш вазифасини қўйди:

*Жаҳонда яшай олмас ҳеч миллат илму ирфонсиз
Анингдекким тура олмас ҳаётда жисм ила жонсиз.*

*Маорифдур жаҳолат дардининг дармони, фаҳм айланг,
Фанолиқ ётгонидур бўлса ҳар бир дард дармонсиз...*

*Беринг фарзандингиз мактабга, Чокарни сўзин тинглаб,
Жаҳонда яшай олмас ҳеч миллат илму ирфонсиз.*

Чокарнинг бу ғазали 1922 йилда ёзилган бўлиб, у Аваз Утарнинг:

*Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб,
Уқусин ёшларимиз, кўнглини шод этгуси мактаб.
Аваз, ҳимматини қил олий очарга эмди мактабким,
Балои жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб.*

каби сатрларига ҳамоҳангдир. Чокар Аваз Утарнинг маърифатпарварлик ғояларини давом эттириб ривожлантирган.

1920-1924-йиллар мобайнида шоир бутун ҳаёти ва ижодини мактаб-маориф ишларини ривожлантиришга бағишлади. Халқ маданияти ва маорифи (нозири мулла Бекчон Раҳмонов) нозирлигида саркотиб бўлиб ишлади. Шоир Баёний эса шўъба мудир бўлган. Қўлимизда улар даст-хати қўйилиб, ўша нозирлик муҳри босилган ҳужжатлар мавжуд.

Чокар «Ёш хиваликлар» қиёфасида давлат бошига келган қонхўр Скалов, М. Сафонов, А. Иоффе, «товариш Бик» каби сотқин РСФСРнинг мухтор вакиллари билан ишлади. Бироқ қўрқмади. Ҳамиша халқ томонда бўлди. Маърифатпарвар шоир мулла Бекчон Раҳмонов билан нозирликни бошқарар экан, шоир ва мусиқашунос олимлар Мирзо, Баёний, Ниёзий, Комил Девоний ва Сафо созчиларга таяниб иш тутди. Воҳада саводсизликни тугатиш учун қисқа курсларни очишда фаоллик кўрсатди. Минглаган ёшлар миллий тил, унинг орфографиясини ўрганиб, саводхон бўлдилар. Айниқса, халқ ҳўжалигининг турли касб-ҳунар ўрганиш соҳалари бўйича билим юртлари ишга тушди. Энг муҳими, фақат Хоразмда эмас, Тошкент, Москва, Қозон, Боку шаҳарларида ўқиб-билим олиш учун иқтидорли ёшлар танлаб юборилди. Узоқ асрлар давомида эзилиб, тапталган миллатнинг руҳ қалъасини сақлаш, уни қайта соғломлаштириш, миллатнинг ўзлигини англаш, қадриятларининг олтин меросини ардоқлаш, халойиқни яхшилик манзилларига илҳомлантириш учун Чокар ташвиқот-тарғибот ишларини кучайтирди. Ана шундай кезларда Хоразмга Ҳамза Ҳакимзоданинг келиши, у билан дўстлашиб иш тутиш Чокарга янги куч-қудрат, янгидан илҳом бахш этди.

ЧОКАР ВА ҲАМЗА

1921 йил март ойида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Бухоро Халқ Республикасида маориф ва санъат ишларини йўлга қўйишга ёрдамлашиш мақсадида «Туркистон» ташвиқот шўъбасининг ўлка Чигатой сайёр труппаси билан поездда Когонга келиб тушган.

Бухорода театр санъатини ривожлантиришга, маориф ишлари раванқига муносиб ҳисса қўшган Ҳамза ўша йили ноябрь ойида махсус сиёсий топшириқ билан Хоразм Халқ Республикасига юборилади.

Ҳамза Хоразмга келган пайтлардаги тарихий муҳит жуда мураккаб эди. Мустабид «Қизил империя» Хивани босиб олган қонли-қиронли йиллар эди.

Олимлар О. Қўшжонов, Н. Полвоновларнинг «Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар» китобида таъкидланганидай, 1920 йил февраль ойида Жуманиёз Султонмуродов раислигида тузилган муваққат инқилобий ҳукумат таркиби тобора кенгая борди. Илгари чор Россиясига қарам Хоразм меҳнаткашлари эндиликда Москвага — РСФСР ҳукуматига қарам бўлмоқда эди. Чунки мустабид «Қизил империя»нинг Хоразмдаги мухтор вакиллари: М. Сафонов, А. Иоффе, И. М. Бык кабилар Хоразм Халқ Республикаси ҳукумати ишига аралашиб, сиёсий ва иқтисодий ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар.

1921 йил 6 март куни ХХСРнинг Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошчилигидаги «Ёш хиваликлар» қонуний ҳокимияти ағдариб ташланди. Полвонниёз Ҳожи Юсупов раҳбарлигидаги барча ҳукумат аъзолари қамоққа олиниб, уларни осиш, отиб ўлдириш бошланиб кетди. Бу ишларни Россия мухтор вакиллари сотқин Хоразм Коммунистик Ёшлар Иттифоқи аъзоларининг қўли билан жоҳил Қизил Армияга таяниб амалга оширдилар.

1921 йил 27 ноябрдаги Хоразм иштирокиюн фирқаси Марказий Кўмитаси мажлисида: Хоразм Марказий Ижроия Кўмитасининг раиси Отамахзум охун Муҳаммадраҳимов, нозирлар шўрасининг раиси Менг-лихўжа Ибнийминов ва Мулла Бекжон Раҳмоновлар, Марказий Ижроия Кўмитаси ижроия бўлимининг бошлиғи Муҳаммад Абдаловлар, молия нозири Муҳаммад Юсуф Отажоновлар, хорижия нозири Мулла Ўроз Хўжамухамедов, ҳарбий ишлар нозири Миркомил Миршарапов кабилар халқ душмани деб эълон этилди ва ишдан олиниб, қамашга қарор қилинди.

Айниқса, 1922 йил 15 ноябрда ХХСР нозирлар шўраси қошида Давлат сиёсий бошқармаси (яъни ГПУ қонхўр ташкилоти) нинг тузилиши ҳамда ҳарбий трибуналнинг ташкил этилиши, халқ орасидан етишиб чиққан зиёдилар: шоир ва навозандаларнинг, сиёсий етук раҳбар ҳодимларининг ҳаётига гўр қазиди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Хоразмга ана шундай алғов-далғов муҳитда 1921 йилнинг ноябрь ойида келиб, 1922 йилнинг 1 сентябригача Хивада фаолият кўрсатди. 1921 йилнинг 1 сентябридан Хўжаэлига кетиб маориф ва мактаб соҳасида ишлаб, 1924 йилнинг август ойида Қўқонга қайтди. Мана шу йиллар Хоразм тарихига мустабил шўролар даврининг халқ қонини дарёдай оқизган йиллар бўлиб муҳрланди.

Муҳаммад Юсуф Чокар 1920-1924 йиллар мобайнида Хоразм маориф ва маданият нозирлигида ишлар экан, Ҳамза Ҳакимзода билан доимий равишда алоқада бўлди. Қўлимизда музикашунос олим Илёс Акбаровнинг Ҳамза ҳақида Чокар билан қилган суҳбати бор. Бу суҳбат Чокар қаламига мансуб бўлиб, уни бизга шоирнинг қизи Муслима опа Харротова ҳали ҳаётлик пайтида берган эдилар. Бу суҳбатнинг бирор ҳарфини ўзгартирмай эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

Ўртоқ Илёс Акбаров: — Ҳамза билан биринчи учрашувингиз қандай бўлган?

Ўртоқ Харротов: — Менинг ҳужрамда (Чокарнинг ҳужраси «Дешон» қалъадаги Калта минор олдидаги мадрасада бўлган) ҳар куни Комил Девоний, Шерозий, Сафо сөзчи (Муғанний) каби шоир ва созандалар тўпланар эдик. Бир куни Комил Девонийнинг «Яхшидур» радифли ғазалини «Уфори бузрук» мақомига солиб, машқ қилар эдик. Ҳазал матни:

*Суҳбати ноаҳилдин бўш бўлса зиндон яхшидур,
Базми нодон ичра майдин банд аро қон яхшидур.*

*Кошки нодон жароҳат дилни сўзон қилмаса,
Шафқат айлаб тиг ила ўлдирса осон яхшидур...*

деб бошланар эди. Шерозий мақом пардаларини олиб, куйлаб турган вақтда бир киши бизни сўраб келди. Бу Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий экан. Меҳмонни ҳужрага олиб кириб, саломлашиб, сўрашиб хушнуд бўлдик. Сөз давом этди. Ҳамза бағоят таъсирланди. Эртасига бу ғазалга жавобан «Яхши» радифли ғазалини битиб, мақом куйига солиб куйлашни сўради. Шерозий бу қўшиқни машқ қилди. Ҳамза халқ томошаларини ташкил қилганда, Шерозий унга ҳамроҳ бўлиб шу қўшиқни ҳам куйлади. Ҳазал бошланиши:

*Ҳар кимнинг ўзин севдиги жононаси яхши,
Жонона ўзин севдиги девонаси яхши.
Ишқ мазҳабида куфр эрур жаҳл ила тақво,
Дониш вараъ зуннор ила бутхонаси яхши...*

Ана шундай эди.

Ҳамза Ҳакимзода кўпгина қўшиқлар ёзди.

Ўртоқ Илёс Акбаров: — Ҳамза қандай томошаларни, қандай пьесаларни халққа кўрсатди?

Ўртоқ Харротов: — Ҳамза Ҳакимзода Тожизода труппасини чақиртирди. Бу труппа 13-14 кишидан иборат эди. Труппани маҳаллий санъаткорлар билан кўпайтириб «Фарғона фожиалари», «Бой ила хизматчи», «Тухматчилар жазоси» асарларини ўзи саҳналаштириб кўрсатди.

Бир куни Ҳамза менинг хужрамга келди. Хоразм халқининг ҳаёти билан танишиб, Ифандиёрхон тўғрисида асар ёзмоқчиман, деди. Анча суҳбатлашиб ўтиргач, Ҳамза мени ўзининг хужрасига олиб кетди. (Ҳамзага «Қорақўз» мадрасасидан хужра ажратилган эди). У ерда икки-уч соат гаплашиб ўтирдик. Суҳбат давомида у мендан янги асарига материаллар топиб беришни сўради. Мен жуда хурсанд бўлдим. Биз Ҳамзага Ифандиёр зулми тўғрисида материаллар топиб бердик. Ҳамза ўз асари устида ишлай бошлади. Уч-тўрт ой меҳнат чекиб ёзиб битказди. Уни менга ўқиб берди. Жуда ғалати мазмун билан ораста қилиб ёзилган. Бунда Ифандиёрхонни халққа қилган жабри-зулми, айниқса, фуқароларнинг хушрўй қиз ва келинларини арава юбориб Хотира деган хотин маҳрами орқали олдириб, уларни ота-оналарининг дод-фарёдларига қарамай, ҳоҳишини рад этган қизларни яланғоч қилиб, устларига самоварда қайнаб турган сувни куйиб ва қайси бирини дарахтдан осиб ўлдириш каби даҳшатли воқеаларни кўрсатиб жуда таъсирли ёзилган. Ўша пьесани номи «Хоразм инқилобининг учинчи лойиҳаси» (тўрт парда, етти кўринишли драма бўлса керак) бир мартаба ўртоқ Тожизода режиссёрлигида саҳнага кўрик учун қўйилганда, Хоразм халқига жуда маъқул тушган бўлса-да, баъзи бир қарши кишиларни рашк қилганлари учун сиёсатга тўғри келмайди, деб саҳнага қўйишга рухсат қилмадилар. Шу вақтда Хоразмда Ариский деган киши раҳбарлиги билан битта татар труппаси ҳам давом этар эди.

Ўртоқ Илёс Акбаров: — Музикали драма асарлари куйлари қайси ердан олинган?

Ўртоқ Харротов: — Ўзбек куйларидан ва уларнинг форма шевасига мослаб кўписини ўзи ёзган.

Бу ишга ўртоқ Ҳакимзодани бутунлай руҳи тушиб, анча вақт қилган меҳнатлари зойи бўлганига жуда хафа бўлиб, менга келиб ҳасратларини баён қилди ва деди: — Мен энди бу соҳадан чиқаман, ишламайман, деди.

Мен дедим: — Бундай соҳадан чиқиб, қандай соҳада ишламоқчи бўласиз, деганимда, мен энди маориф соҳасида ишлайман, деб эртасига маориф назоратига ариза берди. Мен шу вақтда Хоразм маорифи

назоратида масъул саркотиб эдим. Шу вақтда мактаблар учун мудир ва муаллим лозим бўлиб турган эди. Ўртоқ Ҳакимзодани ўзининг ҳоҳишига мувафиқ узоқ Хўжаэли районида мактаб мудирлиги қилиб тайинланди.

Ҳакимзода у ерга боргач, мактабни тартибга солиб, талабалар билан тўлдириб, уч-тўрт ой ичида оёққа бостирди. Хўжаэли халқини илму-маорифга жалб этиб, буни халқ яхши кўриб қолгани учун мудирлар олмошиғида буни Хўжаэлидан олинишига халқ ризолик бермадилар.

1924 йили январь ойида Хоразм қалъасини (яъни Хива қалъасини демоқчи) босмачилар ўраб олган вақтда Ҳакимзода ҳам мактаб иши билан Хивага келган эди, чиқиб кета олмай Хивада қолган. Ҳаммамиз бир ой қалъадан ташқарига чиқа олмай, қамалиб босмачилар билан отишиб ётдик. Бу вақтда ўртоқ Ҳакимзода совуқдан ва бошқа нарсадан касал бўлган кишиларга дору бериб, кўп кишини даволаб фойда етказди. Ҳакимликни ўрганган бўлсада, билдирмай юрган экан. Кейин юқоридан (яъни марказдан демоқчи) аскар кучи етиб келиб, босмачилар ҳар тарафга қараб қочиб кетдилар. Бир-икки кундан сўнгра ҳар ким ўзининг иш жойига кетдилар. Кейин ўртоқ Ҳакимзода Хўжаэли шаҳрида битта янги мактаб бино қилиш учун мактаб плани тузиб келса-да, маорифда бунинг учун пул бўлмаганидан тасдиқ қилинмаган эди. Шунда Ҳакимзода айтди: «фақат планни тасдиқлаб беринг, пул билан сизларнинг ишингиз бўлмасин», деса ҳам барибир халқдан олади, деб қабул қилинмади. Ҳар ойда мактаб иши билан ўртоқ Ҳакимзода икки-уч мартаба келиб кетар эди. Бир келганида аҳвол сўрадим. Ҳолим жуда яхши, татардан уйланиб кўйдим,¹ сигирим, кўйим бор. Сигирнинг қаймоқ, сутини ичиб ётибман, деди. Мен дедим: — Шунча сут ичиб, қаймоқ есангиз ҳам семирмайсиз-ку, деганимда тубандаги байтни ўқиди. (Бедилдан бўлса керак).

*Дилам аз бетамизихойи абнои замон хун шуд,
Набуди кош лаваҳи хотирамо нақши идроки...*

деб кудди...»²

¹ Ҳамза 1923 йилнинг ёзида Зайнаб (Зина) Файзулимага уйланган, уларнинг Аббос исмли ўғли бўлган.

² Мен 1955-1960 йиллар мобайнида САГУ (Ўрта Осиё Давлат Университети)нинг филология факультетида таҳсил олдим. Ҳали 2 курс (1957 йил) талабаси бўлган вақтда «Чоқар ва Ҳамза» мавзусида илмий ишлар олиб бордим. Илмий раҳбарим, группамизнинг севиқли устози, ажойиб олим Лазизхон ака Қаюмов эдилар. Устозга Чоқар дастхатида мансуб хотирани кўрсатганимда жуда қувониб кетганлар. Талабаларнинг илмий анжуманида бу ишим муносиб тақдирланган. Лазизхон ака Қаюмов кейинчалик «Ҳамза» («Ёш гвардия» нашриёти, 1973 й.) китобида бу хотирага озгина тўхтаб ўтганлар.

(абнои-замон-замондошлар, асрдошлар деганидир. Дилим замондошларимнинг бегамизликларидан қондир. Кошки эди, замон зайли туфайли дилимни қон қилаётган мудҳиш лавҳалар, воқеалар хотирам ва идрокимга нақш яъни қора соя солмаган бўлса...)

Ушбу хотирада ва унинг охиридаги бир банд ғазалда Ҳамза Ҳакимзоданинг ўша йиллардаги ҳаёти, ижоди, руҳияти яққол намоён бўлиб турибди. Шоирнинг руҳан эзилиши унинг шаънига доғ тушиши, шахсининг тапталиши билан боғлиқ эди. Чунки Хоразмни қайта босиб олган «Қизил империя»нинг РКП (б) МК коммунистик мафкура вакиллари И. М. Бык, Е. Гладко, В. Анискин, И. А. Ермаков, Самохвалов, С. С. Черник каби Москвадан келган ношуд раҳбарлари Ҳакимзодадай оташгин мазлумпарварларни йўқ қилиш ниятида эдилар.

Бу мустамлакачилар ва уларни қўллаб-қувватлаган баъзи маҳаллий сотқин раҳбар ходимлар Ҳамзани 1922 йил 3 июнда коммунистик партия сафидан учирдилар.

Ҳамзанинг қўлидан партия билетини тортиб олган Ваис Раҳимий (В. Раҳимов) марказнинг жоҳил раҳбарлари лаганбардорларидан бири эди. Ҳамза Ҳакимзода воҳага ёпирилиб келаётган Сталин режимининг маълум қатагон сиёсатининг дастлабки зарбаларига учраган шоирдир.

Чокар ва Ҳамза Ҳакимзода Хоразмда саводсизликни тугатиш, маориф ва маданиятни ривожлантириш, воҳа тарихи, миллий қадриятлар меросини кўзларга тутиё этишда жонбозлик кўрсатдилар.

Ҳамзанинг Чокар, Комилжон Девоний, Сафо Муғанний, Шерозий каби буюк иқтидор эгалари билан дўстлиги, уларнинг ўз миллатини шод ва бахтиёр қуриш учун олиб борган ибратли ҳаёти халқ дилида абадий яшайди.

ХОРАЗМ МУСИҚИЙ ТАРИХЧАСИ

Муҳаммад Юсуф Чокар каби адабий ва мусиқий тафаккури кенг ривожланган илм ва маърифатимизнинг йирик намояндаси XIX аср охири XX аср бошларидаги шоир ва навозандалар орасида қўл билан санокли эди.

Чокар қадимий Хоразм мусиқасининг билимдони, қадимий қўшиқ ва рақсларни мукаммал ўрганиб олган устоз санъаткор бўлиш билан бир қаторда, уни кенг тарғиб қилган, ёш мутахассисларга ўз билимини сингдирган мураббийдир.

У кичкинтойлигидан отаси Муҳаммад Ёқуб Харротнинг дутор, танбур, ғижжак наволарини эшитиб ўсди. Зукко ва тезфаҳмлилиги боис доира, гармон (соз), танбур, ғижжак, самтур (Хива чанги) созларида чалишни тезда ўзлаштириб олди. Кейинчалик у ўз хотираларида «...Клас-

сикага хос чолғучилардан танбур машқини таълим олиб, қўлим моҳир бўлганидан сўнгра Хоразм классик мақомларининг айтим ва чертим қисмларининг машқига киришиб, уни билгандан кейин, Хоразм нотасини қараб чалиш қоидаларини ўргандим. Ашулани Хоразмнинг улуғ гуяндаси Матёқуб позачидан, ғижжак, самтурни мусиқий устоз Қаландар Дўнмасдан, дуторни машхўр дугоршунос Муҳаммад Шариф Қанбардан, гармонни Қурбон созчидан ўргандим. Шунингдек, 300 дан ортиқ газал жамланган девон тартиб бердим»... деб ёзган эди.

Чокар «Хоразм мусиқий тарихчаси»ни ёзишга киришган 1924 йилларда адабий ва мусиқий салоҳияти камолот буржида эди. У бу ишга мулла Бекжон Раҳмон ўғли билан бирга киришар экан, Хоразмни Чингизхон босиб олмасдан бурун (яъни 1220-1221 йиллар) ва ундан кейинги асрларда Хоразм мусиқасининг аҳволи, мақомлар тақсимооти ва усуллари, улар босиб ўтган олис ва машаққатли даврларини ўрганди. Энг муҳими, ўша қадим замонларда яшаб ўтган буюк санъаткорлар ҳаёти ва ижоди билан қизиқиб жиддий изланди. Қўлимизда Чокар дастхати билан ёзилган ўша давр санъаткорларининг рўйхати бор. Демак, Чокар «Хоразм мусиқий тарихча»сини ёзишдан олдин пухта тайёргарлик кўрган. Бу дастхатдаги ёзувларнинг матни қандай бўлса, шундайлигича табдил этиб келтирамиз:

«Қўҳна Урганч (ни) Чингиз мухорабасида хароб бўлгандан кейин Хоразм пойтахти Хивага кўчди.

Биринчи Муҳаммад Раҳим аввалдан Иккинчи Муҳаммад Раҳим шоҳнинг замонигача бўлган Хоразмда катта мусиқашунос устозлар тубандагилар:

1. Ниёз Хўжа
2. Махзумжон қози
3. Уста Муҳаммаджон Сандуқчи
4. Уста Худойберган Ошиқчи
5. Абдусаттор маҳрам
6. Полвон Мирзо (Комил)
7. Ўғли Муҳаммад Расул (мутахаллус Мирзо)
8. Муҳаммад Ёқуб Харрот
9. Муҳаммад Ёқуб Фозачи
10. Қаландар Дўнмас
11. Мулла Муҳаммад Шариф Қанбар
12. Ёқуб Дорчи
13. Аваз Дорчи

Машхўр дostonчилардан:

14. Чиғотойли бахши Эшибой курта
15. Унинг шогирди Нурулло бахши.

16. Човдур Суюн бахши («Хоразм мусиқий тарихчиси» китобини нашрга тайёрловчилар Суюн бахшини негадир «Суяв бахши» деб табдил этганлар).

17. Жирчилардан: Ризо Жилов (бўлиб буларнинг ҳаммалари вафот бўлгондурлар).

18. Сориқ Меҳтар «Сурнайчи»

19. Бобо булабончи

20. Хусин Калот сурнайчи

21. Худак кўр булабон ҳам сурнайчи

Юқорида мазкур бўлгон мусиқашуносларни (нг) дostonчилардан бошқа ҳаммаси олти ярим мақомни айтим ва чертим йўлларини билатурғон зотлардур.

Мулла Муҳаммад Шариф Қанбар эса бу олти яримдан зиёд дутор мақомларини ҳам дуторни биринчи мутахассиси бўлгонидек, гижжак (яъни гижжакчи созанда) ҳам яхши гўяндаси эди.

Эмди ҳозирги вақтда Хоразмда бу мақомларни мукаммал, равон чаладурғон киши қолмади, десак ёлғончи бўлмасмиз. Ашулачи, чолғучилар (халқ куйларини) эса Хоразмда ҳаёт»...

Чокарнинг «Хоразм мусиқий тарихчиси» китобини ёзишдан олдин қоралаган бу дастхати унинг нафақат Хоразм, балки Туркменистон, Қорақалпоғистон элатларининг ҳам мусиқий ҳаётини нақадар чуқур билганини кўрсатади. Айниқса, бу қавмларнинг олис асрлар қатидаги буюк санъаткорлари, уларнинг қандай соз соҳиби эканликлари ҳақида ёзади. Дутор созининг қадимийлиги ҳақида куйиниб гапиреди. Санъатнинг турли соҳасидаги эл ардоқлаган намояндалар ҳақида жуда кўп ҳикоя этиб беришни истайди, бироқ вақт тигизлигидан афсусланиб, надомат чекади. Кувончли томони шундаки, Хоразм олти ярим мақомини ёрқин идрок этиб, уни буюк устозларга хос таҳлил қилиб, меҳр билан тушинтириб беради.

Бу китоб миллий уйғониш даври адабиётининг улкан мусиқий обидаси, Мулла Бекчон Раҳмон ўғли ва Муҳаммад Юсуф Чокарнинг бой мусиқий ижодининг асл мевасидир.

Минг афсуски, Хоразмнинг бу икки фарзона фарзанди яна ўнлаб адабий ва мусиқий асарлар яратишга қодир эдилар. Бироқ 1924 йиллардаги мудҳиш тарихий воқеалар, юзаки эришилган «Эрк, озодлик, мустақиллик», айниқса, Сталиннинг қатағонлик сиёсатининг бошланиб кетиши, миллий чегараланиш туфайли Хоразм Халқ Республикаси тугатилиб, кичик бир вилоятга айлантирилгани, Чокар ва Мулла Бекчон Раҳмон ўғли сингари кўплаб зиёлиларни улуг мақсад ва орзулардан четга улоқтириб ташлади. Улар кўрқувдан турли томонларга бош олиб кета бошладилар. Бобожон Тарроҳ дарҳол Хивани тарк этиб, Тўртқўлга,

кейин Тошкентга қочди. Комил Девоний Тошҳовузга кетди. «Ёш хиваликлар» сардорлари тақдир тифига бошларини тутиб, Жунаидхон томонга бордилар. Ундан бошлана сўраб, хорликда - зорликда ҳаётдан кўз юмдилар.

Муҳаммад Юсуф Чокар эса Хивада қолди. Ўша кезлардаги Туркистон республикаси Маорифи Халқ комиссарлигининг санъат бўлими мусиқа, театр, тасвирий санъатни ривожлантириш вазифасини кўтариб чиқди. Чунки большевиклар ҳукумати дастлабки кунларданоқ, адабиёт ва санъатни шўролар мафкурасининг тарғибот минбарига айлантириб олган эди.

Чокар вилоят халқ маорифи бўлимида ишлаб мактаблар, клублар, қизил чойхона, турли интернатлар ташкил этишда фаол қатнашди.

Айниқса, Хоразм қўшиқчилиқ санъати тарихини, этнографиясини ўрганиш, мусиқа таълими, унинг замонавий муаммолари (яъни шўроларни мадҳ этувчи асарлар яратиш), турли хил концертлар, янги мусиқий жамоалар тузишда бош-қош бўлди. Ниҳоят, совет республикаси миқёсида қадимий ва бой ўзбек мусиқий маданияти меросини (танқидий) ўрганиш ва тадқиқ этиш масалалари кун тартибига қўйилди. 1928 йилга келиб Самарқандда «Ўзбекистон мумтоз ва халқ музикасини илмий-текшириш институти» ташкил этилди. (Н.Н. Мионов китобларида бу ҳақда кенг маълумотлар бор: Наркомпрос Уз.ССР, сектор науки, литературы и искусства. Труды научно-исследовательского института по изучению народной и классической музыки узбеков. Самарканд, 1929).

Бу институтга республиканинг энг машҳур мусиқа алломалари қаторида Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокар ҳам тақлиф этилди.

ЧОКАР САМАРҚАНДДА

Муҳаммад Юсуф Чокарнинг Самарқанддаги ҳаёти ва ижодини чуқур ёритиш ва унга янгича назар билан қараб баҳо бериш учун ўша даврда Чокар билан Тошкент, Фарғона ва Бухородан Самарқандга келиб илмий текшириш институтида бирга ишлаган ўзбек мусиқаси алломалари фаолияти билан танишдик.

Институтнинг биринчи директори, композитор, дирижёр, мураббий, фольклоршунос олим Николай Назарович Мионовнинг «Ўзбеклар мусиқаси» (Ўзбек давлат нашриёти, Самарқанд, 1929 йил), «Обзор музыкальных культур узбеков и других народов востока» (Тошкент, 1931 йил), «Фарғона, Бухоро ва Хива қўшиқлари» (Ўзбек Давлат нашриёти, Тошкент, 1931 йил) каби китобларини мукаммал ўргандик.

Шунингдек, Чокар архиви ҳужжатлари, ўша йиллардаги газета ва журналларда Чокар ҳақида чоп этилган мақолалар билан танишдик. Чокар Ўзбекистонда қадимий халқ мусиқий меросини ёзиб олиш, уни қайта ишлаш ва ён авлодга ўргатиш ишларига ҳаётини бахшида этди.

Ўзбек мусиқаси тарихи китобларида таъкидланганидай, 1919 йилда Туркистон республикаси Маориф Халқ комиссарлиги санъат бўлими қошида музикали-этнографик комиссиянинг тузилиши қадимий санъат дурдоналарини ёзиб олишда, музика фольклорини ўрганишда катта аҳамият касб этди. Бу комиссия бошида Фулом Зафарий, Фитрат, В. Успенский, Н. Мироновлар турар эди. Улар Шашмақомларни ёзиб олиш, ўзбек достонлари, халқ қўшиқларини ўрганиш, ноталаштириш, «этнографик концертлар», «Шарқ музикаси кечалари»ни ташкил этишни кучайтириб юбордилар. Бу концертларда Успенский ва Мироновлар томонидан қайта ишланган ўзбек, қозоқ, туркман, татар, бошқирд куй ва қўшиқларининг саҳнага олиб чиқирилиши, санъатсевар ўзбек халқини ўзига ром этди. Улар концерт залларига оқиб кела бошладилар.

Ўзбек созанда ва навозандалари, ҳофизлар халқ хизматиغا бел боғлаб, мусиқий ҳаётда жонланиш, ривожланиш бошланиб кетди. Ниҳоят, 1928 йилга келиб, Самарқанд қўшиқлар шаҳрига, фольклоршунослик масканига, ўзбек мусиқаси ва рақс санъатининг илмий-текшириш ташкилий марказига айланди. Ўша йили Н.Н. Миронов раҳбарлигида «Самарқанд ўзбек музика ва хореография институти» (Инмузхоруз) ташкил этилди. Бу институтга Тошкентдан машҳур мақомчи-хонанда Юнус Ражабий, созанда ва бастакорлар Тўхтасин Жалилов, Имомжон Икромовлар, Бухородан таниқли ҳофизлар Ота Жалол Носиров, Домла Ҳалим Ибодов, созанда Ота Фиёс Абдуғаниев, Хоразмдан Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокар, буламончи созанда Худойберди (Худак ота) Қурбонновлар, Фарғонадан найчи Абдуқодир Исмоилов, қўшнаychи Аҳмаджон Умурзоқов каби кўлаб санъат намояндалари ишлашга таклиф этилди.

Институт фольклоршунослик, ўзбек халқ куй ва қўшиқларини ёзиб олиш, нота ёзувига кўчириш, илмий талқиқ этиш, халқ мусиқий ижодиёти намуналаридан иборат «мусиқий-этнографик» концертлар ташкил этиш, илмий мақолалар, китоблар чоп этиш билан бирга музика таълими, етук мусиқий кадрлар тайёрлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Иқтидорли созанда, бастакор, мақомот илми алломаси, хаттот ва шоир, меҳрибон мураббий Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокарнинг Самарқанддаги ҳаёти ва ижоди ўзбек мусиқаси тарихи саҳифаларига олтин ҳарфлар билан ёзилди. У институтда республиканинг машҳур санъат

намояндалари билан яқиндан танишиб дўстлашди, улардан илҳомлан-ди, юзлаб қадимий Хоразм куйи ва қўшиқларини нотага олишда актив қатнашди, бўлғуси композиторларга Хоразм услубидан дарс берди.

ЧОКАР ВА Н. Н. МИРОНОВ

Муҳаммад Юсуф Харрот — Чокар Самарқандга келиб жойлашар экан, турли вилоятлардан институтга тўпланган санъат усталари билан танишиб шод бўлди. Бобожон Тарроҳ Ходим Чокар дўстлари ҳақидаги хоти-раларида фахрланиб: «Чокар Тўйчи Ҳофиз ака каби улуғ санъаткорлар даврасида кам бўлмади. Чунки устози мақомот илми алломаси Муҳаммад Расул Мирзабоши — шоир Мирзо ва отаси машҳур хаттот, созанда Муҳаммад Ёқуб Харрот, тенгсиз созанда ва гўянда Матёқуб позачидан старли мусиқий тарбия олган эди», деб ёзган.

Дарвоқе, институт директори Николай Назарович Миронов Чокар билан суҳбатлашиб, унинг ўнга яқин созда чала билишини амалда синаб кўрди. Чокарнинг Хоразм олти ярим мақомини нақадар чуқур идрок эти-шига қойил қолди. Энг муҳими, юзлаб қадимий Хоразм куйи ва қўшиқла-рининг ранго-ранг оҳанглари ва қўшиқ матнларини ёддан билишини кўриб, у билан дўстлашди. Биз юқорида санаб ўтган мусиқий тадқиқотлар жамланган учта китобига ёзган сўзбошиларида Н. Миронов қаттиқ афсус-ланиб ёзган сатрлари бор. Чунки Фарғона, Бухоро ва Хивадан институтга келган барча созанда ва навозандаларнинг ҳар бири унга юзлаб ўзбек халқ куйи ва қўшиқларини чалиб ва куйлаб берганлар. Бироқ бу бебаҳо халқ дурдоналарининг барчасини у китобларига сиздира олмаган. Худди шу-нингдек, Чокар тавсия этган юзлаб қадимий Хоразм қўшиқларидан атиги ўттизтасига яқинини нотага олиб, матнлари билан китобга киритган. Биз Н. Мироновнинг «Ўзбеклар мусиқаси» (Самарқанд, 1929 йил) китобига ёзган кириш сўзидан иқтибос келтирамиз: «В виду крайне ограниченных средств, отпущенных на это издание, собранное мною музыкально-этно-графические материалы Узбекистана издаются далеко не в полном виде, и вся работа неизбежно приобретает весьма сжатый и конспективный ха-рактер. К великому сожалению, мне в силу тех же причин, пришлось выпустить отдел звукозаписей и анализа мелодий, ритмов и форм».

Муаллифнинг «Ўзбеклар мусиқаси» китоби Бухоро халқининг узоқ асрлар 113қаъридаги куйи ва қўшиқларидан 22 тасини, Муҳаммад Юсуф — Харрот Чокар тавсия этган Хоразмнинг олис оҳангларида 21 таси-ни, Фарғона водийси куйи ва қўшиқларидан 15 тасини ўз ичига олади. У китобда институт жамоасининг бир йиллик иш фаолияти ҳисоботи-га, илмий-текшириш ишлари ва талабаларга мусиқий таълим бериш

жараёнларига тўхталади. Николай Миронов айниқса, мусиқий-этнографик мавзудаги концертларни ўша даврдаги энг олий мусиқий ҳакамларга:

1. Ўзбек мусиқашунос олимлар ҳайъати.
2. Қирғиз мусиқашунос олимлар ҳайъати.
3. Туркистон Университети шарқшунос профессорлари.

4. Ўзбекистоннинг турли вилоятларидан келган уста созандалар ҳукмига ҳавола этган.

Бу қадимий куй ва қўшиқларнинг энг қимматли жиҳатлари:

1. Бадиий юксаклиги,
2. Ўзбек мусиқий меросини ривожлантиришдаги аҳамиятининг беқиёслиги,

3. Самарқанд илмий-текшириш институти жамоаси тўғри йўл тутатгани ҳақида ёзади.

У «Ўзбеклар мусиқаси» китобида Муҳаммад Юсуф Харрот – Чокар ва устоз созанда буламончи Худойберди Қурбонов (Худак ота) ларнинг мусиқий этнографик асарларни тиниқ оҳангларда, беҳато ижро этишлари, аجدодларимиз яратиб кетган халқ ижодиёти дурдоналарини, узоқ асрлар бағридаги мусиқий меросни турли созларда талқин этишларини зўр фахр ва ифтихор билан ёзади:

«В декабре 1928 года в этнографической секции ГИМНа был заслушан мой доклад о работах «Самаркандского научно-исследовательского института по изучению музыки Узбекистана».

При этом была демонстрирована часть образцов узбекской музыки как в исполнении всего национального оркестра узбеков, так и в исполнении его отдельных групп Бухарской, Ферганской и Хивинской, а также целого ряда известных в Узбекистане солистов: Исмаилова, Умарова, Харратова, и Курбанова».

Китобнинг «Хива (Хоразм) қўшиқлари» бўлимида Чокар ҳақида Миронов: «Мамад Юсуф Харротов Хоразм мақомлари ва халқ қўшиқларининг тенгсиз ижрочисидир. Бу қўшиқларни у чанг ёки танбур созини чертиб куйлайди. Шунингдек, у Хоразмнинг қадимги ва бугунги замонавий куйларининг ҳам уста билимдонидир. Бу куй ва қўшиқларнинг тарихини, унинг ижрочилари ҳақидаги қимматли маълумотларни отаси Муҳаммад Ёқуб Харротовдан ўрганган. Биз «Ўзбеклар мусиқаси» китобининг «Хива қўшиқлари» бобида киритилган 21 та қўшиқнинг барча куй ва матнларини Мамад (Муҳаммад) Юсуф Харротовдан ёзиб олдик. Фақат 8,9,10, 11 номерларда келтирилган: 1.«Зиҳи наззора», 2. «Талқини Зиҳи наззора», 3. «Пешрав», 4. «Норим-норим» деб номланган 4 та куйни Худойберди Қурбановдан ёзиб олганмиз», деб таъкидлайди. (Ўша китоб, 35-бет).

Буламон сози, унинг барча мусиқий имкониятларини пухта эгаллаган Худак ота ҳақида Миронов ҳурмат билан ёзган. Худойберди Қурбонов Хива шаҳрида тахминан 1863 йилда туғилган. У Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи саройининг етакчи созандаси Бобо буламончининг шогирдидир. Бобо буламончи ҳақида Бобожон Тарроҳ «Хоразм шоир ва навозандалари» китобида: «...подшоҳлик созандаларидан: биринчи Муҳаммад Ёқуб позачи, иккинчи Бобо буламончи, учинчи шоир Мутриб Хонахароб, тўртинчи Собир маҳрам, бешинчи Абдулла маходик, олтинчи Отажон сўта, еттинчи Муҳаммад Шариф Қанбар, саккизинчи Раззоқберган махзум, тўққизинчи Бекжон бола... Биз (яъни хоннинг хусусий хаттотлари: Чокар, Комил Девоний, Надим – Болта Харрот ва Бобожон Тарроҳлар) саройининг даҳлизиди (яъни хон тахтда ўтирадиган хонаниннг даҳлизи), соз эса бизларнинг ёнимизда бўларди...» деб ёзган. (Ўша китоб, 23-бет).

Чокар Бобо буламончини шахсан таниган унинг шогирдларидан бири Худойберди Қурбонов билан Самарқандда бирга ижод қилган. Уларнинг бирга ўтириб соз чалаётган чоғида олинган 2 та фото суратини Н. Миронов ўз китобига киритиб, бу буюк созандалар тўғрисидаги тасаввуримизни янада бойитган. У Худойберди Қурбонов ҳақида: «Ҳозирги пайтда Хивада Худойберди Қурбонов энг яхши буламончи ҳисобланиб 67 ёшдадир. У 12 ёшидан бошлаб бу созда чалишни олдин мустақил ўргана бошлаган. Кейин Муҳаммад Раҳимхон саройининг созандаси Бобо буламончига шогирд бўлиб, бу созда чалиш сирларини, яъни нафасни узмасдан чалишни ўрганган. Чунки Хоразм мақомларини чалишда нафас узилмаслиги керак. Бунинг учун узлуксиз нафас олиш имкониятларини ривожлантирган. Жуда кўп йиллар бир пиёла тўла сувга найча қамиш тиқиб, нафасини шу найча қамиш орқали олиб чиниққан. Ўпкасига сувни тортмасдан узоқ нафас олиш сирларини машқ этган ва устоз сурнайчилар даражасига етган» деб ёзди. (Ўша китоб, 35-бет). Худак ота Хивада 1941 йилда оламдан ўтганлар.

Шундан кейин Н. Миронов бу санъаткорлардан ёзиб олинган қадимий Хива куй ва қўшиқларидан 21 тасини мусиқий таҳлил этиб, таърифлайди, уларнинг нота ёзувини ва қўшиқлар матнини тавсия этади. Биз уларни русчадан таржима этиб батафсил санаб ўтишни лозим топдик. Қўшиқ матнлари Хоразм лаҳжасида лотин алифбосида ёзилган. Биз улардан намуналарни лотин алифбосидан кирилл алифбосига кўчириб бердик. Чунки бу китоблар Тошкентда янги қурилган «Маърифат кошонаси», яъни Республика кутубхонасида ягона нусхада сақланмоқда.

ХИВА ҚҶШИҚЛАРИ

1. «Илғор». (Авангард)¹

Қадимий ҳарбий қўшиқ. Бироқ, матни куйига мос эмас. Балки кейинги йилларда маъшуқона матнга ўзгартирилган бўлиши мумкин. Куй ҳолида чалинганда садоланиши бошқача туюлади.

2. «Дилбарим». (Собеседник)

Шоирона мазмунли қўшиқ. Ошиқ йигит ўз маҳбубасини зўр эҳтирос билан куйлайди. Созларда куй ҳолида чалинганда жуда нафис садоланади. (Муаллиф бу қўшиқнинг оҳанг ритми, мусикий тактларига алоҳида тўхталган).

3. «Уфори дилбарим.» (Носит весёлий танцевальный характер)

Бу қўшиқ рақсга чорлайди. Йигитлар қизлар ҳақида куйлайди. Бугун байрамга қизлар келади. Бугун борлиқ уларни олқишлаши керак. Йўл ёқасидаги гужумлар тингланг: соянгизга қизлар келади, сиз ўз гул япроқларингизни улар бошидан сочинг! Эй тоғ бургутлари! Улар олдида саф тортиб турларинг!, Эй оби-ҳаёт тўла қудуқ, сувингни янада тиниқ, ширин қилгин, бу ерга қизлар келади...

4. «Гажак» (Гижак).

Қадимий Хива қўшиқларидан. Ёр юзига тушган соч гажакалари ҳақида ошиқона қўшиқ, садоланиши оддий, бироқ жуда гўзал оҳангларда.

5. «Чўпон қўшиғи»

Қўшиқ матни «Ховал» деб номланган. Бу най деганидир. Қўшиқ қаҳрамони унга мурожаат этади: «Ошиқона хаста кўнглимни ўз наволаринг билан осойишта эт...» дейди.

6. «Ел фазоланди». (Ветер дуёт).

Қадимий ҳарбий марш. Куй асосида эрон оҳанглари бор. Бу қўшиқ мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган. Иоган Штрауснинг «Форсча марш» асарида ҳам учрайди.

¹ Композитор Н. Миронов бу қўшиқнинг қадимий матнини ҳам, йиллар ўтиши билан ўзгартирилган ошиқона матнини ҳам берган эмас. Чунки Чокар хонлик тузумининг даҳшатларини, пўролар даври ваҳшатларини бошидан ўтказган шоирдир. Шу билан ҳарбий ватанпарварлик мавзусидаги қўшиқларда тасвирланган мустанлакачиларни лаънатловчи матиларни ҳеч қачон ошкор қилган эмас.

7. «Уфори ел фазоланди».

Рақс куйи. Улар бирин-кетин ижро этилади. Бу куйни чанг созида Матюсуф Харротов билан буламончи Худойберди Курбоновлар жуда чиройли ижро этадилар.

8. «Зиҳи наззора». (Ғўзал қарашлар).

Оҳиста, ҳаёл оғушидаги бу қўшиқ Хоразм мумтоз мусиқасининг энг яхши намуналаридан бири.

9. «Талқини зиҳи наззора». Сегоҳ мақомидан.

Бу Хоразм мумтоз мусиқасининг садоланиши бир хилдай бўлса-да, тематик ишланмаси қизиқарли.

10. «Пешрав». Олға стакловчи жўшқин куй.

«Наво» мақомидан. Бадиий жиҳатдан бебаҳо чолғу куйи.

11. «Норим-норим». (Менинг анорим).

Қадимий нодир куй. Танбур ва буламонда ижро этилади. Унда халқнинг ғамгин оҳанглари ҳам бор. Матюсуф Харротов ва Худойберди Курбоновларнинг айтишига қараганда бундан 200 йиллардан олдин яратилган. Бу куй созларда ижро этилишидан ташқари қўшиқ қилиб ҳам куйланади. Қўшиқ матни ҳам бор.

12. «Ҳафифи норим-норим». «Сегоҳ» мақомидан чолғу куйи.

«Уфор» усулидаги тенгсиз ва жозибали Хоразм мумтоз мусиқаси.

13. «Олма-анор». Хоразмда машҳур бўлиб кетган қўшиқлардан.

Матни ўзбекча, форсий оҳангларга бой бу мусиқий асарда ошиқ йигитнинг маҳбубага қарата дил сўзлари тараннум этилган.

14. «Марҳабо!» Мусиқий садоланиши «Олма-анор» қўшиғига яқин. Матни лирик характерга эга бўлиб, ошиқнинг ҳайрат ва тасанно руҳидаги муҳаббати ҳақида.

15. «Жумалак». Хоразм халқ қўшиғи.

Йигит ва қизнинг айтишуви. Чуқур ҳаяжон ва меҳрга тўла сатрлари бор.

16. «ЗАГС».¹ Замонавий ҳазиломуз қўшиқлардан.

Қиз ота-онасига қарата яхши кўрганимга турмушга чиқаринг дейди. Агар ўзгаларга мени сотиб юборсангиз, мен эртагаёқ халқ судига бора-ман, дейди. Халқона турмуш тарзи тасвирланган ҳазил қўшиқ.

¹ Бу «Айтишув» услубидаги қўшиқни Ўзбекистон Халқ артисти Комилжон Отаниёзов янгича сайқал бериб, маромига етказиб қуйлаган.

17. «Оромижон».

Бу қўшиқнинг оҳанглари замонавийдир. Унда европа маданияти таъсири бор. Матни қадимий ўзбекона. Унда ошиқ йигитнинг ҳижрон азоблари акс этган. У тезроқ севгилисига етиш учун уни ахтариб йўлга чиқади.

18. «Уфори Оромижон».

Ўша мавзудаги қўшиқ. Бироқ ритми ўзгарган, у рақсга чорлайди.

19. «Феруз»¹ (драгоценный камень-бирюза).

Эта большая, лирического характера песня-представляет собой поразительный по красоте образец узбекской музыки больших форм, своего рода шедевр в этой области. Текст её принадлежит Огахи, известному поэту Хорезма, умершему в конце 70 годов минувшего XIX века. Поэт просит красавицу оставить своё кокетство и усладить собравшихся гостей своим пением. Он предлагает ей обрадовать присутствующих исполнением песен. «Ирак» и «Хиджас» или же облегчить их страдания песнями «Ровин» и «Чапанда». Песня эта принадлежит к числу классической музыки Хорезма, но из какой именно макомы она взята сообщивший её Харратов вспомнить не мог.

20. «Сипориши Феруз». Хоразм мақомидан.

Бсқийёс дурдона асар.

21. «Гуландом». Ўта гўзал ва оҳанрабо қўшиқ.

У мураккаб ритмли «Уфори» ни эслатади.

«Ўзбеклар мусиқаси» китобида Муҳаммад Юсуф Чокар ва Худак ота Қурбоновлардан ёзиб олинган бу қўшиқларнинг матнлари ва нота ёзувларини бутунги мусиқашунос ва санъатшунос ёшлар чуқур ўрганишлари, замонавий нуқтаи-назардан баҳо беришлари лозим. Китобидаги қадимий оҳанглар, уларнинг матни, қадимий созлар, уларнинг

¹ Профессор Николай Миронов томонидан «Феруз» мақомига берилган русча матни бутунча кўчириб ёзишимиздан асосий мақсад Чокар ва Худак Ота Қурбонов ижро этган бу ашула унга жуда ёққан. Натижада Н.Н. Миронов уни нота чизиқларига бажонидил кўчирган. Бироқ Чокар «Феруз» ашуласининг муаллифи Муҳаммад Раҳимхон Феруз эканлигини шўролар мафкурасидан қўриқиб ошкор этган эмас. Энг муҳими Чокар хон саройининг хос девони, зарқаламли хаттот эканини ҳам яшириб яшашга мажбур бўлган. Шу боисдан Миронов: «Феруз» ашуласини айнан қайси мақомдан олинганини Харратов эслай олмади», деб ёзган. Бундан кўриниб турибдики, Чокар Хоразм мақомларини бизгача етиб келиши учун нечоғлик хавф-хатар остида ижод этган.

муסיкий имкониятларини маҳорат билан эгаллаб, бугунги тамошабин, бутунги истиқдол саҳналарига, қолаверса жаҳон саҳналарига олиб чиқишлари керак.

Муаллифнинг «Фарғона, Бухоро ва Хива қўшиқлари» китоби ҳам ягона нусхада сақланмоқда. Бу китоб «Ўзбеклар муסיқаси» китобининг давоми бўлиб, унда Чокарнинг еттита муסיкий асари чоп этилган. Унда эндигина 40 ёшга тулган ажойиб созанда, бастакор Чокарнинг сурати бор. Сурат тагига «Матюсуф Харротов-певец и музыкант на чанге» деб ёзиб қўйилган.

Николай Мироновга Чокар яна еттита куй ва қўшиқни нота ёзиш учун берган: 1) «Иккинчи Эшбой нағмаси» (Эшбой бу қадимий қўшиқ ижодкорининг исми), 2) «Қўр қиз». 3) «Санобар». (Жуда қадимий қўшиқ, Санобар дoston қаҳрамонининг исми). 4) «Норим-норим». (Овоз ва чолғу куйларининг улуғвор намунаси), 5) «Лочин» — рақс куйи. 6) «Ҳар гузал уфори». Бу қўшиқларнинг матни ва нота ёзувларини тайёрлашда «Самарқанд ўзбек музика ва хореография институти» талабалари: Шариф Рамазонов, Муҳиддин Аминов, Толиб Содиқов ва Михаил Калантаровлар фаол қатнашганлар.

Қўлимизда Чокар архивилан бизга ёдгор бўлиб қолган Николай Мироновнинг яна бир китоби бор. Бу «Ўзбек ва бошқа Шарқ халқлари муסיкий маданияти» (Тошкент-1931 й.) деб номланган. Бу китобда барча қадимий созларнинг келиб чиқиши, улар ҳақидаги халқ афсоналари, созларнинг тузилиши, садоланиш хусусиятлари берилган. Энг муҳими, Самарқанд институти ҳаёти, унда дарс бераётган муаллимлар, бўлғуси созанда ва навозандалар, композиторларнинг суратлари бор. Айниқса, Чокарнинг Хоразм услубидан дарс бериш салоҳиятига Н. Миронов юксак баҳо берган.

Чокар чанг соли чалганда куйнинг тоза, аниқ, илоҳий садоланиши, соз ва Чокар овозининг хуш ва оҳанграбо жаранглаши уни ўзига мафтун этган. Хоразм олти ярим мақомини чуқур идрок этиш, ўнта созда муסיкий тафаккурини, муסיкий маҳоратини намоиш эта олишига қойил қолган. Энг муҳими, Чокар ўз билимини Самарқанд институти талабаларига буюк устозларга хос меҳрибонлик билан сингдира олган. Китобда Н. Миронов Чокар раҳбарлик этган созандалар дастаси суратини берган. Бу сурат қадимий Хоразм муסיқаси алломалари Чокар ва Худак ота Қурбонов қиёфасида ўша кезлардаги афсонавий Самарқанд шаҳрининг муסיкий ҳаётидан бизни огоҳ этиб туради. Китобда Чокар қўлида Хоразм муסיқасидан сабоқ олган бўлғуси буюк сиймолар: Мухтор Ашрафий, Мутаваккил Бурхонов, Манас Левиев, Дони Зокиров, Толибжон Содиқов, Шариф Рамазонов, Раҳмон Оллабергановларнинг болалик нигоҳлари бўртиб турган суратлари ҳам бор.

Самарқанд музыка ва хореография институти директори, бу китоблар муаллифи Н. Миронов ҳақида икки оғиз сўз.

Николай Миронов 1870 йилнинг 10 феврилида Самара губерниясида туғилиб, 1952 йилда Москвада оламдан ўтган. У композитор, дирижёр, фольклоршунос олим бўлган. Унга 1937 йилда Ўзбекистон халқ артисти унвони берилган. Ўзбек элига тахминан 1890 йилларда келган. Дастлаб Марғилон шаҳрида ҳарбий духовой оркестрда дирижёр бўлиб ишлаган. Кейинчалик Тошкент шаҳрида музыка жамияти директори, 1928-1932 йилларда эса «Самарқанд музыка ва хореография илмий-текшириш институти» да директор бўлиб ишлаган. 1936 йилда Ўзбек Давлат филармониясида нота билан ижро этадиган биринчи ўзбек халқ чолғу оркестрини ташкил этган. Опера, музыкали драмалари, хор, симфоник асарлари бор.

Композитор Н. Миронов юзлаб ўзбек ва шарқ халқлари музыкасини ёзиб олиб, бугунги ёш авлодларга қадимий куй ва қўшиқларни етказиб берган санъаткордир.

«...Бироқ, илмий мусикий мулоҳазаларда маълум назарий хатоларга йўл қўйган», деб таъкилланади «Ўзбек совет энциклопедияси»да. (Ўша китоб, Тошкент-1976 й. 7-жилд, 275-бет).

Муҳаммад Юсуф Чокарнинг Самарқанддаги ҳаёти ва ижоди ўша даврда эндигина шакллана бошлаган музыкали драма театрлари, турли ҳарбий оркестрлар, илмий-этнографик изланишлар, халқ ансамбллари, ўқув-тарбия жараёнлари билан боғлиқ. Шу боисдан Чокарнинг Самарқанддаги ҳаёти мусикий ижоди чуқур ўқиб-ўрганишни, изланишларни талаб этади.

ЧОКАР ВА ҚУРБОН БЕРЕГИН

Муҳаммад Юсуф Чокар Хоразм Халқ Маорифи нозирлигида (1920-1924) саркотиб бўлиб ишлар экан, юқорида айтилганидай, саводсизликни тугатиш учун ўқиш, ўқитиш ишларини кенг кўламда йўлга қўйди. Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш мақсадида қисқа курслар очди. Мактаб, интернатлар ташкил этди. Ёшларни Тошкент, Москва, Қозон, Боку шаҳарларига бориб ўқишлари учун иқтидорли йигит-қизларни танлашда жонбозлик кўрсатди.

Ўша йиллари Қозон шаҳрига олти ойлик ҳарбий-сиёсий мактабга ўқишга танланган тўққиз нафар ёшлар орасида Қурбон Берекин ҳам бор эди. Чокар ўша зукко ва зийрак эндигина 16-17 ёшга тўлган Қурбон Берекинни катта шаҳарларда ўқиш учун ўзи танлаган, унинг ғайрат шижоатга тўла, илмга чанқоқ қиёфасида келажакнинг буюк маънавиятли сардорини, қаламидан ўт чақнаган зиёкорни кўра олган эди. (У

1904 йилда Хивада туғилиб, болалар уйида тарбия топган, умр бўйи раҳбарлик лавозимларда ишлаб, 1938 йилда қатағон қилинган). Қурбон Берегин ўқишдан қайтиб келгач, 1922-1924 йилларда Хива, Ҳазорасп, Тошховуз шаҳар ёшлар ганкилотларида ишлади. Ёш йигит-қизларни илм олишга, маълумотли, маданиятли инсонлар бўлишга чорлади. Бироқ, большевиклар ҳамма ерда фавқулодда комиссиялар (ЧК) тузиб, инқилобий кучларни, энг ёрқин иқтидор эгаларини зимдан йўқ қилишга киришган эдилар. Чокардан 15 ёш кичик бўлган Берегин ҳаётнинг даҳшатли сўқмоқларидан юриб олға интиларди. У ҳар куни отиб, осиб ўлдирилаётган бегуноҳ устозларини, жабрдийда ёш хиваликларни, бирин-кетин фожеона маҳфий йўқ қилиб юборилаётган шоир ва навозандаларни ўз кўзи билан кўрди.

У 1929 йилда «Инқилоб кўёши» газетаси муҳаррирлигига тайинланди. Мамлакат ва миллат ҳаётида содир бўлаётган бу мудҳиш воқеалар тепасида рус мустамлакачи-большевиклар турганини тушиниб етди. Газета саҳифаларида ўз халқи ва ота маконининг душманларига қарши ўт очди. Илм, маърифат, маданият янги ҳаёт ва янги тараққиёт учун курашувчи мақолалар ёзди. 1929 йилда у Самарқандга чақириб олинди ва яна устози Чокар билан ёнма-ён ишлай бошлади. Таниқли адабиётшунос олим Наим Каримов, «Қурбон Берегин қисмати» (Тошкент-2006 йил) деган китобида: «Қурбон Берегиннинг адабий мероси 200 дан ортиқ китоб, публицистик мақола, шеър, ҳикоя, нутқ ва маърузалардан иборат бўлиб, уларнинг аксари турли нашрларда эълон қилинган...» (Ўша китоб, 49-6) деб ёзади.

Бизнинг қўлимизда Қурбон Берегин қаламига мансуб «Хоразм округининг маданий қурилиши ва унинг ҳолатини текшириш масаласи», «Боголон сирлари» ва «Юсуф Ёқуб ўғли Харротов» сарлавҳали мақолалари мавжуд. Бу мақолалар «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 1929 йил № 9, 10-қўшма сонидида чоп этилган.

Қурбон Берегин Самарқандда Ўзбекистон Маориф Халқ комиссарлиги ҳайъати аъзоси, умумий бўлим қошидаги шўъба мудири бўлиб ишлади. У мамлакатда саводсизликни тугатиш, таълим-тарбия ишлари билан бир қаторда, янги очилган театрлар, маданият уйлари, клублар, чойхоналар ва бадий ҳаваскорлик тўғараклари ишларини жонлангиришга ҳисса қўшди. Айниқса, республиканинг ноёб иқтидор соҳиблари тўпланган Самарқанд «Ўзбек мусиқаси ва рақс илмий-текшириш институти» фаолияти билан қизиқди. Мусиқий ҳаётда янги-янги порлоқ саҳифалар очётган Муҳаммад Юсуф Харрот Чокар ҳаёти ва ижоди ҳақида жуда ёрқин, қизиқарли мақола ёзди. Бу мақола ягона нусхада, ўша журналда сақланаётгани боис уни лотин алифбосидан бир ҳарфини ўзгартирмасдан кириш алифбосига кўчириб ёзиб бу китобга киритишни лозим топдик:

БУЮК САНЪАТКОР ЮСУФ ЁҚУБ ЎҒЛИ ХАРРОТОВ

Ўзбек миллий муסיқасининг уста ходими Юсуф ака билан ўқувчиларимизни таништириш фойдадан холи бўлмаса керак.

Юсуф ака 1889 йил Хоразмнинг Хива шаҳарида туғилган. У 12 ёшидан бошлаб муסיқа ўрганиш ишига киришган. Ўзининг муסיқага бўлган ортиқ ҳавас ва идроки натижасида яқин бир фурсат ичида мустақил муסיқачи бўлиб аврилган. Фақат ёлғиз муסיқанинг ўзини ўрганиш билангина қаноатланмай унинг ноталарини билиш ва ишлаш йўлларини ўрганишга ҳам ортиқ ҳавас боғлаган. Бу ишларда ўзининг тажриба ва устакорлигини ошира борган сайин ҳар хил муסיқага бўлган уста муомиласини кенгайтира боришни мақсад қилиб олиб, ўзбек миллий муסיқасида катта ўрин тутган, бутун нарсаларда (яъни созларда) ўйнашни ўрганиб борган.

Юсуф акани қандай тур муסיқаларда ўйнашини санашдан илгари унинг жамоатчилик ишидаги фаолиятини кўрсатишни ҳам зарур ҳисоблаймиз. 1920 йил Хоразм инқилобидан сўнгра, Юсуф ака Хоразм Халқ Маорифи комиссарлигида масъул хизматта кириб, 1927 йил охиригача шу маориф атрофларида ишлаган. Иш даврида бироз вақт Халқ Маориф комиссарлиги вазифасини, Хоразм вилоят миллий муסיқа техникуми (ҳозир тутатилган) нинг мудирлик вазифаларини ҳам бажарган.

Юсуф ака ҳаммаси бўлиб ўн хил муסיқада ўйнашни яхши билади. Танбур, дутор, чанг, ғижжак, қўбуз, доира, тор каби нарсалардан бошқа пионино, гармон ва скрипкада ўйнашни ҳам пионино ва скрипкалардан бошқа 8 хил муסיқада Юсуф ака ўзининг муаллимлик сифати билан кўрсата олади. 1928 йилнинг бошидан буён Юсуф ака ўзбек муסיқи ва рақсини текшириш институтида (Самарқандда) хизмат қилади.

Институтда ишлай бошлаганидан буён Юсуф ака, профессор Мионовга 30 га яқин куйни нотага берган.

Бундан 55 йил муқаддам Хоразмли Полвон Мирзо деган киши томонидан ишланиб қолдирилган танбур нотасини маданийлаштириб ислоҳ қилган, ўзбек муסיқасини ўрганиш-ўргатиш ишларини енгиллататурган муסיқий таълими (ни) ҳам тайёрламоқда. Бундан бошқа Юсуф аканинг «Хоразм муסיқа тарихчаси» номида Москвада босилган китобчаси ҳам бор.

Юсуф акани муסיқада 25 йиллик стажи бор.

Булардан бошқа ёғоч усталигини ҳам билади. У ўзининг муסיқа асбобларини ўзи тузатади. Муқовачилик ва дилкорликни ҳам яхши билади.

Юсуф ака кейинги вақтларда ўзбек муסיқасида пролетар синфи ва унинг мафкураси билан боғлoнғoн куйлар ишлаб чиқариш устида ишламоқдадир. Ўзи билан гапиришган вақтингизда «эски куйларнинг ҳаммаси дeмак мумкин, улар эски дунё ва унда ўтганлар куйи. Бизнинг учун уларнинг кўписи манфаатсиз.¹ Биз мафкуравий томондан соғлом куйлар учун ишлашимиз керак» дейди ва бу ишга тегишли жойлар ёрдам берган вақтларда катта натижаларга эришув мумкин эканлигини сўзлайди.

Албатта, ўзбек муסיқасида бундай ўзгариш туғдириш ва бу борадаги ташаббусларга ёрдам бeришимиз керак.

Қурбон

*«Маориф ва ўқитувчи» журнали,
№ 9-10, 1929 йил.*

Қурбон Берегин Муҳаммад Юсуф Чoқар ижодига юксак баҳо бeриб, унинг 10 хил созда зўр маҳорат билан чалишига алоҳида тўхталган.

Профессор Н. Мироновга 30 га яқин куй нотасини берганлиги, ўзининг муסיқа асбобларини ўзи тузатиши, ёғоч уймакорлиги, муқовачилик санъатини эгаллаган «ўн бармоғи, ўн ҳунар»ли инсон эканлигини таъкидлаган.

Чoқар Самарқандда Тошкент, Фарғона ва Бухородан келган ўзбек мумтоз муסיқаси алломалари билан ҳам дўстлашганки, буларнинг бари алоҳида изланиш, чуқур илмий тадқиқотларни талаб этади.

ЧОКАР ТОШКЕНТДА

Республика маркази Тошкентта кўчирилгандан кейин у турли соҳаларда раҳбар, радиода созанда бўлиб ишлади.

Қўлимизда Тошкент шаҳар Сталин район маданият уйининг директори эканлигини тасдиқловчи, бу ижодий уйда ишлаётган 25 нафар ишчининг рўйхати тўғрисидаги ҳужжат бор.

¹ Чoқар Муҳаммад Раҳимхон Иккинчининг хусусий хаттоти бўлгани боис, умрининг охиригача кўрқиб яшаган. У шўролар мафкураси адабиёт ва санъатни ўзининг тарғибот минбарига айлантирганини яхши англаб етган. Шу боис «...эски куйларнинг кўписи бизнинг учун манфаатсиз...мафкуравий томондан соғлом куйлар яратиш учун ишлашимиз керак...» деганда шўролардан кўрқиб гапиргани кўриниб турибди. Чунки қадимий халқ куй ва қўшиқларида жаллодларни ланлатлаш, қарғаш, афеус ва надомат, халқ бошига ёғилган ғам, алам садолари борлигини у жуда яхши биларди. Чoқар «эски куйларнинг кўписи бизнинг учун манфаатсиз» деганда ана шуларни назарда тутган. Шўролар мафкураси эса Сталинни, компартияни шарафлаш, олқишлашни, юксак пафос садоларини талаб этган. Чoқар ҳар қандай ҳолда ҳам миллатимизнинг ўзлигини сақлаб қолган, қадимий куй ва қўшиқларини кўз қорачиғидай асраб, бизгача етказиб келган буюк санъаткордир.

Чокар ўз устида тинимсиз ишлаган, созандалик маҳоратини ошириш билан бирга бастакорлик ижодига алоҳида тайёргарлик кўрган. 1936 йилда машҳур санъаткор бўлишига қарамай, 47 ёшида Тошкент Давлат Консерваториясининг қайта тайёрлаш бўлимига кириб ўқиган. Сольфеджио ва мусиқа илми, бастакорлик санъатидан дарс олиб, ўзининг янги-янги қўшиқларини яратган. Шунингдек, қўлимизда 1939 йилда гармончилар ансамблининг раҳбари сифатида юқори ташкилотларга йўлаган таржимаи ҳолини ёзган ҳужжат бор.

Биз уни лотин алифбосидан бир ҳарфини ўзгаришсиз кирилл алифбосига кўчирилган асл нусхасини келтирамиз.

АВТОБИОГРАФИЯ

Менинг санъат соҳасидаги хизматларимга шу йил дўлса 41 йил, санъат соҳасидаги иш фаолиятимга 20 йил тўлди. Шу 20 йил ичидаги айрим ва алоҳида ўрнакли хизматларим учун 2 мартаба орден, бир неча мартаба фахрий ёрлиқ ва кўнгина тақдирнома ҳам қимматли ҳадялар билан мукофотландим.

Ўзбек санъати соҳасида — композиторликда яратган куй, мақомларимни ҳаммаси ҳам амалда. Бундан ташқари совет санъати мулкани тўплаган асарим нашр қилиниб чиқди. Ўз фаолиятимни акс қилдирадиган ҳужжатларнинг кўпияларини Сизнинг ихтиёрингизга ҳавола қиламан. Буларнинг асли нусхалари ўз қўлимда бўлиб, аниқлаш ва солиштириб кўриш учун мени қуйидаги адресдан топиб олишингиз мумкин.

Иш соатида: Давлат Филармониясининг гармончилар ансамбли. Ишдан кейин, Тошкент, эски шаҳар, Сталин райони, Дархан кўча, уй №28.

*Музикант: Матюсуф Харротов.
7/Х11-1939 йил,
ш. Тошкент.*

Бундан кўриниб турибдики, гармон созининг мусиқий имкониятларини яхши билган Чокар, бу ансамблни тузиш, уни тамошабинларга манзур этиш учун фидойилик кўрсатган. Энг муҳими, 12 ёшидан мусиқага меҳр қўйгани, 1920 йилдан бошлаб эса, деярли 20 йил шўролар даврида санъат соҳасида фаолият кўрсатиб келаётгани ҳақида ёзган.

Чокар уруш йилларида Ватан ҳимояси мавзусида унлаб жанговар қўшиқлар ёзди.

Созлар ичида чанг сози унинг умрибокий йўлдоши бўлди. У ҳаётининг охиригача А.Навоий номидаги опера ва балет катта театрида созанда бўлиб ишлади.

Ниҳоят 1946 йилда нафақага чиқди. Бу тўғрида қўлимиздаги ҳужжатда шундай деб ёзилган:

«Сталинский район, ул. Дархан, № 28. тов. Харротову Матюсупу.

Сообщается, что Вам назначена персональная пенсия. Поэтому с получением сего просьба прибить за получением пенсионной книжки.

Наш адрес указан на конверте.»

4. XII. 1946 г.

№ 6/45.

Бу ҳужжатга «Республика нафақа белгилаш комиссияси» деган штамп босилган.

Чокар энг обрўли нафақа олишга эришган бўлса-да, ниҳоятда, ғарибона яшарди.

Менинг онам Бобожон Тарроҳ қизи Онабиби ая талабалик йиллари-мизда (САГУ. 1955-1960 йиллар) Тошкентга бизни кўргани келганларида тўғри Дархон кўча, 28-уйда истиқомат қиляётган Чокар отанинг қизи Муслима Харротова ҳовлисига тушар эдилар. Улар оталарининг қалин дўстлиги туфайли умрлик дўст-қадрдон эдилар.

Бу ҳовлининг кенглиги 6 метрга 8 метрлик келадиган жой бўлиб, бир хонали эди. Унга тор ҳовлидаги даҳлиздан кириларди. Ўша хона тепасига синчдан қурилган иккинчи қаватдаги хонада Чокар яшаган. Унинг кутубхона ва созлари шу хонада турарди. Мен ўша кутубхонадан ва унинг шахсий ҳужжатларидан фойдаланган бахтли талаба эдим...

Муҳаммад Юсуф Чокар 1952 йил 3 ноябрда ўша уйда оламдан ўтган.

ЧОКАР АВЛОДЛАРИ

Биз Бобожон Тарроҳ авлодлари Матюсуф Харротовнинг бугунги авлодлари билан дўстлик алоқаларини давом эттирмақдамиз.

Ҳар йили 3-ноябрь тонгида Тошкентнинг Чигатой қабристонига тупланиб, Чокар қабрини зиёрат этамиз. Санъаткорнинг ўғли чангчи созанда Фозил Харротовнинг умр йўлдоши Тамилла опа Харротованинг қайн отаси Матюсуф Харротов ҳақидаги хотираларини тинглаймиз. Буюк санъаткор, камтарин инсон Матюсуф ота Харротов қабри олдида бош эгиб, тиловот этамиз...

Давраимизда Тамилла опанинг (яъни Фозил Харротовнинг) Марат, Пулат, Шухрат, Фурқат, Ғайрат ва Комила исмли фарзандлари бор. Улар бобоси Чокар қабри олдида тиз чуқиб жимгина ўтирадилар...

Тамилла опа бизга Чокарнинг ёлғиз бўлиб қолган ўғли Фозил Харротовни (чунки, Чокарнинг катта ўғли Тохиржон Иккинчи Жаҳон урушида ҳалок бўлган) қандай уйлантиргани ҳақида ҳикоя этиб берган, уни видео тасмаларга ёзиб олганмиз.

Тамилла опанинг ҳикоя этишига қараганда, Чокар жуда ғарибона яшаган. Ўғлини уйлантиришга қўлида бирор маблағи бўлмаган. У адлия ходими Матюсуф ака билан жўра бўлиб, бир-бирини «адаш» деб гапирар эканлар. Адлия ходимининг фарзанди бўлмагач, Тамилла опани кичиклигидан асранди қиз этиб олиб тарбия қилган. Икки «адаш» қуда бўламиз деб, Чокар ўғли Фозил Харротовни бой хонадонга ичкуёв этиб берган. (Фозил Харротов 1926 йил 10 мартда туғилиб, 1971 йил 5 апрелда 45 ёшда оламдан ўтган. Унинг қабри Бешёғочдаги Камолон қабристонидадир).

Икки ёшнинг, яъни Фозил ака ва Тамилла опанинг тўйи 1952 йилнинг илк баҳорида бўлган.

Чокарнинг қизи Муслима Харротова отасини ардоқлаб қараб, ўша кичик ҳовлида яшаб турган. Унинг ҳам Лочин, Санъат исмли ўғилчалари бўлган.

Болаларидан тинчиган Матюсуф Харротов тўйдан сўнг ётиб қолган ва кузга бориб оламдан ўтган...

Буюк санъаткор қабрида шундай ёзувлар бор: «Матюсуф Харротов (1889-1952) республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби, ажойиб ўзбек созандаси, Хоразм халқ куйларини тўплашда ва ўзбек совет музыка маданиятини ривожлантиришда жонбозлик кўрсатган илғор санъаткор».

Афсуски, бу ёзувларни ўқиб, шундай улуг ижодкорларнинг рўзгорини юпунгина, хаминқадар, ғариб аҳволга туширган, уларни доимо кўрқувда тутиб турган шўролар даврига лаънатлар айтгинг келади...

Чокар забардаст санъаткор-созанда, мақомот илми алломаси, ўлмас кўшиқлар ёзган бастакор, ғазалларида оҳанрабо куйлар бўртиб турган шоир, зарқаламли хаттот, баёзнавис шоир, меҳрибон мураббий бўлган.

Шу йил 2012 йил 3 ноябрда унинг оламдан ўтганига 60 йил бўлади. 2014 йилда эса туғилганига 125 йил тўлади.

Ишонамизки, истиқлол ёшлари ушбу саналарни Чокар ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганиб, унинг асарларини қайта чоп этиб кутиб оладилар ва аллома руҳини шод этадилар.

БЕНАЗИР ИСТЕЪДОД ЭГАСИ МУҚИМИЙ ИЖОДИГА ЯНГИЧА НАЗАР

Ҳамид Олимжоннинг «Муҳаммад Амин Муқимий» сарлавҳали мақоласини ёзилганига ропи-роса 74 йил бўлди. Биз бу мақолани шоир ва хаттот, тенгсиз созанда ва бастакор Муҳаммад Юсуф Харрот девон Чокар ҳаёти ва ижодини ўрганаётиб, унинг архив ҳужжатлари орасидан топиб олдик. У «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 1938 йил № 7-8 сонида босиб чиқарилган экан. Чокар архиви ҳужжатларини бизга шоирнинг қизи Муслима Харротова ҳали ҳаётлик пайтларида ишониб топширган эдилар. Журналнинг биринчи саҳифасидаги Ҳамид Олимжоннинг «Муҳаммад Амин Муқимий» сарлавҳали мақоласини ўқиб, XIX асрнинг 2-ярми ва XX аср бошларидаги мамлакатимиз ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ғалаёнлар хотирамиздан ўтди.

Чор Россияси томонидан босиб олиниб, хонавайрон этилган Туркистон ўлкаси, рус амалдорлари, «Московчи бойлар», «Танобчи»лар, полиция ва жандармлар, бой, қози, мингбоши, риёкор муллаларнинг ўзбек халқига кўрсатган зулми, халқ дардини суйлаган Муқимий сингари янги адабиёт вакиллариининг фақирона ҳаёти кўз олдимизда яққол намоён бўлди. Бироқ сал кам бир табақ ҳажмдаги бу мақолада тасвирланган Муқимийнинг мавжуд тузумга нисбатан норозилик кайфияти, ижтимоий ҳақсизликни фош этиши, гумроҳ халқни уйғотиш учун адабиёт майдонида «Яшин чаққандай» порлаши жуда кўп адабий манбаларда бузиб, чалкаштириб кўрсатилган.

Ўзбек адабиётининг мухташам назм кошонасини мафтункор шеър-ияти билан безаган Ҳамид Олимжоннинг ушбу машҳур «Муҳаммад Амин Муқимий» сарлавҳали мақоласини ўқиб қаттиқ таъсирландик. Муқимийнинг ҳаёти ва ижоди мукаммал ёритилган бу мақолани янгича нуқтаи назардан қайта ўрганиб, қайта баҳолаш ва уни бугунги камолотли ёшлар эътиборига ҳавола этиш истаги туғилди.

Шу мақсадда таниқли адиб, профессор Наим Каримовга қалбимизни ўртаган бир неча саволлар билан мурожаат этдик.

— Ҳурматли домла, Сизнинг олдингизга келишдан олдин муқимий-шуносларнинг асарларини, айниқса, профессор Фулом Каримовнинг «Муқимий» (Асарлар. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент-1974 й), шунингдек, «Ўзбек адабиёти тарихи» (3-китоб. XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX аср бошларигача. Дарслик. «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент-1975 й.) китоблари билан танишдик. Айниқса, бир гуруҳ олимларнинг истиқлол йилларида чоп этилган «Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти» (Университет ва педагогика олий ўқув юрт-ла-

рининг филология факультетлари учун дарслик, Тошкент, «Маънавият» 2004 й.) китобларидаги Муқимий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларни синчиклаб ўргандик. Бироқ, бу манбаларда Ҳамид Олимжоннинг «Муҳаммад Амин Муқимий» номли мақоласи, унинг муқимийшуносликда тутган ўрни тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган, Сиз бунга нима дейсиз?

НАИМ КАРИМОВ: Сизнинг бу таънангиз асоссиз эмас. Шу нарсани унутмаслик лозимки, ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг шаклланишида ўтган асрнинг 20-30-йилларида ижод қилган шоир ва ёзувчиларнинг ҳиссалари гоят катта. Агар ўша йилларда адабиётшунослик ва танқидчилик, санъатшунослик ва санъат танқидчилиги ҳали бир-бирларидан тўла ажралиб чиқмаган ягона ниҳол бўлганлигини инобатга олсак, бу ниҳолнинг ўсиб, сершоҳ ва азамат дарахтга айланишида буюк Фитратнинг хизматлари беқиёс даражада катта. У билан биргаликда шу даврда Чўпон, Ёлбек, Зиё Саид, кейинчалик эса Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон сингари шоир ва ёзувчилар ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг шаклланишига улкан ҳисса қўшдилар. Аммо адабиётшуносларнинг ҳозирги авлоди бирор ёзувчи ижоди ёки адабий тур ва жанрни ўрганиш тарихига назар ташлаганларида, ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг бу асосчиларини «қўрмай қоладилар». Бунга уларнинг билимларидаги кемтик сабабчи бўлса ажаб эмас.

Энди Муқимий масаласига келсак. 1938 йилда Муқимий вафотининг 35 йиллиги мамлакатимизда илк бор нишонланиб, унинг номи ҳурмат билан тилга олина бошлади. Шу йили «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 4 июнь сонидида С. Ҳусайнзоданинг «Муқимий тўғрисида», «Гулистон» журналининг 6-сонидида Шайхзоданинг «Эски тўнлик фақирлар шоири» ва Юнус Латифнинг «Муқимий ҳақида», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 7-8-қўшма сонидида Ҳамид Олимжоннинг «Муҳаммад Амин Муқимий» мақолалари ва Фафур Фулом нашрга тайёрлаган «Муқимий баёзи» (Ҳамид Олимжон таҳрири остида) китоби эълон қилинди. Шоир ва адабиётшунослар Муқимий ижодини ўрганишда давом этдилар. Уйғун 1942 йилда шоир «Танланган асарлар»ига «Муқимий Аминхўжа Муқимий» деган сўзбоши, Ойбек эса 1947 йилда «Муқимий асарларида социал типлар» номли илмий мақола ёзди. 1953 йилда шоир вафотининг 50 йиллиги муносабати билан Ҳомид Ёқубовнинг «Ўзбек демократ шоири Муқимий» ва Абдулла Олимжоннинг «Муқимий ҳаёти ва ижоди», 1955 йилда эса Ҳоди Зариповнинг «Муҳаммад Амин Муқимий» деган рисоалари нашр қилинди. Фулом Каримов гарчанд Муқимий ижодини ўрганишга муносиб ҳисса қўшган бўлса-да, унинг «Муқимийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан» номли дастлабки мақоласи 1957 йилда ёзилган. Аммо Сиз тилга олган «Мустақиллик даври ўзбек

адабиёти» китоби муаллифлари устозлари ҳақида бундай сўзларни ёзганлар: «Муқимий ижодини ўрганишда профессор Фулом Каримов (1909-1991)нинг хизматлари катта бўлди. Ғ. Каримов муқимийшунослик мактабига асос солган олим»(94-бет). Ажабо, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Юнус Латиф ва С. Хусайнзодадан 30 йил кейин мақола ёзган одам «муқимийшунослик мактабига асос солган» бўладими?...

Афсуски, адабиётшунослик фанида бундай ғалати «кашфиётлар» оз эмас.

Ҳамид Олимжоннинг Сизга манзур бўлган мақоласи, чиндан ҳам, ўзбек адабиётшунослигининг ўша даврдаги улкан ютуғи эди. Бу мақоладан кейин узоқ йиллар мобайнида чор ҳокимиятининг Ўрта Осиёни «қилич ва қон» билан идора қилиб турганини айтиш имконияти бўлмади. Ҳатто «асосий муқимийшунос» Ғ. Каримов ҳам бу масалани ўзига хос назокат билан четлаб ўтиб келди. Ҳ. Олимжон эса Муқимийнинг ўзбек мумтоз адабиёти тарихидаги ўрнини мутлақо тўғри белгилаб берган. Афсуски, ўша даврда (кейин ҳам) жадидчиликка муносабат ўта салбий бўлганлиги сабабли у шу масалада ҳукумрон мафкура таъсиридан халос бўла олмаган.

2. Бизнинг қўлимиздаги мақоласида Ҳамид Олимжон Муқимий яшаб ижод этган тарихий ва адабий муҳит ҳақида: «...Туркистон Муқимийнинг ўз кўзи олдида Чоризм томонидан қилич ва қон билан мустамлака қилинди...» деб ёзиб жасорат кўрсатган. Худди шунингдек, Ҳамид Олимжон Чор Россиясининг босқинчилик сиёсати ҳақида дадил равишда: «... Халқлар турмасига айлантирилган Чор Россиясида ўзбек халқи миллий колониал зулмнинг қонли ва энг қабих қамчилари остида қолиб бита бошлади...» деб ҳаёт ҳақиқатини шўролар мафкурасидан қўқмай баралла айта олган.

Яна: «...Муқимий ўзбек халқининг зулм остида эзилиб келганини чорликнинг (яъни чоризмнинг) Туркистонни босиб олиши «Ўлганнынг устига калтак» бўлиб тушганини ёзди...» деб таҳлил этиш бу қаҳрамонлик эди. Тагин, 1938 йил - қатағонлик сиёсати қон оқизиб турган, энг мудҳиш паллада-я! Бу мақола шоир Ҳамид Олимжоннинг нақадар оташин миллатпарвар, ватанпарвар эканлигини, шоир Муқимий ғазалиёти юрагини чуқур ҳис этганини кўрсатади.

Минг афсуслар бўлсинки, муқимийшунос домла Фулом Каримов чоризмнинг Туркистонга қилган босқинчилик уруши ҳақида доимо ижобий маънода «Ўрта Осиё Россияга ўз ихтиёри билан қўшилди», деб ёзиб келганлар.

Наим ака, маълумки, 1982 йилда Ҳамид Олимжоннинг 10 жилдлик мукамал асарлар тўплами чоп этилди. Шоирнинг ушбу машҳур мақоласини 5-жилдга киритган Фароғат Мусамухамедова, Содир Эркиновлар юқорида келтирилган Ҳамид Олимжоннинг энг нодир фикрларини тушириб қолдирганлар.

Муқимийшуносликдаги бу кўзбўямачиликлар ҳақида тўхталсангиз.

НАИМ КАРИМОВ: Ҳамид Олимжоннинг ўтган асрнинг 80-йилларида амалга оширилган 10 жилдлик «Муқаммал асарлар тўплами» шармандалари нашрлар. Гарчаки камина мазкур нашрнинг таҳрир ҳайъатига киритилган бўлса ҳам, Тил ва адабиёт институтининг ўша йиллардаги раҳбари нашрнинг бирорта жилдига на муҳаррир, на тақризчи сифатида жалб этмаган. Аксинча, нашр давомида исм-шарифим нима учундир таҳрир ҳайъати аъзолари орасидан тушиб қолган. Фақат институтда бошланган текшир-текширлардан сўнггина номимни тиклашиб, нашрнинг сўнгги жилдларидан бирига муҳаррирлик қилиш менга топширилди. Мен шу жилдга муҳаррирлик жараёнида нашрга тайёрловчиларнинг улуг шоярининг ҳар бир асарини истаганларича қисқартириб, истаганларича ўзгартираётганларига шохид бўлдим. Ҳали «ошкоралик» даври бошланмагани, Чўлпон ва Фитрат сингари буюк зотлар номини тилга олиш «хатарли» бўлгани туфайли раҳматли С. Эркинов раҳбарлигидаги «ноширлар» сувини пуфлаб ичадиган олимлар билан маслаҳатлашиб, Ҳ. Олимжоннинг шеърини, насрий ва илмий асарларидаги «замон кўтармайдиган» катта-катта парчаларни бемалол қисқартириб ташлайверган эканлар. Шундай «илмий» жараён натижасида Сиз келтирган парчалар ҳам, аллақачон оқланган «халқ душманлари» нинг исм-шарифлари-ю асарларининг номлари ҳам «ҳар эҳтимолга қарши» олиб ташланаверган. Агар сиз Ҳ. Олимжоннинг 20-йиллардаги адабий жараёнга бағишланган туркум мақолаларини аслияти билан қиёслаб кўрсангиз, тепа сочингиз тикка бўлиб кетади. Афсуски, матншунослик илми талабларига зид ўлароқ тайёрланган бу нашр шармандаликдан бошқа нарса эмас.

3. Ҳамид Олимжоннинг муқаммал асарлар тўпламининг 5-жилдига киритилган «Муҳаммад Амин Муқимий» сарлавҳали мақоласини қўлимиздаги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналидаги нусха матни билан солиштириб, жуда кўп нуқсонларни аниқладик. Муаллифлар: «Муқимий 1851 йилда Қўқонда туғилди» деб нотўғри ёзадилар, (Ўша жилд, 75-бет), шунингдек, «унинг сатирик шеърлари...» деб бошланадиган жумлада «...ўлкани халқлар турмасига айлантирган чоризмни фожиялар...» иборасини ташлаб кетиб, фикрни давом этдирадилар. Яна: Муқимий «Рус ҳукуматдорлари»... деб бошланадиган жумлада «рус», «колониял тузумга норозилик», «чорлик тузумининг ўзбек халқи бошига балолар...» каби сўзларни тушириб қолдирганлар. (Ўша жилд, 77-бет). Бундай нуқсонларни ёзаверса адо бўлмайди. Китоб муаллифлари Ҳамид Олимжоннинг бу энг нодир мақоласини қирқиб-қирқиб, қайта таҳлил этишга қандай ҳадлари етди экан?

НАИМ КАРИМОВ: Матншуносликнинг «темир» қонун ва қоидалари бор. Бу қонун ва қоидаларга кўра, ноширлар муаллифнинг бирор сўзини бузиш, ҳатто бирор ҳарфини ўзгартириш ҳуқуқига эга эмас. Агар шу сўз ва ҳарфнинг айнан қолиши турли фикр-мулоҳазаларга сабаб бўладиган бўлса, ноширлар шу сўз ва ҳарфга изоҳ беришлари лозим. Афсуски, шўро мафкураси ҳукмронлик қилган замонда ва қисман кейин ҳам матншуносликнинг бу «темир» қондасига, юмшоқ қилиб айтсак, эркин муносабатда бўлиб келинди. Ҳ. Олимжон асарларининг «ноширлар»и эса шундай эркинлик иқлимида нафас олиб, илм-фанга хиёнат қилаётганликларини сезмай қолдилар.

4. Ҳамид Олимжон «Муқимий сарой шоири эмас эди... Ҳақиқий халқ куйчиси бўлган Муқимийнинг улфатлари сарой доиралари бўлмасдан, балки, халқ ашулчилари, созандалари бўлар эди...» деб такидлайди.

Домла Фулом Каримов эса, «Феодал-сарой адабиёти... «реакцион адабиёт», «эпигонлик адабиёти»... «назирагўйлик адабиёти» деб бутунлай ерга уриб тасвирлайдилар. (Муқимий. Асарлар. Тошкент-1974 йил, 9-бет).

Ахир сарой адабиёти вакиллари ичидан бизнинг буюк қадриятларимиз қатлами, илғор фикрли шоир ва ақломаларимиз ҳам етишиб чиққанлар. Муқимий ва сарой адабиёти ҳақида батафсилроқ тўхталсангиз.

НАИМ КАРИМОВ: Агар миллий адабиётимиз тарихига назар ташласак, қайноқ адабий ҳаёт узок асрлар давомида подшо саройларида кечганини кўрамиз. Фирдавсий замонида ҳам, Навоий замонида ҳам шоирлар подшолар рағбати билан сарой ёки саройга яқин даврларда ўзаро уюшиб, шу даврдаги адабий-маданий ҳаётнинг шаклланишида фаол иштирок этганлар. Шу даврларда подшоларни шарафловчи асарлар ҳам яратилган. Айни пайтда подшолар рағбати билан «Шоҳнома»ларга, «Хамса»ларга ўхшаш гениал асарлар, асрлар давомида куйланиб келаётган ғазаллар яратилган. Шунинг учун шўро даврида подшоларга қўшиб, «сарой адабиёти» нинг ва «сарой адабиёти» намояндаларининг кескин қораланганини шўро доҳийлари ўйлаб топган синфийлик ва партиявийлик «назария»сининг захарли меваларидан бири сифатида баҳолаш мумкин.

Шубҳасиз, саройлардаги адабий анжуманларда барча қалам соҳиблари иштирок этган эмас. Ночор ва камбағал оиладан чиққан шоирларнинг бундай анжуманларда қатнашмаган бўлиши шубҳасиз. Бундай кишилар ўзларига ўхшаш ғариб адабиёт шинавандалари билан бирга мадраса ҳужраларида ёки бошқа жойларда тўпланиб, янги асарларини дўстлар муҳокамасига қўйишган, адабий баҳслар қилишган, куй ва ашулалар тияглаб, нафис мажлислар қуришган.

Муқимий шундай шоирлар сирасидан бўлган. У ўзи сингари ғариб қаламкашлар билан бирга Қўқондаги «Ҳазрат» мадрасасида, ҳозир «Муқимий хужраси» сифатида машҳур бўлган масканда давра қурган. Борди-ю у Қўқон хонлари саройига яқин бўлганида ҳам, адабиётшунослар бу улуг шоирга унинг ўзбек адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссасидан келиб чиққан ҳолда баҳо берган бўларди.

5. Ҳамид Олимжон шоирнинг «Тўйи Иқон бачча», «Вексел», «Масковчи бой таърифиди» шеърларини таҳлил этиб, «Муқимий колониал тузумни қоралайди, ватан хоинларига бўлган халқ нафратини ифода-лаб, чор Россияси колонизаторлари ва маҳаллий бойларнинг жирканч башараларини ўтқир сатира билан чизиб беради», деб таърифлайди. Бироқ, ўша даврнинг баъзи муқимийшунослари шўроларнинг мафкуравий таъқиби остида «Муқимий рус маданияти яратаётган янгиликлар... ҳақида зўр қаноат билан сўзлайди», деб ёзиб шоирни « илғор рус маданиятининг тарғиботчиси» га айлантирмоқчи бўлади

НАИМ КАРИМОВ: Муқимий – ўзбек мумтоз адабиётининг мустамлакачилик даврида яшаб ижод этган шоир. Унинг ўзбек адабиёти олдидаги хизматлари буюк салафлари анъаналарини янги тарихий-маданий шароитда давом эттириш, шунингдек, шу тарихий-маданий шароит тақозаси билан Гулханий, Махмур, Завқийлар билан бирга ўзбек адабиётида танқидий реализмнинг қарор топишига қўшган улкан ҳиссаси билан белгиланади. Хужранишин шоир, Фурқатдан фарқли ўлароқ, рус маданиятини тарғиб қилиш ҳаракатидан анча узоқ эди.

6. Ҳамид Олимжон бу мақоласида жалидлар ҳақида: «Ўзбек халқининг душманлари, бир замонки, поэзиямизнинг куёши буюк Навоийни ҳам миллатчиларнинг бобоси деб танитганликларини эсга олсак, бу қабиҳ одамлар...Муқимийни жадид деб эълон қилишдан кузатган мақсадлари аниқланиб қолади... Жадилларнинг дунёга қарашлари миллатчилик эди...

Муқимий ўз халқининг оташин дўсти эди. Жадидлар уни чет эл жосусхоналарига сотган кишилар бўлиб чиқдилар»... деб куйиниб ёзади. Шу ҳақда тўхталсангиз.

НАИМ КАРИМОВ. Ҳамид Олимжон Муқимий ижодини қанчалик тўғри ва ҳавас қиларли даражада чуқур таҳлил қилган ва шу жараёнда илмий юксакликка кўтарилган бўлса-да, мақола сўнгида шўро мафкурачилари таъсирида жадид адабиёти шаънига тўхмат тошларини отишдан ҳазар қилмаган. Жадид маърифатпарварлари ўзлари яшаган даврдан анча илғорлаб кетгялари учун уларга на 30-йилларда, на ундан кейин тўғри баҳо берилмай келди. Ҳамид Олимжон шўро даврининг фарзанди эди. У шу даврнинг «қўкраг»ини эмиб катта бўлган. Шунинг

учун ҳам унинг, айниқса, адабий-танқидий мақолаларида адабиёт тарихи ва адабий жараёнга шўро даврининг кўзойнаги билан қараш тамойили кучли.

Энди «Муқимий ва жадид адабиёти» масаласига келсак, Муқимий ижоди жадид адабиётининг вужудга келишида омил бўлган миллий пойдеворлардан бири. Аммо у жадид адабиётининг асосчиси ҳам, намоюндаси ҳам эмас. Жадидлар ҳаёт ва адабиётта Муқимий ижодида мавжуд бўлмаган, бағрида эрк ва хуррият орзуси балқиб турган маърифатпарварлик ғояларини олиб кирган ижодкорлардир. М. Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, А. Қодирий, Тавалло сингари жадидлар ўзбек халқини мустамлакачилик кулфатларидан халос бўлиб, миллий тараққиёт йўлидан боришга чақирдилар. Улар ижодий фаолиятининг моҳияти шу улуғ мақсадга қаратилган эди. Бинобарин, уларни миллатчиликда айблаш қанчалик кулгили бўлса, улар манглайига «хорижий мамлакатларнинг жосуси» деган тамғани ёпиштириш шунчалик даҳшатли тухматдир.

7. Мамлакатимизда истиқлол шарофати билан қадриятларимиз қиёфаси асли ҳолида талқин этилмоқда.

Муқимий ҳаёти ва ижодига Мустақиллик, Миллат ва Ватан манфаатлари нуқтаи назаридан қайта баҳо берилишини истаймиз.

НАИМ КАРИМОВ. Унутилган улуғ аждодларимиз хотирасини ёд этиш, уларнинг ўзбек фани ва маданияти тарихидаги ўрнини тиклаш, илмий, адабий ва маърифий меросларини ўрганиш мустақиллик йилларида эришилган буюк имкониятдир. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг вакиллари шу бебаҳо имкониятдан фойдаланиб, асрлар давомида унутилиб келинган давлат арбоблари, олимлар, ёзувчилар ва диний маърифат даргаларининг ҳаёт ва фаолиятларини ўрганиш ҳамда оммалаштириш бўйича катта ишларни амалга оширдилар.

Муқимий унутилган сиймолар жумласига қирмайди. Тошкентдаги театрлардан бири Муқимий номи билан аталган. Муқимийга бағишланган роман ва пьесалар мавжуд. Шоир асарларининг нашр қилинишида ҳам оқсоқлик бўлмаган. Олимлар унинг ижодий меросини ўрганишда ҳамон давом этмоқдалар. Яна икки йилдан кейин Муқимий туғилган кунга 165 йил тўлади. Уйлаймизки, нафақат муқимийшунос олимлар, балки шоир ва ёзувчилар, мусаввир ва ҳайкалтоғрошлар, бастакор ва созанда-ю хонандалар ҳам бу муборак санани муносиб кутиб оладилар.

Хурматли домла, бизнинг саволларимизга дадил ва сермазмун жавобларингиздан кўнглимиз таскин топди. Сизга катта раҳмат!

Биз Ҳамид Олиможоннинг Муқимий ҳақидаги ушбу мақоласини айнан кўчириб эълон қилмоқдамиз.

МУҲАММАД АМИН МУҚИМИЙ

Муқимий ўз ижодини ўзбек халқи тарихида энг қора ва энг мудҳиш кунларда бошлади. Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг шоир сифатида майдонга чиқиши қора булут босиб ётган адабиёт осмонида бир яшин чаққандай, қуёш чиққандай бўлди.

Муқимий 1850 йилда Қўқонда туғилди. Шоирнинг отаси Мирзахўжа Тошкентлик бўлиб, новвой эди. У 1830 йилда Шералихоннинг машҳур талони замонида Тошкентни ташлаб кетиб, Қўқонга бориб қолган эди. Муқимий бошлаб Қўқонда ва сўнгра Бухоро, Тошкентда ўқиди ва у шоир бўлиб майдонга чиққан замонда ўлкадаги адабиёт қаттиқ бир турғунлик кечирар ва кўп шоирларнинг шеърлари чехрабозлик ва сарой мувашшаҳчилиги доирасида қолиб кетган эди. Шунинг учун ҳам XIX асрнинг иккинчи ярмида адабиёт бобида юзага келган зўр бурилиш даставвал Муқимий номи билан боғлангандир.

Асрлар бўйи феодал — патриархал тузум шароитида эзилиб келган ўзбек халқи Муқимий майдонга чиққан вақтда майда-майда хонликларга бўлиб юборилган ва бу хонликлар ўртасидаги тинимсиз кураш меҳнаткаш халқни хонавайрон қилиб ётар эди. Бунинг устига Туркистон Муқимийнинг ўз кўзи олдида Чоризм томонидан қилич ва қон билан мустамлака қилинди. Муқимий колонизация кунларида ўзбек халқининг бошига келган бало ва фалокатларнинг жонли шоҳиди эди. Халқлар турмасига айлантирилган Чор Россиясида ўзбек халқи миллий колониал зулмнинг қонли ва энг қабих қамчилари остида қолиб бита бошлади. Икки ёқлама зулм меҳнаткаш халқни бутунлай тинкасини қуритди.

Мавжуд ҳоким турмуш, ундаги ижтимоий ҳақсизлик ҳақиқатнинг юзига тўғри қарай олгувчи ҳассос шоирда дарҳол норозилик кайфиятини тугдирди. Муқимий ўз шоирлик фаолиятини ғазаллар ёзиш билан бошлади. Лекин бу ғазаллар шоирнинг шахсий кечинмаларини, хусусий сезгиларинигина ифода қилувчи ғазаллар эмас эди. Инсон сезгисининг энг нозик томонларини ҳам оча билувчи Муқимий лирикаси чуқур социал моҳиятта эга эди.

Муқимий ғазалларидаги ҳоким руҳ — протест руҳи, норозилик руҳи, алам ва фарёд руҳи эди. Бу ғазалларда шоир билан уни ўраб олган ҳоким муҳит ўртасидаги қарама-қаршилик, зиддият, мавжуд тартибдан норозилик ёрқин акс этган. Муқимий бу муҳитда якка ва ёлғиз қолдирилган эди. У шунинг учун «Қоронғидир лайлим каби наҳорим» (туним ҳам куним ҳам қоронғидир) деди:

*Фиғону минг фиғон бу чарх кажрафтор дастидин
Вафобозу жафо андишаи маккор дастидин,
Спехри бемурувват, золиму ғаддор дастидин
Китиру зулмидин жону дилим беҳад яро бўлди.*

Муқимий ўзининг социал мазмун билан тўлган ғазалларида ҳоким синфлардан узоқ эканини ва улуғларга, сарой аристократиясига ёлғиз ҳушомадгўйларгина яқин ва дўст эканини ёзди:

*Узгаларга ҳулқи ҳўш, аммо менга бадхўйлар
Ҳамнишиндирлар улуғларга ҳушомадгўйлар.*

Ҳоким социал тузум билан келиша олмаган Муқимийнинг тақдири албатта фожиали эди. Сарой... Унинг куйини куйламовчи шоирни ҳар қандай кулфатларга солишга ҳозир, тухмат ва маломатлар билан чирмаб ташлаган эди. Ҳоким синф ва сарой доирасидан узоқ бўлган ва ҳали ўзига паноҳ бўлган янги социал бир кучни топиб улгурмаган Муқимий қонуний равишда яккаликка, ёлғизликка тушмоққа мажбур эди.

*Чарх кажрафтордин ҳар лаҳза афсундир ғамим,
Шарҳ этарга йўқ рафиқим, ғамгузорим, ҳамдаммим.*

Муқимий ўзининг яқин дўсти шоир Фурқатга ёзган мактубида шундай дейди:

*Дўст бўлдим ҳар кишига, кўрдим андин минг жафо
Топмадим, дунёни кездим, мунису ғамхор, мен.*

Одамлар бир-бирига бўри бўлган бир жамиятда ўз замонининг энг илғор кишиси бўлган шоирнинг шундай танҳоликка тушмаги табиий эди. Ҳоким синфларга душманлик ва бегоналик Муқимийни кенг халқ оммасига қараб стаклади. Чунки бу замонда Ўрта Осиё халқлари ўртасида зўр бир чайқалиш, зўр миллий озодлик ҳаракати кўтарила бошлаган эди.

Муқимий ўз норозилигининг яқин (ёрқин) ифодасини шу халқ ҳаракатида кўрди ва унга қараб борди. Шоирнинг дунёга қарашида янги уфқлар очилди ва натижада унинг поэзиясидаги яккалик, ёлғизлик, танҳолик йўқолди. Ғазал-ҳажвга, лирика-сатирага қараб ўтди. Бу социал сатира эди. Ҳоким синфлардан бегоналик ва очикдан-очиқ душман бўлиш ва кенг халқ ҳаракатига яқинлашиш орқасида Муқимий реализмга келди. У умр бўйи ростгўй бўлишга онт ичди ва ўз халқининг чин ўғли бўлган Муқимий то ўлгунча ўз онтига содиқ қолди.

*Найлайин, ўйлаб тирикликнинг камико костин,
Гар қилич ҳам келса бошларга дегаймен ростин.
Сўзки ҳақ бўлса, саволимга жавобим ким десун?*

Муқимийнинг сатирик реализми бизнинг адабиётимизга халқ ғазабини, эзилган халқнинг ўз душманларига, ватан хоинларига бўлган ўч ва нафратини олиб кирди. Бундай бир руҳ Муқимийгача бўлган адабиётда йўқ эди. Унинг сатирик шеърлари ўлкани халқлар турмасига айлантирган чоризмни фош қилар, социал ҳуқуқсизлик, колониал тузумни қарғишлар, ерли эксплуататор синфлар — бой, қози, мингбоши, танобчи, савдогар, риёкор мулла, эшонларга қарши қаратилган эди.

Муқимий «Рус ҳукуматдорлари», жандармалар, политсиялар ҳақида ёзди. Унинг «Тар мевалар», «Безгак», «Всксел», «Уруғ» деган шеърларида колониал тузумга, миллий зулмга бўлган норозилик ва қаршилик очикдан-очик ифода қилинган.

Муқимий ўзбек халқининг зулм остида эзилиб келганини, чорликнинг Туркистонни босиб олиши «ўлганнинг устига калтак» бўлиб тушганини ёзди. Мамлакатда очлик, яланғочлик авж олди. Деҳқонлар кўпчилиги солиқ ва судхўрлик эксплуатацияси остида бор-будидан ажралди. Косиблар хонавайрон бўлди. Муқимийнинг чуқур реалистик-сатирик шеъри «Вексел»да чорлик тузумининг ўзбек халқи бошига қандай балолар келтиргани, Туркистонга капитализмнинг кириб бориши ва унинг қанчалик чириткич рол ўйнаётгани жуда тўғри ва яққол тасвирланган. Капитализм бутун халқни, ҳам шаҳар, ҳам қишлоқни бозорга қул қилиб қўйган эди.

*Банд ўлди олди-сотди фуқароларингни бил, деб,
Пуллар жаримасини қилсанг экан, биҳил деб.
Бозору бай очолмай қишлоғу шаҳар сил, деб,
Арз этдилар халойиқ ҳокимга: ҳукм қил, деб,
Қирқ кунда уч миридин буйруқ дегони чиқди.*

*Диққат ҳамма сотолмай, ё бир нима олурға,
Қассоб етди ўзни гушт ўрнига тилурға.
Солган қулоқларини эл гап недур билурға,
Бозор аҳли ҳайрон савдо-сотик қилурға.
Суйи самога йиғлаб косиб фиғони чиқди.*

*Халқеки камбағаллар гуёки ғалтак ўлди,
Ўлганнинг устига ҳам бир неча калтак ўлди.
Бу воқиа, Муқимий, ҳар ерда дастак ўлди.
Пул — дабба, нарх-қиймат, устига пўстак ўлди
Пўстак белига боғлаб «Завқий» баёни чиқди.*

Муқимийнинг бу шеърида камбағал халқнинг қанчалик жонсарақ қолга келиб қолгани, халқ сабр косасининг тўлиб тургани ва юрт денгизининг катта бир қўзғалиш олдига келиб қолгани очиқ кўринади. Ҳассос шоир халқининг бу ҳолатини жуда реал ва чин чиза олгандир.

Муқимий асарларида янги капиталистик буржуаз синфнинг туғилиш жараёни реал акс этган. «Тўйи Иқон бачча», «Московчи бой таърифиди», «Чойфуруш», «Ҳожи қадокчи» деган эпик-сатирик шеърларида бойлар, гумашталар, савдогарларнинг образини яратади. Уларнинг ҳаммаси меҳнаткаш халқнинг кўз ёшлари устида кўкарганини айтади.

«Тўйи Иқон бачча» асарида Муқимий бой билан гумашта образини беради. Бой бутун вужуди билан мол-дунёга ҳирс қўйган киши. Унинг бутун ҳаётидаги маъно мана шу мол ва дунё. Ўзини хўжайин деб ҳис қилувчи бой ҳақиқатда шу молу-дунё қаршисида энг аянг қул. У ҳаммаёққа чангал солади. Унинг онгига хусусий мулк, бойлик тўплашдан бошқа ҳеч нарса сиғмайди. Демак, бу бойга гумашта бўлган кишининг ҳоли ундан ҳам кулгили ва фожиалидир. Бой ўз гумаштасидаги ҳар қандай орзу-ҳавас бошлангичини ўлдиради. Тошкентда турувчи хўжайин, Туркистон шаҳрининг Иқон деган ерида турувчи гумаштага, у ўғил тўй қилмоқчи бўлгани муносабати билан шундай сим қоқадителеграм беради:

*Хўжайин берди Тошкентдин тил.
«Тўй қилар бўлсанг, қўй ўзингга кафил.*

*Ўғлингизни, — дедик, — қилманг тўй,
Балки сассиқ нимарса қилманг бўй.*

*Не керак сизга тўй қилмоқлик,
Керилиб обрўй қилмоқлик.*

*Ман ризомас кишига нон берсанг,
Ё товух сақласангу дон берсанг.*

*Тўйнузингдан агарда чиқса тутун,
Бунда бер дастмояларни бутун.*

*Бўлса умидингиз агар биздан,
Манфаат кўрмасин биров сиздан».*

Муқимий бу сатрларда мол-мулкка ҳирс қўйган бойнинг психологиясини жуда ҳам моҳирона тасвирлаган. Инсонликдан тамом чиқиб қолган гумашта соч тукларигача ўз хўжайинига боғлиқ — мутедир. Мол уни элдан чиқаради. У худди тўй куни дарбозаларни занжирлайди, эшик-

ларга қулф уради. Бош чиқариб кўчага қарамайди ва бундай разилликларга ва ҳақирликларга рози бўлгани натижасидагина ўз хўжайинига маъқул бўлади. Дастмоя унинг қулида қолади.

«Московчи бой таърифиди» деган асарида Муқимий Ҳодихўжа деган янги типдаги Масков билан Туркистон ўртасида савдо юргизувчи бойнинг образини чизади. Бой ва гумашта образини, Ҳодихўжа образини Муқимий мол-дунё қаршисида, пул қаршисида, инсонлик ҳислатларини тамом йўқотган кишилар қилиб тасвирлайди. Колонизаторлар ва маҳаллий бойларнинг жирканч башараларини ўтқир сатира билан чизиб берган Муқимий ўз ғазаб ва нафратида изчил ва саботли эди. У ўзининг ҳажвий шеърларида мулла ва авлиёларнинг бутун моҳиятларини очиб фош қилди.

Муқимийнинг «Авлиё», «Баччағар», «Охуним» деган асарларида халқ назарида мулла ва авлиённинг жирканч ва қабиҳ суратини гавдалантиради. Дин кишиларининг ижтимоий ҳаётида нақадарлик чириткич рол ўйнаганлигини, тозалик, маъсумлик ва поклик намунаси бўлиб танилмоқчи бўлган бу кишилик ахлатларини ҳақиқатда энг тубан одамлардан ҳам паст ва нокас маҳлуқлар эканликларини фош қилади.

Муқимий авлиённинг суратини шундай чизади:

*Бошларида шапка гоҳ, гоҳе дастор авлиё,
Қўлларида субҳаю, бўйнида зиннор авлиё.
«Тавба» денг охир замона чиқса бу янглиғ чибок,
Ҳар йигитга ошиқу ҳар қизга хуштор авлиё...*

*Шу эрур кашфу кароматики бўйлаб субҳу шом,
Чиқса ҳар ердин бир ис ҳозир хабардор авлиё.*

*Тоз илиқини ювиб, ейдур ҳалол айлаб гумон,
Учраса ҳар ердаким макруху мурдор авлиё...*

*Филҳақиқат бўлма нафлатдан банд андеша, Муқим,
Баски шуҳрат топди расволиқда бисёр авлиё.*

Муқимий муллаларнинг энг номдорларини, Маккага бориб ҳаж қилиб, ўзларига пайғамбарлик сифатини орттириб келганларини фош қилди. Уларнинг бутун иши халқни алдаш асосига қурилганлигини очиб ташлади. Муқимийнинг «Баччағар» деган машҳур шеъри шунга бағишланган:

*Ис чиқарган ерда ҳозир мисли шайтон ҳамтовоқ,
Қанча сўксанг шунча шилқим, шунча суллоҳ баччағар.*

*Ботини чуян қозон, қайнар ичида реву ранг,
Зоҳири бир суфи сурад, қўлда асо баччағар.*

*Ётқизиб тилсанг баногаҳ қорнидан чиқмас алиф,
Салласин кўрган киши дер: «Китти мулла баччағар».*

*Неча муддат йўқ эди, ул қайди ҳам ҳозир бўлиб,
Ош арусда ҳангираб кўп қилди ғавғо баччағар.*

*Шунча қўйнинг пўрғ ила нўстумбасин ўғирлади,
Тозалаб Мингтепасига қилди совға баччағар.*

*Сурмалар тортиб қачон кўрсанг кўзига доимо,
Ўзга бергай, қўлида ойина оро, баччағар.*

*Илгари филжумла номусу ҳаёси бор эди,
Қайси кун ҳажданки келди, бўлди расво баччағар.*

Муқимий яшаган даврда реакциянинг қанчалик кучли бўлганини, дин аҳллари, мулла, эшонларнинг қиличи қон устида турганини ва уларга тил тегизиш бизнинг шоиримиз бошига ҳар қандай баюлар келтириши муҳаққақ эканини назарга олсак, ҳақиқий халқ шоири бўлган Муқимийнинг ўз реаллизида қанчалик саботли ва жасур экани ойнадан равшан бўлиб қолади ва Муқимий поэзияси бизнинг замонамиз учун қанчалик азиз ва қадрдон экани яққол билинади.

Эксплуататор синфларни, қора гуруҳларини фош қилишда бизнинг адабиётимизда Муқимий қадар жасур бир фигура йўқ деса бўлади.

Муқимийнинг бутун симпатияси камбағал халқ томонида эди. У ўзининг ўткир шеърларида халқнинг аянч аҳволини, икки ёқлама зулм остида халқ бошига тушган кулфатларни тасвирлайди, халқ билан баббарбар ёнади.

Муқимийнинг «Саёҳатнома» деган асари ўша вақтда ўлкани кўрсатиш жиҳатидан жуда катта аҳамиятга эга.

Муқимий Фарғонанинг бутун қишлоқларини кўриб чиқди. Лекин у нима кўрди? Хурофот асири хотинлар, нодонликда қолдирилган кишилар, одамгарчиликнинг энг тубанларига тушган бозор бошилар унинг кўз олдидан ўтдилар:

*Мағруру, ҳирсу бешукам,
Ҳар гапда юз ичгай қасам,
Тағжой олур моховдан ҳам,
Ҳожи ўзи мурдор экан.*

Юрт хароб, эл оч-яланғоч, бойқуш мингбошилар халқ бахтини қай-тариб турар, халқ ғазаб ва норозилик билан қайнар эди:

*Унда вулус Ғози деди
Ҳам муфти ҳам қози деди.
Юрт барча норози деди,
Қилган иши озор экан.*

Ўлка қишлоқлари қолоқлик тимсолига, ўғри-қароқчизорликка айлантирилган эдилар. Бундаги одамлар бир-бирига бўри, бир-бирининг этини шиларлар эди. Бунда чой ўрнига ишқор дамлаб сотар эдилар:

*Сувлар сепилган сўрилар,
Бўрланган ўчоқ мўрилар,
Таъбинг мабодо чой тилар
Дамлашлари ишқор экан.*

Қишлоқнинг энг ўғри, энг ёмон маккор қароқчилари унинг бутун тизгинларини ўз калхат панжаларида ушлаб турар эдилар.

*Мингбошиси сўфинамо,
Ташбеҳу, бўйнида ридо,
Чўқиб қочар зоғи-ало,
Бир доғули, айёр экан.*

*Бордим шаҳардан Яккатут,
Баққоли дўзди бадбурут.
Бир танга сотқай бир қурут,
Инсофи йўқ, таррор экан.*

Муқимий куриб чиққан бу «Саёҳатгоҳ» жойлар нодонлик, қолоқлик маконига, авомлик маконига айлантирилган эдилар.

*Озодадан тўпори кўп,
Дукчисидан аттори кўп,
Чойхўридан кўкнори кўп,
Бир раста-носу банг экан.*

Шубҳасизки, Муқимий ўзининг бу ватан саёҳатидан жуда ғамгин бўлиб қайтди. Лекин у кўрган нарсаларининг энг қимматлиси халқда ўз хўжаларига қарши бўлган ғазаб ва нафрат олови эди. Шу нуқтаи назардан Муқимийнинг «Танобчилар» деган асари буюк аҳамиятга эгадир. Бу асарда деҳқонларни хонавайрон қилувчи икки тўра образини Муқимий ҳақиқатан ўлмас қилиб яратиб қолдирган. Бу Султонали хўжа ва Ҳаким-

жон образидир. Бу — икки эксплуататор, икки йиртқич, икки ёвуз, халқ ёвининг образидир. Уларнинг порахўрлик, ришватпарастлик, суд-хўрлик, маккорлик табиатини Муқимий жуда усталлик билан реал очиб берган. Султонали хўжа ва Ҳакимжон ҳарқандай раҳм ва шафқатдан маҳрум бўлган, одамгарчилик сезгисини тамом йўқотган кишилардир.

Муқимийнинг «Танобчилар»ини ўқиганда бизнинг кўз олдимизда одамхўр золим, жафо бергувчи кишиларнинг қабих сурати гавдаланади. Султонали хўжа ва Ҳакимжон образини Муқимий ҳайкал даражасида мукаммал ишлагандир:

*Султонали хўжа Ҳакимжон икав,
Бири хотин, бирлари бўлди куёв.
Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироғ ёғи, Ҳакимжон — пилик.
Бир-бирисиға солишурлар ўрин,
Эрта-ю кеч ўпишиб оғиз- бурун.
Саллалари бошларида оқ сават,
Кўрпача тағда ҳамавақт уч қават,
Бирлари мўлтонинома, ҳийлагар,
Бирларидир гав сифату, гавда ҳар.
Оғизлари мақтаниб ўн беш қариш,
Майда сухан, эзма сўзи занчалиш.
Қайсики қишлоққа тушар отидин,
Элни йиғиб тушунтирар зотидин;
Дер:-Кўзингизга ҳали кал жуўжаман,
Махтуми аъзамлик, ўзим хўжаман.
Бизга бобо ҳазрати шоҳлик мазор,
Мухлисимиз мардуми ушбу диёр.
Ҳам яна Эрхўбби бўлурлар тағо,
Аммамизнинг эрларидур Нурота.
Биби Убайда бўладир холамин,
Гоҳи келур эрди кичик боламин.
Ҳизр отамларга буродар эрур,
Чимлиғ азизлар менга додар эрур.
Гарчики ман олиму шайху замон,
Қирқингизга энди берай бир қозон.
Менки танобингга чиқибман келиб,
Хизматимни яхши қилинглар билиб.
Ўт қўюбон куйдиратурғон ўзим,
Ҳокимингиз ўлдиратурғон ўзим.*

Султонали хўжа ва Ҳакимжон ҳақиқий одамлар сифатида иш кўра олмайдилар. Уларнинг кишиларни алдашлари албатта шарт. Улар, деҳқонларга таассуб юқтирадилар. Ҳар бир қадамда дин, авлиё, мазор номи

билан халқни алдайдилар. Чунки бунсиз улар халқ олдида бир ҳайвон сифатида фош бўлиб қолур эдилар. Уларни одамга айлантирган нарса фетишдир.

Муқимий Султонали хўжа ва Ҳакимжон образида эксплуататор синф кишилариининг дунёга қарашлари пуч ва тор эканини, уларнинг эзма, паст, майда, саёз кишилар эканларини фош қилади.

Султонали хўжа билан Ҳакимжон ҳаётидаги бутун маъно деҳқонларни хонавайрон қилишдан иборат. Муқимий уларнинг ана шу ёвуз моҳиятларини тўла очиб ташлайди:

*Икки танобини қилиб ўн таноб,
Куйди рубон юртини айланг хароб.*

Муқимий ҳақиқий одамлар сифатида эзилган камбағал деҳқонларни тасвирлайди. Муқимий қаршисида ҳалол, ҳақиқий одамлар шулардир. Шунинг учун ҳам шоирнинг бутун симпатияси эзилган деҳқонлар томонида.

«Танобчилар» шеърисида Муқимий эзилган деҳқонларнинг аччиқ фожиасини жуда ёриқ (ёрқин) ифода қилган. Султонали хўжа ва Ҳакимжоннинг қўли остида эзилган камбағал деҳқон ўзининг бир парча хусусий тупроғига қараб: «Сен ўзгага роҳат, лекин менга азоб, уқубатсан» деб қичқиради:

*Ўн икки ойда келади бир таноб,
Ўзгага роҳат, менга лекин азоб.*

Ҳақиқатан, ўзинг пешона тер тукиб, меҳнат қилиб турган тупроғининг сенга азоб, уқубату, ўзгага — Султонали хўжа ва Ҳакимжон сингари ёвузларга роҳат ва фароғат эканини англаш ва бу оғир тушунча олдидаги ожизликдан аччиқ фожиа йўқдир.

«Танобчилар»да Муқимий мавжуд социал тузумга нисбатан деҳқонлар кўпчилигининг қараш ва нафратини ёрқин ифода қилган. Бу ўша тузумга нисбатан катта айбномадан бошқа нарса эмас. Бу, ўша мавжуд социал тузумга нисбатан Муқимийнинг ашаддий душман бўлиб қолганининг ифодасидир.

Муқимий камбағал деҳқонларнинг чорлик тузуми замонидаги фожиасини ўз давридаги ёзувчиларнинг ҳаммасидан кўра чуқур ва реал тушунди. Ўзгага роҳат, менга лекин азоб, — деган биргина сатр билан Муқимий бизнинг кўз ўнгимизда буюк бир фожиали тарихни жонлантиради. Совет ҳукумати замонида, колхоз тузуми шароитида колхозчи деҳқонларга ер мангу хатлаб берилиб турган ва бу ерда янги, бахтли,

фаровон турмуш кўкариб, гуллаб ётган бир кунда, революциягача бўлган даврда деҳқонлар бошига тушган балонинг Муқимийча тасвири бизга жуда кўп нарса тушунтиради.

Муқимий ижодининг бу қисми катта революцион аҳамиятга эгадир. Муқимий ўз халқининг энг оғир кунларида унга ҳамдард бўлди. Лекин, буюк демократ шоир, меҳнаткаш халқни қулликдан қутултиратурган чора ва кўтни англаш даражасигача кўтарила олмади.

Муқимий ижодининг чуқур томирлари бор. Муқимий, ўзигача жуда катта адабиёт яратган буюк бир халқнинг шоири сифатида майдонга чиқди. Муқимий янги адабиёт майдонига чиққан вақтида унинг қаршисида ўзбек халқининг улуғ шоири, ўзбек адабиётининг бобоси, ўзбек тилининг жанговар тарафдори Мир Алишер Навоий яратиб қолдирган буюк маданият мавжуд эди. Муқимий қаршисида Шарқ лирик поэзиясининг улуғ даҳоси Фузулийнинг улуғ инжу хазинаси турар эди.

Муқимий қаршисида Эрон (Шарқ) адабиётининг улуғ намояндалари бўлган Фирдавсий, Хайём, Жомий, Низомийларнинг асрлар бўйича яратиб қолдирган маданияти бор эди. Ниҳоят, Муқимий қаршисида Лутфий, Бобур, Умархон сингари улкан шоирлар турар эдилар.

Муқимий ўзбек ва эрон ёзувчилари, умуман Шарқ классик шоирлари яратиб қолдирган бутун маданиятни қабул этди. Уларни ўрганди. Лекин уларга тақлидчи бўлибгина қолмади. Навоий ва Фузулий ижодидаги энг яхши, энг илғор анъаналарни қабул қилгани ҳолда, улардаги энг гузал прогрессив тенденцияларни тараққий қилдиргани ҳолда Муқимий ўз кўзини халқ ижодига, унинг туганмас ва битмас чашмасига қаратди. Ундаги олийжаноб хислатларни қабул қилди ва ўзига хос, ўзига махсус бўлган янги поэзия яратди. Муқимий ўз ўзбек она тилида қанчалик чиройлик, эркин ва равон ёзса форс тилида ҳам шунча гузал, эркин ва равон ёза олатурган бўлди.

Муқимий сатирасининг биринчи унсурлари Навоийда бор эди. Навоийнинг «Ҳайратул аброр»ида авлиёлар, диндорлар ҳақида айтганлари Муқимий ҳажвияларини эсга солади.

Муқимий ғазалларидаги самимият, равлонлик ва қайноқ жушқинлик, Фузулий лирикасининг энг яхши хислатларини эсга келтиради.

*Меҳринг ўти тушди ногоҳ жонларга
Парвойим йўқ зарра хонумонларга.
Лола янглиғ тўлиб бағрим қонларга,
Ўзим ҳар жойдаман кўнглим сендадур.*

*Ўзимдек даҳрда саргашта гумроҳни киши кўрмас,
Ғарибу, нотаваон афтода йўқдир ман каби бекас,
Кужр жисмим фироқ оташгоҳида мисли хору хас,
Ғаму андуҳадин мажнун сифат ўлсам ажаб эрмас.
Латофат обида ул шаҳр гуфторимни соғиндим.
Муҳаббат йўлига, эй дўстлар, тушдим совутманглар,
Бериб таскин хотир пандлар билан овутманглар,
Қўйинглар энди ўз аҳволимга илкимни тутманглар,
Ичай захру фироқни аччиғ-аччиғ, таъна этманглар,
Ким ул неку шамойил ошиқ озоримни соғиндим.*

Муқимий сарой шоири эмас эди. У умр бўйи сарой шоирларидан узоқда турди. У ўзининг бутун умрини кенг халқ оммасига яқин бўлган адабиёт туғдиришга, халқнинг дард ва аламларини, тилак ва армонларини куйлашга бағишлади. У классик шеърни ишлаб, халқ қўшиқларига яқинлаштирди. Ҳақиқий халқ куйчиси бўлган Муқимийнинг улфатлари сарой доиралари бўлмасдан, балки халқ ашулачилари, созандалари бўлар эди. Шунинг учун унинг классик мақомларга бўлган пичинги ҳам адабиётни демократизатсия қилиш ниятидан келиб чиққандир.

*Кўй, эй мутриб «Баёт», «Ушшоқ», ёқмайди қулоғимга,
Тараннум айласанг маҳфилда қил «Гулёр» деб келдим.*

Муқимий ўз шеърининг тилини ҳам ана шунга қараб ишлади. Муқимий шеърни халқ ашуласига, тилни халқ тилига яқинлаштирди. Меҳнаткаш тамом саводсиз бўлган бир мамлакатда поэзияни бундай бир йўлда давом қилдиришнинг революцион аҳамияти каттадир.

* * *

Муқимий жуда фақир ҳаёт кечирди. Ҳоким жамият унинг куйчиси бўлмаган шоирни албатта шу ҳолга солур эди. Муқимий тақдиридаги фожиа, шоир билан ҳоким синфлар, ҳоким тузум ўртасидаги қарама-қаршилиқ натижаси эди. Муқимийнинг аччиқ-аччиқ фарёдлари, ана шундан келиб чиққандир:

*Хайфким аҳли тамиз ушбу маҳалда хор экан,
Олдилар ҳар ерда булбул ошиёнин зоғлар.*

Ўз замонасининг энг катта шоири бўлган Муқимий шунинг учун ҳам ҳеч тақдир қилинмади. Хор ўтди. Ўзининг фожиаи тақдирини тушунган шоир «Менинг хор бўлишимнинг сабаби Фарғона мардуми бўлганимда, ўз ватанимни севганимда» деб арз қилди:

*Кимга дод айлай бориб шум толгимнинг дастидин,
Кўза синдирган азизу, суя кетирган хорман...
Мулку Ҳинду Марвадин келсам топардим эътибор,
Шу эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман...*

Лекин шунга қарамасдан Муқимий ўз ватанини, унинг азииз ва муқаддас гупроғини севар эди. Шунча хўрлик, зорликларга қарамасдан у ўз ватанини ташлаб кета олмади. То ўлгунча унинг вафодор фарзанди бўлиб қолди:

*Неча дерманким Муқимий ғурбат айлай ихтиёр,
Бир ватандин дил узиб ғайрат қилолмай доғман.*

Муқимий 1903 йилда 53 ёшда Қўқонда вафот қилди. У ўз ижодининг чин қадрига етувчи наслга зор бўлиб кетди.

* * *

Ўзбек халқининг ашаддий душманлари бўлган буржуа миллатчилари бу халқнинг ўз озодлиги йўлида эзувчиларга, эксплуататор синфларга қарши асрлар бўйи олиб борган курашини унинг ўзидан яшириб келдилар. Улар йиллар бўйи ўзбек халқининг тарихини яшириб архивда сақладилар. Ўзбек халқининг энг содиқ фарзандларини тарих саҳифасидан ўчирмоқчи бўлдилар...

Ўзбек халқининг душманлари, бир замонки, поэзиямизнинг қуёши буюк Навойни ҳам миллатчиларнинг бобоси деб танитганликларини эсга олсак, бу қабиҳ, одамлар ахлатининг Муқимийни ҳам шундай деб эълон қилишдан кузатган мақсадлари аниқланиб қолади.

Муқимий ўз меҳнаткаш халқининг шоири, ўз замонининг энг илгор кишиси эди.

Муқимий ижоди халқчил эди. Муқимий эксплуататор синфларнинг ҳаммасига, эзувчиларнинг ҳаммасига душман эди.

Муқимий зулмга қарши халқ куйчиси эди.

Муқимий ўз халқиға то ўлгунча содиқ бўлган эди.

Муқимий ўз халқининг оташин дўсти эди.

Муқимий ўзбек халқиға энг яқин ва энг сеvimли шоирлардан бўлиб қолди ва шундай бўлиб қолажақдир.

*«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали.
1938 йил № 7-8 сонлари.*

ЗУЛФИЯХОНИМ ДАСТХАТИ¹

Шундай шахслар бўладики, улар ўз миллати ва мамлакатининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнайдилар. Ўз юртининг шону-шавкатини, қадимий, шарқона гузал маънавиятини жаҳонга танитадилар. Шоир Ҳамид Олимжондай буюк сиймонинг садоқатли ёри, меҳрибон она, минглаб ўзбек аёлларининг дил дўсти, шоира Зулфияхоним ана шундай инсонлардан бири эдилар.

Болаликданоқ Ҳамид Олимжон ва Зулфияхонимнинг ўнлаб шеърларини ёд олганим ва мактаб саҳналарини ларзага солиб ўқиб берганларим ҳамон ёдимда... Бу икки шоирнинг — ўз юртини қўшиқларга буркаган буюк иқтидор соҳибларининг меҳр ва садоқат нурларига йўғрилган иттифоқи бизни сўнмас муҳаббат боғларига йўллар эди. Бахт ва шодлик куйчиси Ҳамид Олимжоннинг Зулфияхонимга атаб ёзган шеърлари бутун мамлакат ёшларининг муҳаббат мадҳига айланиб кетганди:

*Энг гуллаган ёшлик чоғимда,
Сен очилдинг кўнғил боғимда.
Шунда кўрди кўзим баҳорни,
Шунда қалбим таниди ёрни.*

Шундан бери тилимда отинг...

Шоир Ҳамид Олимжоннинг толе юлдузи бўлмиш Зулфияхоним ҳар қандай таҳсинларга муносибдир. Зулфияхоним осмондаги ойдай чарақлаб, ўзбек қизининг тинчликсевар овозини қитъалараро оламга танитди.

Мен ўша кезлар эндигина САГУ (Ўрта Осиё Давлат университети, ҳозирги Ўзбек Миллий университети)нинг филология факультетини тугатиб, Хоразм вилояти радиосида катта муҳаррир бўлиб ишлардим. Зулфияхонимнинг «САОДАТ» журнали ҳамиша ҳамроҳим эди. Мустабид шўролар замонида вилоят хотин-қизларининг пахта далаларидаги оғир ҳаёти, дала шийпонларига қурилган беланчақлар, ундаги чақалоқларнинг хасталигини кўриш... Саратоннинг ўтли нафаси, куз изғиринларига қарамай, оналари изида изғиб юрган болаларнинг бақариб йиғлашларини эшитиш... Келинчақлик либосининг оҳори тўкилаётган пахта эгатлари... Шўроларнинг суронли йиллари машаққати туфайли бевақт қадлари букилиб, сочлари оқариб, тишлари тўкилаётган колхозчи оналар ҳақида ёзиш менга тақдир бўлди...

¹ «Карвон кўнғироғи» газетаси, 01.03.2012 йил сониди босилган.

Репортёрни елкамга ташлаб, тиззадан келган қор остида ётган қўсақларни юлиб олаётган қиз ва жувонлар ёнида бўлардим. Уларнинг ҳўрланган чехраларида колхоз раиси, бригадир, партком вакили, комсомол сардорларидан ҳайиқиш ва қўрқувни кўриб, танижоним қақшар эди...

Зулфияхоним республикада «Саодат» журналининг вилоят вакиллари бўлимларини ташкил этдилар. Бу бўлим аъзолари хотин-қизлардан тушган шикоят хатларини текшириб, оёқ ости қилинаётган оналарни, қиз-жувонларни ҳимоя этарди. Шунингдек, улар орасида маданий, маърифий ишларни олиб бориш билан бирга, журналга обуна қабул қилиш ишлари билан ҳам шуғулланар эдилар. Зулфияхоним мени ўша бўлим бошлиғига муносиб кўриб, катта бир масъулиятни зиммамга юклаган эдилар.

Ҳамон эсимда. Хоразм вилоятидан: «Саодат» журналига, шахсан Зулфияхонимга тегсин», деб ёзилган ўнлаб шикоят хатларию, турфа аризалар папкаларни тўлдириб юборган эди...

Шўроларнинг «пахта якка ҳокимлиги» сиёсати остида эзилган, ношўр ва муттаҳам баъзи «катталар»нинг ҳўрлашига, ор-номусининг топталишига чидай олмаган бокира қиз ва келинлар ўзларига ўт қўймоқда эдилар...

Зулфияхонимнинг ёрдами билан сон-саноксиз шикоят хатлари эгалари ҳақиқат ва адолат тикланганидан енгил нафас олиб, осуда яшаганлари ҳам эсимда... Зулфияхоним нозиктаб шоира, йирик фаол шахс, ўтли қалам соҳибаси, аёллар ҳақ-ҳуқуқларининг қўрқмас ҳимоячиси, момо еримиз, ўзбек тупроғининг севимли онахони эдилар.

Мамлакатимизнинг минг-минглаган меҳнаткаш ва муштипар аёллари қаторида Зулфияхоним эътиборига тушиб, улўғ шоира дастхати билан байрам табриклари олаётганимдан бахтиёр бўлиб, тунларни тонгларга улаб, олдин радиода, кейинчалик вилоят телевидениеси эфир тўлқинларида кўрсатувлар тайёрлар эдим.

Миллионлар микрофонини қўлимга олиб, «Ойнаи жаҳон» экранидан телетомошабинларга боқиб, тўғридан-тўғри олиб бораётган репортажларим чоғида кўз олдимда камолотли сўз соҳибаси Зулфияхоним турар эдилар.

Ўша кезлари хонадонимизда ёзувчи Тамарина Саломонова меҳмон бўлиб, «Саодат» журнали учун «Ҳамкасбим Анбара» сарлавҳали мақола тайёрлаган эди. Кейин билсам, ёзувчи Тамарина Саломонова бу мақолани шоира Зулфияхоним топшириғи билан ёзган эканлар.

Йиллар ўтди. Ўзбекистон телевидениеси 1971 йилда рангли тасвирга ўтиб, бағри кенгайди. Мени Тошкентга ишга чақириб олишди.

Зулфияхонимдай иқтидорли аёлларга гавжум пойтахтда яшаб, «Ойнаи жаҳон»га хизмат қилаётганимдан шод эдим. Муסיқали курсатувлар тахририятида ишлар эканман, Ҳамид Олимжон ва Зулфияхоним шеърларининг шайдоси, жаҳон муסיқа оламидан илҳом олган, шоирона руҳият соҳиби композитор Рустам Абдуллаев тахририятта кириб келди. У Зулфияхоним шеърларига ранго-ранг оҳанг бериб, севги садолари, муҳаббат оташларига йўғрилган «Баҳор келди сени сўроқлаб» деб номланган вокал туркум ёзган эди.

Устоз режиссёр Нина Николаевна Левина билан бу қўшиқларни эшитиб, Зулфияхоним сиймоси кенг ёритилган видеофильмни бадийй кенгашига ҳавола этдик.

Зулфияхонимнинг қўшиқлар дунёсига кириб, унинг улугворлик хушбўйликларини «зангори экран»га олиб чиққан композитор Рустам Абдуллаевнинг вокал туркуми ошуфта юракларни жунбушга келтирди... Видеофильмни томоша қилган Зулфияхонимнинг телефон орқали изҳор этган ташаккури, шоира ҳаяжони ҳамон қулоқларим остида янграб, битмас-туганмас куч-қувват бахш этиб туради...

Мана қорли-қиронли қиш шиддати орқага чекиниб, баҳор эшик қоқмоқда. Шоира Зулфияхоним туғилган нурли кун навбаҳор остонасида турибмиз. Шундай кезларда Ҳамид Олимжоннинг:

*Букун сенинг туғилган кунинг,
Букун уйинг тўлади гўлга.
Нима қилай? Мен узоқдаман,
Хаёл билан тушаман йўлга...*

деб ёзган илтижولي сатрлари бир-бир кўз ўнгимдан ўтади ва шоирнинг ҳасратларига ҳамоҳанг Зулфияхонимнинг:

*Ҳижронинг қалбимда, созинг қўлимда,
Ҳаётни куйлайман, чекинар алам.*

*Тунлар тушимдасан, кундуз ёдимда
Мен ҳаёт эканман, ҳаётсан сен ҳам!..*

— каби садоқатга тўла дарлчил овози, мустақил юртимиз боғларидан таралиб, яхшиликка, одамийлик шеваларига тўла сўнмас муҳаббат бўстонига чорлайди.

Ёшлигимизни оташнафас шеърлари билан безаб, озод ва ҳур Ўзбекистонимизни Ёр ва Диёр тароналарига буркаб кетган Зулфияхоним сиймоси юракларимизда ҳамиша барҳаёт! Шеъриятнинг буюк даҳоси олдида доимо таъзимдаман...

ЗУЛФИЯ ТАБАССУМИ

(Бир сураат шарҳи)

Шеърятг ошёнининг нафосатли бекаси Зулфияхонимнинг ўтли нигоҳи муҳрланган ушбу сураатга ҳам роппа-роса 50 йил бўлибди...¹

1958 йил куз фасли. Ватандошларимиз даҳшатли йиллар ваҷоҳатидан сўнг сал бўлса-да енгил нафас олмоқда эдилар. Ўшанда биз ўқиётган дорилфунун САГУ- Ўрта Осиё давлат университети деб аталарди. Ки-йимларимиз юпун, стипендиядан стипендиягача амал-тақал қилиб но-чоргина кун кўрардик. Бироқ ёшлик шижоати, адабиётни, шеърятни севиш бизга илоҳий куч-қудрат бахш этарди.

Сахий кузнинг мурувватли кунларидан бирида дорилфунун эълон-лар тахтаси олдида талабалар гавжум бўлиб, шодликдан яноқлари ял-ял ёнарди. Ўшанда «Шоира Зулфияхоним билан учрашув» деб ёзилган мўъжазгина эълон дилларга қувонч улашганди. Биз ўша кунни зориқиб кутдик, шоиранинг шеърларини ёд олдик.

Зулфияхонимни дорилфунунга ўша кезлардаги аспирант, бугунги кунда эса таниқли адабиётшунос олим Наим ака Каримов бошлаб келди.

Ҳозирги Амир Темур хиёбони ёнидаги бинонинг мажлислар зали... Ҳаяжондан юраклар жўшмоқда. Лобар қизлар қўлида гулдаста. Эшик-дан кираётган шоира ҳурматига бутун зал ўрнидан турди, қарсақлар дорилфунун бағрини нурафшон этди. Унга пешвоз чиққан устозла-римиз Озод Шарафиддинов, Фулом Каримов, Субутой Долимов, Лазиз Қаюмов, Фани Жаҳонгировлар шоирани илтифот билан кутиб олдилар.

Зулфиянинг ўзбек шеърятидаги ўрни ҳақида маъруза қилган ус-тоз Озод Шарафиддинов даврага шоира шеърларини ўқиб бериш учун ёш шоирлар, иқтидорли талабаларни бирин-кетин чорлай бош-лади.

Қўшиқнавис шоир Анвар Исроилов шоиранинг «Юрагимга яқин кишилар» туркум шеърларини ўқиганда, шоира чехрасидаги теранлик янада қуюқлашди. Ўшанда шоира ўзи билан бирга Ҳамид Олимжон-нинг «Зайнаб ва Омон» достони бош қаҳрамонининг рамзи (прототи-пи) бўлган машҳур пахтакор, меҳрибон онаизор Зайнаб Омоновани ҳам олиб келган эди.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 31.10. 2008 йил.

Минбарга шоир Эркин Воҳидов кутарилди. «Ўғлим сира бўлмайди уруш» шеъри янгради. Ҳамон эсимда. Залдагилар орасида шоир Ғафур Ғуломнинг қизи Олмос, Акмал Пулатнинг қизи Мамлакатхон, аёлочи талабалардан Зебо Салимова, Фотима Ҳусайнова, Мамлакат Ҳошимовалар ҳам мушоирада қатнашдилар.

Нихоят шоира Зулфияга сўз берилди. Талабалар ўрнидан туриб, қарсақлар билан уни олқишладилар. Шоира шеър ўқиди:

*Севаман, олтин куз, севаман жондан,
Атлас табиатли гўзал чоғингни.
Дарахтлар либоси ранго-ранг, гулгун,
Кўзини эркалаган чаман боғингни ...*

Зулфияхоним овозидаги Ватан ардоғи, гул диёрнинг зийнати, осуда куз фаслининг рамзи бўлган меҳнаткаш, яратувчи ўзбек халқи билан фахрланиш туйғулари юракларни ларзага солди. Шоира ушбу шеърни ифодати ўқир экан, хаёлотлар оғушида момиқ юзларини қуёшга тутиб, кумушдай порлаётган пахта далаларига отлангинг келади. Енгларини шимариб лўппи-лўппи чаноқлардан пахта тераётган қизлар даврасига қўшилиб, хирмон-хирмон пахта уйиб, қўшиқ айтайин дейсан.

Шоира Зулфиянинг янгроқ овози, ўзбек элини суйиб-суйиб куйлаган сози дилларга муҳрланиб қолди. Бугун шоира Зулфия мукофоти совриндорларига боқиб, истиқлол қизларининг бахтида Зулфия табасумини кўраман. Кундан кунга гуллаб-гуркираётган Тошкент жамолида шоира орзусининг чаман боғларини кўриб, шукуҳ ва шукроналарга тўламан.

Бундан эллик йил муқаддам бирга тушган ушбу суратга боқиб, Зулфияхонимнинг авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган севги ва садоқат дostonларини эслайман. Ёшлитимизни безаб кетган ўша нурли лаҳзалар ҳамон менга илоҳий куч-қудрат бахш этаётгандек туюлади.

ҲАМКАСБИМ АНБАРА¹

Бу — унинг болаликдаги ғўр ва мурғак орзуси эди. Ёзув-чизувга иштиёқи зўрлигини Анбаранинг ўзи ҳам биларди. Шунинг учун ўша ёшдаги барча қизлар қатори назм битиб юрарди. Кутилмаганда, унинг шеърлари ёшлар саҳифасида босилиб чиқди. Ҳозирги кун талаби билан ёндашганда, жўнгина шеърлар эди улар. Лекин ўшанда Анбаранинг севинчдан танасига сиғмай кетганини бир кўрсангиз эди!

¹ «Саодат» журнали, 1969 йил № 12-сон. Бу мақолани журналист Т.Сулаймонова (Т.Саломонова) ёзган.

Унинг шеърлари вақти-вақти билан газетада босилиб турди. Лекин шуни қизиқки, ҳамма вақт О. Абдурахимовнинг мардлик ва жасоратни тараннум қилувчи шеърлари билан ёнма-ён босиларди. «Шу О. Абдурахимов дегани қанақа одам экан ўзи», деб ўйларди Анбара. О. Абдурахимовни ҳам А. Отамуродова қизиқтириб қолганидан у беҳабар эди.

Хивалик бу ўнинчи синф ўқувчилари Урганчда ўтказилган адабий кечада учрашишди. Анбара Отамуродованинг оёғида амиркон этик, эгнида атлас кўйлак, бошида хивача попуклик зардўппи, О. Абдурахимов ҳарбийлардек бежирим кийинган-чехраси ўз шеърларидай самимий ва дилбар.

Уларнинг қалблари бир-бирларига интилди. Аммо бу муҳаббат уларга умрбод ёр бўлажагини ўшанда икковлари ҳам билмас эдилар.

...Анбара сал ийманиброқ турибди. Хоразм область радио комитетининг остонасидан илк бор хатлаб кирганига саккиз йил бўлган бўлса, шундан бери бошқалардан интервью олиб келади. Бу гал эса унинг ўзи интервью бериляпти. Бунга олатланмаганиданми, ўзини ноқулай сезяпти.

— Журналистнинг журналист ҳақида ёзиши рисолага сигармикан, — дейди у.

— Майли рисолага сигмаса ҳам, мен Сизнинг ҳақингизда ёзавераман, — деб жавоб бераман унга.

Мен Анбара ҳақида ёзишга аллақачон аҳд қилиб қўйганман. Ўшанда у билан биринчи бор область бўйлаб сафарга чиққан эдик. Унга топширилган вазифа — менга ҳамроҳ бўлиб юриш эди. Лекин у ҳам менга ёрдамлашди, ҳам эшиттиришларни плёнкага ёзиб олишга улгурди. Радиода ишлайдиган журналист бирон ёққа чиқса, ҳаммадан кўра кўпроқ қийналади. Нега десангиз, одамлар билан суҳбатлашиши, шу суҳбатни дарҳол қоғозга тушириши, сўнг уни суҳбатдошига қайта-қайта ўқитиб кўриб, қиёмига етгандан кейин плёнкага ёзиб олиши, шу плёнкани яна қўйиб бериши керак.

Анбара Отамуродованинг журналистга хос мана шу чапдастлиги: ҳар қандай вазиятда ишлай олиши, ёзин-қийин сафарбарлиги, қандай иш билан йўлга чиқмасин, доим ўзини журналист деб ҳис этиши менга маъқул бўлди.

Биз у билан областни айланганимизда, кўклам фасли бўлиб, ҳаво совуқ ва нохуш эди. Ёмғир бирдай севалаб тургани учун машиналар гоҳо балчиққа ботиб қолса, гоҳо селпиб ташлайди, гоҳ бир ёнбоши билан юради. Анбара овоз ёзиб олувчи аппарати — «Репортёр»ни зарб еб қолмасин, деб қўлида осилтирганича кўтариб олган. Ўзи ҳам жуда нозик, жуда инжиқ аппарат-да у. Анбара уни худди гўдак боладай авайлар эди. Ёмғирда пальтосининг ичига олади, чанг тегса, даструмоли билан артиб тозалайди.

Ҳа, вақтнинг югуриги ғоят тез. Биринчи ахборотни тузгани, биринчи нутқни плёнкага ёзиб олгани, илк бор ўн минутли эшиттириш уюштиргани кечагина эмасмиди. Кейин умрида биринчи марта ярим соатлик эшиттириш уюштирди. Роппа-роса ярим соат эфирни банд қилишини эшитганда, юраги орқасига тортиб кетган эди. Ярим соат мобайнида янги, ҳамманинг диққатини тортадиган гапни топиб айтиш ҳазилакам ишми, ахир. Ўша вақтда ёш режиссёрлардан бўлган, ҳозир эса бош режиссёрлик вазифасида ишлаётган Эркин Қорахонов билан тайёрлаган адабий эшиттириши бир умрга эсида қолди. Хоразм пахтакорларининг галабаси шарафига «Спартак» стадионидан илк марта қоғозга қарамай олиб борган репортажини ҳам ҳеч-ҳеч унутмайди.

Унинг номи, унинг овози-областдаги радиоэшитувчиларга маълум. Радионинг катта редактори А. Отамуродовага тегсин, деб унга хатлар ёзишади. Лекин унинг ёшлар саҳифасида босилган дастлабки шеърлари ҳеч кимнинг хотирасида қолган эмас. Ўша шеърлар билан ҳозирги репортажлар орасида роса ўн беш йил кўприк бўлиб ёстанган.

Дарвоқе, ундай эмас. Унинг ҳамма шеърларини ёддан биладиган одам ҳам бор. Бу — унинг энг азиз кишиси, умр йўлдоши, дўсти ва кўмакдоши Олланазар Абдураҳимов.

...Биз, журналистларнинг касбимиз сермашаққат, серғалва иш. Агар уни севсанг, бутун вақтингни, бутун куч-қувватингни аямаслигинг керак.

— Ўзимни «Репортёр»сиз, олис йўлларсиз тасаввур эта олмайман, — дейди Анбара.

— Йўлларда ҳар қандай тасодиф юз бериши мумкин-ку?! Баъзан кунни тунга улашга тўғри келади. Шунда болаларинг, уйинг нима бўлади?

— Эрим бор, — дейди Анбара. — У жуда яхши одам, у менга катта таянч. Очiq гап, у бўлмаса, журналистлик қила олармидим...

Шу гапнинг устида чехрасидан табассум чақнаган ҳолда, шахдам одим билан Олланазар келиб қолди. У — мардлик талаб қилувчи касб соҳиби. Олланазар рафиқасига қараб, жилмайиб қўйди.

Тун ярмидан оғди. Анбаранинг қизлари Нодира билан Наргиз ширин уйқуда, Олланазар барвақт туриши керак экан, узр сўраб, чиқиб кетди. Биз эсак, икки журналист ўзимизнинг оғир ва ажойиб касбимиз ҳақида ҳамон гаплашиб ўтирибмиз. Ким-кимдан интервью олаётгани маълум эмас. Кулгили воқеалар-у кўнгилсиз ҳодисалар ҳам, муваффақиятлар-у ўнгидан келмаган ишлар ҳам шу топда иккимизнинг ёдимизга келмоқда. Мен шу галги сафаримдан дурустроқ материал билан қайтармикан-

ман, деб ташвишланаман. Анбара бўлса, ёш мухбир тайёрлаётган эртаги эшиттириш — хотин-қизлар журнаlining гамида. Ҳамма йўл-йўриқни бериб қўйган, эшиттириш режасини боплаб тузган-у, лекин шундай бўлса ҳам, одам холис, дегандек...

Пировардида айтилмаган бир гап қолди: Анбара — «Саодат» журнаlining Хоразмдаги вакиллари бўлими бошлиғи. Умид қиламизки, бу вазифани ҳам у яхши адо этади.

РАЖ КАПУР ЎЗБЕКИСТОН ПАХТА ДАЛАЛАРИДА

1956 йилнинг куз фасли эди. Машҳур Раж Капур Тошкентта келармиш, деган хушxabар юракларимизни остин-устун қилиб юборганди. Биз, пахтага чиққан САГУ (Ўрта Осиё давлат университети) талабалари чанг-тузонтга кўмилиб, қоп-қоронғулик пардасига ўралиб ётган Бўка тумани қишлоқ онахонларининг хонадонларига жойлаштирилган эдик. Қишлоқ марказидаги «клуб»да кечкурунлари ўша пайтда машҳур бўлиб кетган «Раж Капур фильмс»га шону шуҳрат олиб келган «Дайди» («Авара») фильми намойиш этиларди. 1952 йилда экранларга чиққан ушбу фильмда 28 ёшдаги афсонавий иқтидор эгаси Раж Капур бош ролини ижро этган. Раж Капур ва Наргис ижро этган ҳар бир қўшиқ севги ва вафо галабасининг бетакрор достони бўлиб янграб, юракларни ларзага келтирганди. Мазкур фильмдан сўнг «Жаноб-420» («Ипри-420») ни ўн марта лаб томоша қилдик ...¹

Хуллас, катта-катта ва бепоён пахта далалари бағрини кесиб ўтган улкан симёғочлар тепасидаги баҳайбат радиокарнайлардан Раж Капурнинг Тошкентта ташрифи ҳақидаги хушxabарни кутардик. Курсдош йигитларимиз доно ва камолотли эдилар. Улар Эркин Воҳидов (эндиликда Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири), Анвар Каримов (Ўзбекистон миллий университети мударриси, журналистика куллиёти доценти), шунингдек, олимлар Талъат Солиҳов, Раҳматулла Иноғомов (Оллоҳ уларни раҳмат қилсин) Ҳиндистонни ўз она юртидай севган Бобуршоҳ асарларини ўқиб ўзлаштирган толиб эдилар... Қизларимиз ҳам Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асарини ўқишган, Хожабегимнинг эри бўлмиш Ҳумоюншоҳга атаб қурдирган мадрасаси-ю, Шоҳжаҳоннинг ўз севгилиси Орзумандбону хотирасига атаб қурдирган «Тожмаҳал» обидаси ҳақида тўлқинланиб гапиришарди. Ҳамма-ҳамма

¹ Бу мақола «Даракчи» газетасининг 44-сониди 30. 10. 2008 йилда босилган.

миз ҳиндча рақс ва қўшиқларни ҳам ижро этардик. Биз бу рақс ва қўшиқларни ўша 1952 йилнинг август ойида Ҳиндистондан келган бир гуруҳ санъат усталарининг концертини томоша қилиб ўрганиб олгандик. Улар Тошкентда беш кун меҳмон бўлиб, театрларда, «Пахтакор» майдонида ўз санъатларини намойиш этишганди. Машҳур ашулачи Двиджан Мукерджи қўшиқларини мириқиб тинглагандик.

Бу қўшиқлар қадим-қадимдан ерлари ерларига туташ, қалблари-қалбларига вобаста ўзбек ва ҳинд эли дўстлигининг шодон акс-садоси, ёш-ёш юракларнинг «Дўстлик қалъаси» эди. Шу боис бўлса керак, пахта теравериб, ҳориб-чарчаб, Тошкентни, уйимизни, дорилфунунизмизни соғиниб, Раж Капурнинг Тошкентга ташрифини жуда интиқлик билан кутаётган эдик.

Ниҳоят, радиокарнайлар тилга кирди: «...Ҳиндистон кино артистларидан бир ғуруҳи Тошкентда меҳмон бўлиб турибди. Улар орасида 32 ёшли машҳур жаҳон юлдузи Раж Капур ҳам бор...»

Ўша куни талабаларнинг шодлиги бепоен пахтазорларга сиғмай кетди. Барча ёш филологлар унинг таржима ҳолини ёд билишарди. Раж Капур буюк отанинг бетакор иқтидорли фарзанди эди. У 1924 йилда машҳур кинорежиссёр ва ҳинд киноартисти Притхвираж оиласида таваллуд топган. Раж Капур кинофильмларида 1947 йилда инглиз мустамлакачилари панжасидан халос бўлган, озод ҳинд халқининг қуллик даврида кўрган-кечирган қашшоқ ҳаёти акс эттирилган. У ўз мустақиллигига эришган Ватанининг ривожини, ҳиндларнинг бахтли, саодатли бўлишларини орзу қиларди.

Ёмғирли ва бўронли пахта териш мавсуми тугади. Кўрпа-тушакларимизни орқалаб, озгин ва қорайган ҳолда дорилфунун бағрига қайтдик. Пахта теримида бўлганимиз боис Раж Капурни кўриш насиб этмади. Ахир, биз мустабид совет даврининг темир тишлари елкамизга ботган, бироқ адабиёт деб аталмиш гўзаллик бўстониغا кириш учун ҳар қандай қийноқларга шай турган, чидамли ёшлар эдик-да!

Раж Капурни кўриш насиб этмаган бўлса-да, пахтазорда тушган суратларини сотиб олиб, ошуфта қалбимизни тинчлантиргандай бўлдик... Энди Ўзбекистонимизнинг саҳий кузини, мустақиллик замонасининг ҳаётбахш неъматларини кўриб шодмиз. Дунёларни кўряпмиз. Жаҳон халқлари юрагига қулоқ тутиб, ўзбек элининг бугунги бахтли ҳаётини ҳавас ва ҳурмат ила сўзлаётган қардошларимизнинг овозларини эшитиб, ёшимизга ёш, қувончимизга қувонч қўшилмоқда. Ушбу мақола истиқдол замонининг биз, кекса авлодга берган азиз инсонлик бахтига шукроналик эҳтироми сифатида ёзилди. Ёшлигимизни муҳаббат гулларига бурқаб кетган Раж Капур бизнинг абадий дўстимиздир.

ХУРШИДИ ЖАҲОН ГАЛДИ...

Ўзбек халқ оғзаки ижодиёти шундай бир бой хазинадирки, бу хазина ичра халфалар санъати энг нафис ва ноёби, момоларимиз хушбўйликлари туғёнининг энг дилрабосидир.

Халфалар санъати деганимизда, миллат оналарига хос ҳаё ва ибонинг ифбатли хилқати шаънига битилган мадҳияни тинглагандай бўламиз. Вафо гулистонининг муаттар ҳиди думоғимизга урилиб, меҳр ва муҳаббат боғларининг сафоли шукуҳидан юракларга ора берамиз. Зеро, жаннат оналаримиз оёғи остида экан, оналар қадамининг гарди фарзандлар учун шараф тожи экан, халфалар қўшиқларида оналаримиз дил рози, улар орзу-армонларининг сўнмас нидоси бор.

Халфалар табиатан шоирона фикрли бўлиб, ўзлари ҳам шеърлар тўқиганлар, юзлаб... минглаб ғазалларни ёд олганлар. Уларнинг барчасини хотиралари ойнасига муҳрлаб, соз ритмларига, усулнинг учқур зарбларига солганлар. Халфалар ҳар бир сўзнинг маъно ва мазмунига монанд, унинг ҳижолати қатига турли оҳанг жарангларини жойлаштириб қўшиқлар битганлар. Бу қўшиқлар авлодлардан- авлодларга ўтиб, сайқалланиб, янгидан яшариб аёл қалби наволарига айланган. Шу боисдан халфалар санъати асрлардан-асрларга ўтиб, момоларимиз ганжи-хазинаси сифатида бизгача етиб келиб олтин меросимизнинг асл бисотига айланган. Ўзидан ўлмас қадимий қўшиқлар қолдирган, Хива халфалари мактабига асос солган санъаткорлардан бири Ожиза тахаллуси билан шеърлар битган шоира Онабиби қори — Онабиби Отажоновадир.

Афсонавий қалбалар, осмон ўпар миноралар маскани, феруза гумбазлар ва қуримас, қуламас гужумлар диёри бўлган Хоразм тупроғини куйлаб ўтган Онабиби халфанинг ижод хазинасида 500 дан ортиқ қўшиқ бўлган дейишади. У умр бўйи қадоқ қўл деҳқонни, серҳосил далаларни, пахтани куйлаган:

*Бир чаноқ пахтани гўзима суртиб,
Бошима тож этсам, кўнглима малҳам.
Лўппи-лўппи пахтани тер, пахтани,
Ёнингда соз этиб, бўлайин ҳамдам...*

Онабиби Отажорова пахта ва пахтакор ҳақидаги қўшиқларини Хоразм лаҳжасида куйлар экан, шодликдан қошларини чимираб, юзлари ёришиб кетар, қўшиқ оҳангларида Жумуртов пойига тошқин, сермавж

¹ «Карвон қўнғироғи» газетасининг 02.02.2012 йил, 09.02.2012 йил, шунингдек 16.02.2012 йил, 23.02.2012 йил сонларида чоп этилган ушбу мақолалар санъатшунос Мадина Бегалиева билан ҳамкорликда ёзилган.

тулқинларини ураётган Амударё ҳайқирини барқ ураётгандай булар эди. Айтишларича, Ожиза қўшиқларининг шайдоси бўлган биринчи ўзбек кинооператори Худойберган Девоннов (1878-1938) уни суратга олмоқчи эканлигини айтганда, қўлига бир дона гул ўрнида, бир чаноқ пахтани беришларини илтимос қилган экан. Бутун ҳаёти давомида тиззасига гармон созини олиб қўшиқ куйлаб, минг-минглаган инсонлар қалбига ота юрт меҳрини сингдирган, унинг саховатли тупроғининг ҳар зарраси — олтин, ҳар бир кесаги — лаълу-ноб эканлигини суйлаб ва куйлаб ўтган Онабиби Отажонова ҳақида туркум мақолалар ёзилга шайландик. Бунинг боиси бобомиз Бобожон Тарроҳ — Ходим кутубхонасидан ул машҳур халфа қўшиқлари ёзилган, унинг таржимаи ҳолидан лавҳалар битилган бир ғазал дафтарини топиб олдиқ. Табаррук дафтар халфанинг шеърларини ёзиб олувчи, унга турли шоирларнинг ғазалларини ёдлаттирувчи адабий мураббий Ёқутжон Абдукаримова қўли билан ёзилган экан.

ҚУШЧИ КАТТА БОҒ

Онабиби Отажонова Хиванинг Қушчи Катта боғ қишлоғида туғилган. У тахминан 1899-1951 йилларда яшаб ижод этган. Бу мавзе Хива қалъасидан 6-7 чақирим узоқда жойлашган бўлиб, Қиёт қишлоғининг юқори ҳудудидадир. Унинг бир томони қадимий Ғовик қўлига бориб тақалса, яна бир томони, қишлоқни иккига бўлиб ўтган Қўшқўпир йўли бўйлаб, бепоён қум этакларига бориб туташади.

Хива хонлиги ҳужжатларида бу қишлоқ иккига бўлиниб кўрсатишган. Закот олувчилар дафтарыда Қушчи қисмидан алоҳида, Катта боғдан алоҳида закот олингани қайд этилган. Онабиби халфанинг шоирона табиятига бу қишлоқнинг мусаффо ҳавоси, турли меваларга кон боғлари (бу катта боғ ҳозир ҳам бор), қадимий ва ноёб кушлари, гужумлар билан ўралган сув ҳовузлири сўзсиз ижобий таъсир кўрсатган. Унинг машҳур шоира ва халфа бўлиб шаклланишида бу қишлоқдан етишиб чиққан улуг зотлар, айниқса, Мунис, Оғаҳий, Баёнийларнинг ҳаёти ва ижоди, таржимон ва мақомшунос олим Толиб махсум наволари алоҳида тарбиявий аҳамиятта эга бўлган. Шунингдек, Толиб махсумнинг отаси Авазберди эшон ва қадим замонларда шу қишлоқда ўтган машҳур Шайх Мавлон Бобо ҳазратларининг ҳикматли ишлари катта рол уйнаган.

Шоир Оғаҳийнинг «Таъвизул ошиқин» девонининг тўлақонли тошбосма нусхаси Онабиби халфанинг доимий йўлдоши бўлган. Ёқутжон Абдукаримова ҳикоясига қараганда, бу девондан юзлаб ғазалларни шахсан ўзи халфага ёдлатган. Холамиз ҳаётлик пайтларида бу нодир девонни бизга топшириб: «-Вақти келганда, яхши замонларга етганда, Онабиби

халфа ҳақида ёзиб, руҳимизни шод этарсан» деган эдилар. Уша озода, мустақил замон бизга насиб бўлди. Шўролар даврида халфалар ҳақида оғиз очиш мумкин эмас эди. Момоларимиз ардоғида бўлган Онабиби Отажонова ҳақида ҳикоя этаётганимиздан шукронадамиз.

У кичкиналигида чечак касали билан оғриб, кўзлари бутунлай кўрмай қолган. Бокира ва соғлом ёш халфанинг хотира қуввати шу қадар кенг ва ёрқин бўлганки, кўплаб шеър ва ғазалларни ёд олиш билан бирга, бир маротаба тинглаган қўшиқнинг оҳангини умрбод эсда сақлаб қолар экан. Олдий деҳқон оиласида туғилиб ўсган шоира Ожизанинг отаси Отажон бобо уни Бибижон халфага шогирд этиб берган. Бўлғуси машҳур санъаткор устозидан ташқари воҳа санъаткорларидан турли халқ қўшиқлари, меҳнат, мавсум ва маросим ашулалари, турли сайил ва наврўз қўшиқлари, қадимий термалар, айтишувларни ўрганиб борган. Хоразм бахшиларидан дoston қўшиқларини ёллаб мусиқий тафаккури-ни бойитган, турфа оҳанглар дунёсини дилига жо этиб, сўз ва соз уйғунлигига эришган ва ижро маҳоратини ошира борган. Устоз санъаткорларнинг айтишига қараганда, унинг репертуаридан яллалар, лапарлар, ёр-ёрлар, аллалар, айтимчилик, яъни марсиялар каби энг қадимий айтимлар жой олган. Халфачилик санъатининг турли йўналишларини ол-тита устоз халфадан ўрганиб олгани боис, уларга атаб «Олти халфа» номли ҳазиломуз шеър ёзиб унга куй басталаган.

*Олти халфа бири Хоним,
Хонишина фидо жоним,
Олтидан бири Бибижон,
Ҳар сўзидур, инжу, маржон.*

*Олти халфа бири Ёқут,
Ўқийди қошини қоқиб...*

Онабиби қори — Ожизанинг устозлари: Хоним «Сувчи» — Сайдамат қизи, Анаш «Чўлоқ» — Онажон Собир қизи, Бибижон, Ойша, Ниёз-жон халфалар, унга шеър ёдлаттирувчи устоз, мураббий Ёқутжон Абдукаримовалар эди. Ожиза кейинчалик бу қўшигини тобора кенгайти-риб сайқал берган. Воҳанинг ўнлаб янгроқ овозли халфаларига бағишлаб ҳазил ва мутоиба сатрларини ёзиб куйлаган.

Болалигида халфаларнинг сўзи ва созига сеҳрланиб қолган Онаби-би қори Отажонова — Ожиза бутун умрини қадимий Хоразм қўшиқ-ларини қайта тиклаш, унга жозибали сайқал бериш, санъаткор момо-ларимиз олтин меросини келажак авлодга етказиб беришга бахшида этган.

СЎЗ ВА СОЗ ШИФОСИ

Онабиби Отажон қизи — шоира Ожизанинг ҳаёти ва ижод йўли, халфани қуршаган адабий ва мусиқий муҳит, унинг шахсий турмуши, халфачилик санъати, қўшиқларининг асосий мавзуси, тингловчилари доираси, ета олмаган орзулари ҳақида сўз юритишдан олдин уни яқиндан таниган адабий мураббийси Ёқутжон Абдукаримова (тахминан 1906-1960) ҳақида икки оғиз сўз ёзмоқчимиз. Чунки Ожиза ўз ғазалларини оғзаки айтиб, унга ёздириб борган ҳамда Навоний, Ғофурӣ, Оғаҳӣ, Маҳтумқули каби шоирларнинг шеърларини Ёқутжон ая ёрдамида ёд олган.

Шоир ва мақомот илми алломаси Паҳлавон Нӣёз Муҳаммад Комил Хоразмийнинг Авазжонбека, Гулшанжонбека, Зиёда ва Қутлибека исмли қизлари, учта ўғли: Муҳаммад Расулбой — Мирзо, Абдурасулбой — Пури Комил ва Муҳаммад Раҳимбой (божибон) исмли ўғиллари бўлган. Бу ҳақда биз Юсуф ясавулбошининг ўртанчи қизи Гулжонбека (1905-1990) дан ҳали ҳаётлик пайтларида ёзиб олганмиз. Чунки Комил Хоразмий Юсуф ясавулбошининг катта қизи Саодатжонни шоир Пури Комил — Абдурасулбой ўғлига никоҳлаб олиб бергани боис Гулжонбека бу оила фарзандларини яхши билган. Комил Хоразмийнинг учинчи ўғли Муҳаммад Раҳим (Мадраҳимбой божбон)нинг ҳам учта ўғли бўлган. Улар Абдураҳим, Муҳаммадкарим ва Абдукаримлардир. Ёқутжон Абдукаримова — Абдукарим божибоннинг ёлғиз қизи, Комил Хоразмийнинг чеварасидир. Ака-ука Абдураҳим ва Абдукаримларнинг уйи Кўҳна Арк олдида, ёнма-ён қурилган бўлиб, улар тахминан 1882-1885 йилларда туғилиб, шўролар даврида 1930 йилларда қатағон сиёсати қурбони бўлганлар.

Абдукаримбой бобоси тарбиясини олиб, мактаб ва мадрасани тамомлаган илмти, уддабурро инсон бўлиб, олдин бож-хирож йиғиш, яъни божбонлик ишида бўлиб, кейинчалик Саид Абдуллахон (1918-1920) нинг Бухородаги элчиси бўлган. Бу тўғрида Паҳлавон Ҳожи Юсупов «Ёш хиваликлар тарихи» китобини ёзиб, уни инқилобий кучларнинг пинҳоний сардорларидан бири эканлиги ҳақида ёзган.

Энди Ёқутжон Абдукаримованинг хотира дафтарини варақлаймиз. Унинг биринчи саҳифасида 1941 йил 8 августда урушга кетган укаси Назарбой Каримовнинг бир йил ўтгач, ҳалок бўлгани, ҳижрон азобига чидай олмай, Онабиби халфа Ожиза олдида бориб йиғлагани тўғрисида ёзилган. Ушанда шоира жангда ҳалок бўлган Назарбойга бағишлаб ғазал ёзган ва қўлига соз олиб, қадимий оғир ва вазмин куйга солиб айтиб берган.

*Хуфо сийлаб бергин азиз фарзандим,
Бемаҳал умрингга ҳазон урмағай...
Узоқ тушди манзилимиз ароси,
Бағрим боши тамом-ҳижрон яроси.
Қабул бўлғай ман мазлумнинг дуоси,
Бемаҳал умрингга ҳазон урмағай...*

Онабиби халфа бу қўшиқни 1942 йил 8 августда тўқиб Ёқутжон аянинг қалб изтиробларига малҳам бўлади. Шундан кейин бу қўшиқ ўғиллари урушга кетиб, қайтиб келмаган оналарнинг қалб нидоларига айланади, уларга сабр-тоқат, дармон бахш этиб туради. Уруш йилларида Ожиза бунга ўхшаш ўнлаб қўшиқларни ижод этиб, ўз мухлислари доирасини ниҳоятда кенгайтириб юборади. Халфанинг ҳар бир қўшиғининг ўзига хос тарихи бор.

Биз бу хотира дафтари орқали Онабиби халфа бисотида Машраб, Махтумқули ғазаллари алоҳида ўрин тутганини кўрамиз. Онабиби халфа қўлига соз олиб, Машраб ғазалларини куйлар экан, тингловчилари қалбида жоҳил мустамлакачи амалдорларга нафрат, илму ирфон, маърифат шаъмини ёққан Машраб сингари неча асрлардан буён меҳнаткаш халқни эзиб, уни гумроҳликда сақлаб келаётган ўз даври хонлик тузуми амалдорларини фош этган. У мол-дунё, бойлик орттириш йўлида нафс балосига учраган баъзи риёкор тақводорларни, ўзини доно, ориф қилиб кўрсатувчи, амалда эса нопок ниятли кишиларни қаттиқ сатира остига олган. Онабиби халфа Машраб ғазалларини куйлар экан, аёлларни оқ-қорани, яхши билан ёмонни ажрата билишга, мустабид тузумнинг чиркин илдизларини, ҳаёт ҳақиқатини тушуниб етишга чорлаган.

*...Барчага айлаб насихат, ўзини доно қилиб,
Ўзи манзилга етолмай нобиноларни кўринг...
Куфр этибсан деб жаҳонда чун каромат айлабон,
Тоати тақво билан сойиб риёларни кўринг...*

*Халқни юзича бир дам суратин зебо қилиб,
Нафс учун шайтон билан юрган гадоларни кўринг...*

Маълумки, туркман шоири Махтумқули оқила, ифбатли ва меҳрибон аёллар ҳақида жуда кўп ғазаллар ёзган. Оила бир олтин кўрғон бўлса, унинг қўриқчиси аёлдир. Оиланинг иссиқ ўчоғи, тўкин дастурхони бошида аёл туради. Ўз хонадонини, умр йўлдошини ардоқлаб, болаларини оқ тараб, оқ кийинтирган аёллар Махтумқули ғазалларининг бош қаҳрамонларидир.

*Ҳар боши сочини хотин деманглар,
Яхши хотин сиёқиндан баллидур.
Кир сақламас ўғлонини, ўзини,
Қошу-қўзи қапоқиндан баллидур.*

*Яхши хотин кулар ёрни юзина,
Минг жон фидо бўлғай ҳар бир сўзина.
Оро берар боргоҳина, ўзина,
Қозониндан, чаноқиндан баллидур...*

Махтумқули ишёқмас, дангаса, уйма-уй юриб ғийбат қилувчи, ҳовлисини, маҳалла-куйини ифлос тутиб, одоб-икром, илмдан йироқ, нодон аёлларни қаттиқ танқид қилган.

*Ёмон хотин энгса сочи тўп бўлар,
Оғзида беҳуда сўзи кўп бўлар.
Эшикининг олди тиздан чўп бўлар,
Кулин олмас ўчоқиндан баллидур.*

Онабиби халфа Машраб ва Махтумқулининг ўнлаб ғазалларини ўз тингловчилари дидига мосларини танлаб куйлар экан, тингловчи аёллар юзида табассум пайдо бўлар эди. Гоҳо гап эгасини топтандай бўлар, баъзи бир жувонлар бошқалар юзига тик қарай олмай, ўзларини қўярга жой топа билмас эдилар. Санъаткор талқинида бундай қўшиқларнинг таъсир кучи, тарбиявий аҳамияти жуда катта эди.

Ёкутжон Абдукаримованинг хотира дафтарини ўқиб, Ожиза қўшиқлари ичида шоир ва созчи Сафо Оллаберганов — Муғанний қўшиқлари борлигидан огоҳ бўламиз. Айниқса, пахта ва пахтакор ҳақидаги «Зарбдорларга», «Экингиш пахта», «Санамо», «Мавриги» каби қўшиқлари, Сафо Муғанний хонишидаги шодон, кўтаринки руҳ барчани ўзига ром этган. Ўзбек халқининг олий неъмат — пахта далалари билан боғлиқ халол меҳнати, яратувчилик руҳи Ожизани ҳамиша илҳомлантирган. Пахта ўзбек элининг фахри, бахти-саодатидир. Унинг ҳар бир чигитини ерга қадаш кунлари Хоразм воҳасида тўй-у-томошага айланган. Пахтани териб олиш эса етти яшардан, етмиш яшаргача бўлган ҳар бир инсоннинг бурчи, уни бир граммини нобуд этиш гуноҳдир. Чунки пахта оқлиқ, ҳаётда неки оқ бўлса, бу муқаддасдир, деган ғоя бу қўшиқлар мундарижасини ташкил этади.

Ожиза устоз санъаткор Сафо Муғаннийнинг қўшиқлари билан бир қаторда меҳнат қилиб, пахта хирмонларини тезроқ уюб, уни завод омборларига жойлаштириб, ҳосил тўйига шайланаётган деҳқонлар кувончини тараннум этувчи ўз қўшиқларини ҳам яратди. Халфанинг пахта ҳақидаги қўшиқлари алоҳида илмий ишларга мавзу бўла олади.

ХАЛФАНИНГ ОИЛАСИ

Санъаткор атиги эллик икки йил умр кўрган. Кўзи ожизлиги туфайли турмуш кўрмаган. У машҳур халфа сифатида танилгач, Хиванинг Дешон қалъаси ичидан оқиб ўтган кичик ёп бўйидаги Дошкўприк маҳалласида, Ибодулла эшон қавмида жой олиб, ижодини давом этдирган. Унинг оиласи асосан шоғирдлардан иборат эди. Ожизанинг иккита гармончи, иккита доиракаш, иккита раққоса ва тўртта тарбиячиси бўлиб, кеча-кундуз ижод билан шуғулланганлар. Ёқутжон аянинг дафтарида ўз шоғирдларини фарзандларидай суйиб, эркалаб тарбия этган халфа ҳолатини тасвирлаган бир хотира бор.

1943 йил... Ичон қалъа ва Дешон қалъадаги деярли барча оналар мотам либосида бўлган. Ланъати Гитлер уруши руҳларни мажруҳ этиб, оилаларнинг устунни, оталар фахри, оналар бахти бўлган йигитлардан жудо этган машғум йиллар... Ожиза ўз сўзи ва сози билан оналар ҳижронига малҳам бўлиб, ижодининг айна гуллаган пайтлари эди. У оёқ ва бел бўғимлари касалига муфтало бўлиб ётиб қолади. Ўшанда адабий мураббий Ёқутжон аяга қўлингга қалам ол, ёз дейди:

Худоё дард бердинг, минг шукур, шукрим саносин бер,

Мени бечора мазлум хаста дардимнинг давосин бер... деб бошланувчи ғазалини ёздирди, уни қайта ёд олиб қадимий айтимчилик — Марсия куйига солиб шундай куйлайдики, матндаги сўзларнинг дарди соз пардаларита кўчиб, сеҳрли бир тўлғаниш, фарёд, афсус ва надомат самога ўрлайди. Бу ғазалда саломат яшаш истаги, ёруғ оламда ҳар бир инсон зиммасига юклатилган вазифалар, уни адо этиш учун Оллоҳдан яна озгина умр тилаш илтижоси мотам либосидаги минглаган аёллар нолишига қўшилиб кетган. Онабиби халфа бу қўшиғини илтижо билан куйлайвериш, сўз ва соз оҳанглиридан шифо топиб яхши бўлиб кетган экан. Ғазалда шоиранинг меҳри дарё аёл эканлигини яққол кўрсатувчи сатрлар бор. Бу сатрларда Ожиза «Зеро мажруҳлик менга тақдир экан, агар умри-куним мавт бўлса, яхши, озод замонларга шоғирдларимни етказ» деб ёзади. Гап шундаки, Онабиби халфа икки кўзи ожиза қизлар — Назира ва Онабибни ёшлигидан ўз тарбиясига олган эди. Уларга соз илми, шەрият олами гузалликлари, ижро маҳоратини ўргата боради. Ғазалида бўлгуси санъаткор зурёдларига яратгандан эркин ҳаёт, пулат ирода, журъат, ақл-хуш, инсоф ва интизомли инсон бўлишларини сўрайди.

*Шукур алҳамдулilloҳ икки ёш гўдак манго тобий,
Оларга умри давлат, бахти-иқболнинг бақосин бер.
Оларни ихтиёру, эркини рўзи насиб қилсанг,
Пулат журъат, ақл-хуш, интизом, инсоф вафосин бер...*

Ожиза бу ғазалида ихтиёр, эрк сўзларини ишлатар экан, аёл зоти-нин бахтини, эркини таъмин этувчи замонларни орзу этади...

Қарияларнинг айтишига қараганда мустақиллик орзу-армонига йўғрилган бундай қўшиқларини у кўрққанидан тўйларда ҳеч қачон куйламаган. Ҳар бир гўшада НКВД агентлари борлигини яхши билган. Ожизанинг тарбиячи аёллари мадрасаларни тугатган, саводхон, Сталин муҳитининг қатағон сиёсатини чуқур тушунган оналар бўлишган. Тўйларга борганда улар Ожиза репертуаридаги ҳар бир қўшиқни кузатиб борганлар, уларни қачон, қасрда айтиш мумкинлигини тартибга солиб турганлар. Халфанинг барча қўшиқларини ёд билган бу мураббийлар бир оилада бир тану-бир жон бўлиб яшаганлар. Чунки мустабид шўролар тузуми уларни эрлари, ўғилларидан, энг муҳими оналик эрки, оналик бахтидан жудо этган эди. Уларнинг етим, сўққабош, қаровсиз бўлиб қолишига қатағонлик сиёсати ва уруш вайронагарчиликлари сабаб эди. Улар бошларига тушган оғир савдоларни Онабиби халфа — Ожиза атрофига жипслашиб, ширин сўз, оромбахш наво билан ўз дардларига шифо тонганлар. Халфа бу оилани тўйлар ҳисобига озик-овқат билан таъминлаб турган.

Ёкутжон Абдукаримова Ожизанинг охирги ғазалини 1951 йил 18 августда ёзиб олган. Бу ғазалнинг ҳам ҳар бир сатри шўролар сиёсатига қарши отилган ўқ эди. Шундан сўнг, Онабиби халфа — Ожиза уч кун қаттиқ касал бўлиб ётиб қолади ва 22 август кuni оламдан ўтади.

МАШҲУР ҚЎШИҚ ТАРИХИ

Ҳар бир санъаткор ҳаётида шундай қўшиқлар бўладики, уларни тингловчилар дилларига жо этиб эшитиб тўймайдилар. Бундай қўшиқлар маоний денгизининг гавҳари бўлиб, асрлардан-асрларга, авлодлардан-авлодларга етиб янгидан сайқал топиб, қўшиқ шайдоларини ўзига ром этаверади, шу боисдан уларни умрибоқий қўшиқлар дейишади.

Онабиби халфа ижодидаги қўшиқларнинг жуда кўпчилиги умрбоқий қўшиқлардир. Айниқса, «Хуршиди жаҳон галди» қўшиғи ҳар кuni бўлаётган никоҳ тўйларида севиб ижро этилади. Бу қўшиқ композитор ва бастакорларнинг эътиборига тушиб «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам» мусикали драмасига ҳам киритилган. Ўтмишда бу қўшиқ келин араваси тўй уйига келиб, келинни кутиб олиш ва уни гўшанга қурилган хонага кузатиш палласида айтилган. Қўшиқ сатрларидаги шарқона гўзал келинчакнинг қадду-қоматини, ақлу-фаросатини, одоб-икромини, бахту-камолини мадҳ этиш, уни малаклар даражасига кўтариб талқин этиш юракларни ларзага келтирган. Унинг мусиқий садолари бокира қиз қалбидай шодон, тиниқ, ёш йилит орзусидай юксак парвозлидир.

*Бу кулбаи эҳзони хушиди жаҳон галди,
Гуёки ўлик эрдим жисмим аро жон галди.
Бошим йўлида қурбон ўлдирса надур армон,
Ул лаъли лаби хандон чин нури аён галди...*

Онабиби халфа ўзбек халқининг қадимий урф-одатларини жуда яхши билган. Шу боисдан «Бешик тўйи», «Тиш тўйи», «Суннат тўйи», «Келин тушириш тўйи», «Эшик очар» (Оқ ўраш), «Хина ёқар», «Қиз узатиш», «Қуда чақирӣқ» каби гўзал урф-одатларнинг ҳар бир сониясига бағишлаб қўшиқ ёзган. Ундан ташқари халқ сайиллари, «Наврӯз» «Ҳосил байрамлари» га атаб Ватанни, унинг она табиятини, қадоққўл деҳқонларни мадҳ этувчи ўнлаб қўшиқлар яратгани боис, уни нафақат Хива, балки, бутун Хоразм халфалар мактабининг асосчиси деб айта оламиз.

Ожизанинг машҳур халфа, нозик ҳис-туйғуларни тараннум этган шоира бўлиб етишишида ўша кезлардаги адабий ва мусиқий муҳитнинг роли каттадир. Гап шундаки, қадимий Хива азалдан шоирлар, созанда-лар, мақомот илми алломалари, қизиқчилар, лофчилар, дарбозчилар, сурнай ва карнайчилар, қадимий рақсларни қайроқ билан ижро этувчи қайроқчилар, халфалар маскани бўлган. Улар бир - биридан ранг олиб, илҳомланиб ижодий камолотнинг юксак чўққиларига интиланлар.

Онабиби халфа қўшиқлари асосини халқ оғзаки ижоди, фолкълор намуналари, дoston қўшиқлари, қадимий тўй қўшиқлари ташкил этади. Қарияларнинг айтишига қараганда, у тўйларда тўхтовсиз равишда тўрт, беш соатлаб қўшиқ айтган. Халфа тўйни «Мубораклар» қўшиғи билан бошлаб, тўй тугаллангач, уйларига қайтаётган меҳмонларга қарата «Хуш келдингизлар» ашуласи билан тутатган. Ҳар бир тўйда ками билан олтмиш, етмишга яқин қўшиқ куйлаган. Онабиби халфа табиятидаги шоирона жўшқин руҳ, мўъжизакор оҳанглар дунёси, қўшиқлардаги сўз маъносининг етакчи қудрати, ижро услубидаги жозоба бирор халфада учрамайди. Айниқса, сўз, соз, рақс санъати уйғунлашган қўшиқ ва лапарлар, фақат аёллар даврасини эмас, балки турли ёшдаги, турли мартабадаги тингловчиларни ҳам ўзига ром эта олган. Бир сўз билан айтганда, Онабиби халфа қўшиқлари — халқ ижодиётининг жўшқин ва ҳаётбахш сарчашмасидир. Мустақиллик йилларида халфа ижодини санъатшунос, мусиқашунос мураббийлар С. Рўзимбоев, София Собирова, Ҳожибой Солаевлар ўрганиб, илмий мақолалар ва китоблар ёзганлар. Айниқса, машҳур ҳофиз Шерозийнинг невараси ажойиб созанда ва мураббий Зокиржон Мадраҳимов Онабиби халфа ижодини сидқидилдан ўрганиб, унинг қўшиқларини ноталарга муҳрламоқда. У ёш халфаларга мўлжаллаб, «Тарғунча», «Хива дудори» китобларини чоп эттирди. Бироқ Онабиби халфа қолдирган мерос кўп қиррали бўлиб, бу

илмий изланишларимиз унинг ижод уммонидан бир томчидир. Чунки, шўролар даврида халфалар ҳақида оғиз очиш мумкин эмас эди. Эндиликда Ожиза ҳаёти ва ижодини ўрганиш, ёш халфалар репертуарини бойитишда уларга ёрдам бериш, унутилиб бораётган қўшиқлар, лапарлар, ёр-ёрлар, аллаларни қайта тиклаш ҳар бир санъаткор учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

ОНАБИБИ ХАЛФА ВА КОМИЛЖОН ОТАНИЁЗОВ

Устоз санъаткор Комилжон Отаниёзов момоларимизнинг барҳаёт «Ёр-ёр» ва ўланларини, айтишувлар, термалар, ялла ва лапарларини севиб тингларди. Айниқса, Онабиби халфа қўшиқларининг чинакам шинавандаларидан эди. Шу боисдан ўз олдига қадимий унутилаётган қўшиқларни тўплаш, ўрганиш, замонавий сайқал бериш, уларни ёшларнинг сеvimли қўшиқларига айлантириб, қадриятларимиз олтин меросини жаҳон саҳналарига олиб чиқишни орзу қилган.

Эндигина қирқ ёшга қадам қўйган Комилжон Отаниёзов дўсти ва сафдоши бастакор Матниёз Юсупов билан бирга Хоразм мақомларини тўлиқ ўрганиб, уни нога китобларига аллақачон муҳрлаган эдилар. Ёшлари сал ўтиб қолишига қарамай, олдин мусиқа билим юртида, кейинчалик консерваторияда таҳсил олиб, мақомот илми, халқона миллий мусиқа оламига дадил кириб борган эдилар. Камолот чўққисида турган устоз ўша кезлардаги мутасадди ташкилотларга мурожаат этиб «Хоразм ашула ва рақс ансамбли» ни тузиб унга устозлик этиш ташаббуси билан чиқди. Бу ишда кекса санъаткорлар, садоқатли дўсти доиракаш Отаназар Абдолниёзовлар унга ҳамроҳ бўлдилар. Ниҳоят, ансамбль учун Шерозий, Нурмамат Болтаев каби устоз санъаткорлар таклиф этилди, яна беш нафар рубобчи, най, қўшнаychи созандалар, хонандалар, раққоса қизлар, қайроқчи йигит раққослар танлови тугалланди. Улар сафида ёш Коммуна Исмоилова, Сафо Муғаннийнинг қизи Роза Сафоева, Гулсара Ёкубова, Жумёз қайроқ, Ўғилжон қайроқ, Шариф Султонов, Мунаввара Султонова, Марям Ихтиёрова, балетмейстер Раҳима Ҳакимовалардан иборат ўттиз беш нафар элга танилган санъаткорлар бор эди. Ансамблнинг кундалик репетициялари, дастлабки концертларини эслаб, Ўзбекистон халқ артисти Коммуна опа бизга шундай ҳикоя этдилар.

— «Комилжон устоз менга Онабиби халфа репертуаридаги қўшиқларни, Роза Сафоевага эса отаси Сафо Муғанний қўшиқларини ўргатдиган бўлдилар. Қайроқчи раққосларга қадимий халқ рақсларидан «Оразибон», «Чағаллоқ», «Норим-норим», «Лазги»нинг бир неча вариантларини ўргатишни бошладилар.

Онабиби халфанинг «Хуршиди жаҳон галди», «Гул ўғлон», «Тунинай», «Жўжим айтаман», «Оқ олтин»ни теринглар» каби қўшиқларини менга ўргатар эканлар, ҳар бир сўз маъноси, унинг ҳар бир ҳижосига сингдирилган оҳангни юз марталаб такрорлатар эдилар. Қўшиқ тайёр бўлгач, халфанинг сеvimли шогирди Назира Собирова (Назир халфа) га эшиттириб кўрсатдилар, кейин бадий кенгашга топширдилар. Мен бу қўшиқларни жаҳон саҳналарида куйладим. Бироқ ўша йилларда коммунистик партия номи билан ушлаб, кун кўраётган раҳбарлар бирор марта бу қўшиқлар муаллифи Ожиза — Онабиби халфадир, деб эълон қилдирмас эдилар. У кезларда халфалар ижоди ҳақида гапириш мумкин бўлмаган. Комилжон устознинг бу халфа қўшиқларига иккинчи бор ҳаёт бахшида этгани шўролар замонида катта жасорат эди. Бу ансамбль деярли 1964 йилгача фаолият кўрсатиб, жаҳонга доврўғ солди».

Коммуна опа Онабиби халфа қўшиқларини бирма- бир куйлаб бердилар. Айниқса, «Тунинай» (Тунов кун) қўшиғи бизга илҳом бахш этди.

*Бир дилбари зolim мени йиғлатди тунинай,
Мужгон ўқини кўксим аро отди тунинай.
Аввалдан эди ёнимда бир кўҳна қадрдон,
Ул эркалик айлаб манго қор(қаҳр) этди тунинай...*

Комилжон устоз торлари садосига жўр бўлаётган машҳур ҳофиз Шерозий сози, мақомшунос санъаткор Нурмават Болтаевнинг дутор наволари, шунингдек, най ва қўшнай, чанг, турли торли созларнинг учқур ва шиддатли куй ришталарини бир-бирига оҳиста боғлаётган доира зарблари аёл қалби сарзанишларини ифода этарди. Коммуна Исмоилованинг соғинч тўла овози саҳналарни титратиб, залда ўтирган томошабинлар юрагига Онабиби халфа куйлаган вафо боғларининг оромбахш нафасини олиб кирарди.

Онабиби халфа Отажоновна — Ожиза Ватанни, пахта ва пахтакорни, озодлик, эркин куйлади. Боғлар, гуллар, булбулларга ошуфта севишган қалбларни мадҳ этди. Бироқ унинг орзу-умидлари рўёбга чиқмади, собиқ иттифоқ даврида кадр топмади, умр бўйи ҳар бир қўшиғини НКВД ходимларидан кўрқа-писа куйлаб, армон билан оламдан ўтди.

Бугунги ёш халфа қизлар Ожиза ижодини севиб ўрганмоқдалар. Уни устоз Комилжон Отаниёзов сингари ардоқлаб, тўглаб, янгидан замонавий руҳ бахш этмоқдалар. Унутитиб борилаётган халфалар санъатини қайтадан дунё саҳналарига олиб чиқиш ниятида бўлган ўнлаб ёш халфа қизларнинг номларини санаб ўтамиз. Улар хивалик Раъно Оллаберганова, Ширин Жуманиёзова, Нодира Боғибекова, Янгиариқ туманидан Гули Қўшоқова, Санобар Қиличова, Урганч шаҳридан Ёрқиной Жуманиёзовалардир. Биз ҳам замонамиз ёш халфалари ижодини ҳикоя

этиш иштиёқида йўлга чиққанмиз. Мустақил ва бахтиёр ўзбек миллати наволарини, ўз қадриятларини улуғлаётган, сўз, соз, рақс санъати уй-гунлашган қадимий халқлар ижодини ўрганаётган қизларга сўзсиз овоз, ҳур Ўзбекистонимиз қанот бахшида этади.

9 октябрь, 2011 йил.

ҚАНОТСИЗ ЙЎЛДА ҚОЛДИМ...¹ (Ғуноҳсиз ғуноҳкорлар)

Асрлар бағрига кулоқ тутсак, унинг қаъридан момолар нидоси, орзу-армонлари поснига етмаган оналар фарёдини эшитамиз.

Оллоҳ суйиб яратган гўзал малак — энг муқаддас зот бўлмиш аёл қисмати сон-саноқсиз жилдли қадимий китоб саҳифаларига битилган-ки, уларнинг бари аёлларнинг аччиқ қисматидан садо бериб туради.

Аёлнинг бенуқсон латофати, ўликни тиргизгувчи жон физо такал-луми, етук салоҳияти олдида не-не улуғ зотлар бош эгган. Аёлнинг шараф тожини кийган буюк сиймоси боис унга эришиш мақсуди эса қанчадан-қанча жангу-жадалларни бошлаб келган.

Момолар бокира қиз бошига тушиши муқаррар бўлган тақдир сав-доларига чидам бериш учун Оллоҳдан қиз бола жонини қирқта этиб яратишларини илтижо қилиб саждагоҳларга бош қўйганлар.

Ушбу мақолани битишда бизни ўйлангириб қўйган бир мухаммас соҳибаси, матонатли аёл Кишжон бека бошига тушган фалак золимли-ги бўлди.

Кишжон бека (Киш — дегани ноёб, қимматбаҳо Қундуздир) та-рихда илм-маърифатни, китобхонликни, адабиёт ва санъатни юксак поғонага кўтарган Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Ферузнинг неварасидир. Унинг ўғли Исфандиёрхоннинг қизидир.

Кишжон беканинг бу мухаммасини унинг дўсти ва дугонаси Ёқут-жон Абдукаримованинг ғазаллар ва хотиралар жамланган дафтаридан ёзиб олди. Ёқутжон Абдукаримова Комил Хоразмийнинг чевараси бўлиб, Ожиза таҳаллуси билан ғазаллар битган таниқли Онабиби халфа Ота-жонованинг (лақаби Онабиби қори) ғазал ёллаттирувчи мураббийси эди. Онахон бу дафтарни бизга ҳаётлик пайтларида ёдгорлик учун тақ-дим этган эди. Гап шундаки, беш банд (беш бўлак) йигирма беш мис-радан иборат бу мухаммасда зиёли, илгор фикрли аёлларнинг камолот илдизларини қирққан, уларни жисман ва руҳан ер билан яксон этган шўролар тузумининг мудҳиш қиёфаси фош этилган.

¹ «Карвон қўнғироғи» газетаси, 22. 03. 2012 йил.

Бека қисқагина умр кўрди. Атиги қирқ ёшларидаёқ топталган, адо бўлиб бораётган ҳаётидан сўзлаб, ўз дўсти-ёрларига мурожаат этади. Уни унутмасликларини, ёд этиб туришларини, соғинч нурлари билан руҳини шод этиб туришларини сўраб сўз бошлайди:

*Сизга арз айласам бу оху- зорим ёри-ёроним,
Ғариблик даштида термулди икки чашми гирёним,
Неча вақтдур фалокатликда қолди бу азиз жоним,
Бу офатдан қутулмоқликқа йўқдир энди имконим,
Бошим олиб кетар бўлдим бақо мулкига ҳам жоним.*

Ахир Ферузшоҳнинг севикли невараси, ёшлигидан кичик шеърлар ёзиб, барчани лол қолдирган, акаси шоҳзода Темиргози тўра билан бирга ҳарбий ўйинларда ўғил болаларни мот этган бу шадлод қизча иқтидори нега очилмай сўлди экан? Нега у «Ғариблик даштида», «фалокатликда қолди бу азиз жоним» деб ёзаяпти. Чунки 1920 йил феввалида Хива давлати бошига келган «Қизил империя» авваламбор озодлик жарчилари бўлмиш «Ёш хиваликлар» қиёфасида иш бошлади. Улар ўзларининг разил мақсадларини яшириб зимдан иш тутдилар. «Ёш хиваликлар» ни, халқ орасидан етишиб чиққан зиёлиларни, қаламидан ўт чақнаган шоир ва ёзувчиларни аста-секин йўқ қила бошладилар. Дунёга инқилоб, озодлик, аёлларни тутқинликдан бахтли ҳаётга олиб чиқамиз, деб бонг урган мустабид шўролар тузуми тарих саҳифаларида қора доғ бўлиб қолди. Бу тузум офтобдек равшан ақл ва иқтидор эгалари қаторига қўшилган илғор фикрли аёллар ёстигини ҳам қуритди.

Кишжон бека ёрқин иқтидорли, тараққийпарвар қарашлари билан шўроларга қарши бўлган минг ва мингларнинг бири эди -да! Бунга сезиб қолган ЧК ходимлари хон авлоди қизи бўлганлиги боис уни таъқиб қила бошладилар, жуда кўп зиёли аёллар қаторида турмага ташлайдилар. Улар орасида «Ёш хиваликлар» сардори Ҳусайнмурод девонбегининг (Муҳаммадмурод девонбегининг ўғли) хотини Муслима бека ҳам бор эди. Кишжон бека бу муҳаммасида ўша давр фалокатлари ҳақида зорланиб ёзгани бежиз эмас.

Эҳтиросли шоиранинг таржимаи ҳоли билан қизиқиб эзландик.

Кишжон бека тахминан 1905-1906 йилларда туғилган. Ўша давр мактаб ва мадраса илмини олган. Полвонниёз Ҳожи Юсупов ўзининг «Ёш хиваликлар тарихи» (Урганч, 2000 йил) китобида Фахриддин Нақиб хўжа эшон невараларининг тарбиячиси замонасининг ўтқир билимдони Муслима исмли аёл ҳақида эслатиб ўтади.

Кишжон бека сарой қизлари ичида турли дунёвий фанларга меҳр қўйганлиги билан ажралиб турар эди. У айниқса, жаҳон тарихини, Хоразм шоҳлари тарихини чуқур ўрганган, аруз вазни санъати, шарқона ғазал бўстони сир-синоатларини сипқаргани унинг ҳар бир сатрида жаранглаб туради. У ўзини шундай таништиради:

*Мени аслимни сўрсанг шоҳи Фарруҳ духтари эрдим,
Ки ул ота-онамнинг бошида тоғжу-сари эрдим,
Неча бечора мазлумларни ул кун раҳбари эрдим,
Ўтан қирқ икки шоҳ аялодидан бир насли мен эрдим,
Фалак охирда мундай айлади шум бахти иқболим...*

Бу сатрлардан кўриниб турибдики, Бека ўтмиш қадриятларини, боболари бўлмиш қирқ икки шоҳ ҳаётини, уларнинг юрт ободонлиги, халқ фаровонлиги йўлидаги эзгу ишларини сидқидилдан ўрганган. Уларга муносиб фарзанд бўлишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Биз Кишжон беканинг онаси томонидаги ота-боболари билан ҳам қизиқиб, тарихий асарларни синчиклаб ўргандик. Журналистик фаолиятимиз давомида ёзиб олган интервьюлар, эсдаликлар, суҳбатлар битилган дафтарларимизни варақладик ва Беканинг ҳаёт йўлларида оғоҳ бўлдик.

Шоир ва тарихнавис Баёний шажараларида Ферузшоҳ ва Исфандиёрхоннинг Петербургга қилган сафарларида ҳамроҳ бўлган Юсуф маҳрам (Юсуф ясавулбоши ибн Авазжон маҳрам ибн Ниёзмат маҳрам) ҳақида кўп ёзилган. Унинг саводхон отин қизи Гулжон бека билан ҳали ҳаётлик пайтларида (1983 йил июль ойи) қилган суҳбатимизда шундай хотиралар бор: «Мен 1906 йилда туғилганман. Кишжон бека билан Кўҳна Арк болалари лаврасида бирга ўсдик. Бека ниҳоятда ўқтам, ҳозиржавоб шоира эди. Ота-оналаримиз борди-келдиси боис Исфандиёрхон оиласини яхши биламан. Хоннинг бешта никоҳли, бешта никоҳсиз хотинлари бор эди. Биринчиси Моможон бека бўлган. Иккинчиси Бекажон бека бўлиб, Исмоил Нақиб хўжа эшоннинг қизидан бўлган невараси эди. Бекажон беканинг Темиргози тўра, Пулатғози тўра деган ўғиллари бор эди. Учинчи хотини Шукуржон бека эса Исмоил Нақиб хўжа эшоннинг ўғли Фахриддин Нақиб хўжа эшоннинг қизидир. У болапарвар аёл эди. Ундан Кишжон бека, Бобохон тўра, Ҳалима Султон бека, Ўғилжон бека каби зурёдлари бўлган. Бироқ эгизак болалари, Мадамин тўра, Матқарим тўра исмли болалари ёшлигида оламдан ўтиб кетишган. Хоннинг тўртинчи хотини Исомхўжанинг қизи Азизпошша бекадир. У фарзанд кўрмади. Бешинчи хотини Маҳфира бека Собир Охуннинг қизи эди. Ундан ҳам фарзанд бўлмаган. Қолган бешта никоҳсиз хотинларидан ҳам кўпгина фарзандлар туғилган. Исфандиёрхон зурёдлари ун олти -ун етти нафарча бўлган...

Кишжон бека илмга чанқоқ оддий фуқаро қизларига, айниқса ғазалхон, хонанда ва созанда, соз билан яъни гармонда қўшиқ айтувчи халқаларга, ҳунарманд чевар қизларга доимо ёрдам бериб, ғамхўрлик қилиб турарди....» Бизга бу ҳақда ҳикоя этиб берган Гулжон бека узоқ умр кўриб, 1990 йилда оламдан ўтди.

Хива хонлари ҳужжатларини чуқур ўрганган тарихшунос олим М. Йўлдошев «Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши» деган китобида Нақиблар ҳақида шундай ёзади: «Нақиб хўжа — Сай-йидлар ва хўжалар учун юқори фахрий унвон эди. Нақиб хоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлиб, сафарларда унга ҳамроҳ бўлади. Нақиб мадрасани тугатган, пайғамбар наслидан бўлиши керак эди. Расмий қабул маросимларида Нақиб хўжа хоннинг сўл томонида биринчи ўринда ўтирган... барча шоҳзодалар, ҳатто валиаҳд ҳам Нақиблардан қуйроқда ўтирардилар». (Ўша китоб, 288-бет).

Кишжон бека етти бобоси, етмиш уруғини яхши билган дейишади. Айниқса, Элтузархон (1804-1806) даврида хизмат қилган Нақиб бобоси Жаъфар хўжа жанг майдонларида жасорат кўрсатган. У Элтузархон билан бирга Аму дарёга чўкиб ҳалок бўлган. Яна бир бобоси Исмоил Нақиб хўжа эшон Хоразмни босиб олган чор Россияси генерали Кауфман билан бўлган тўқнашувларда, музокараларда йигирма тўққиз яшар ёш хон Муҳаммад Раҳим Иккинчи — Ферузош ҳонида туриб курашган. Унинг ўғли Фахриддин Нақиб хўжа Ифандиёрхон даврида у билан ёнма-ён ишлаган.

Кишжон бека Фахриддин Нақиб хўжанинг невараси бўлиб, унинг онаси Шукуржон бекани Хива хонлигини босиб олган большевикларнинг ЧК (фавқулодда комиссияси) доимий равишда таъқиб қилган. Бу ҳақда Полвонийёз Ҳожи Юсупов «Ёш хиваликлар тарихи» китобида: «...ЧК Хивадаги ... тамоми бой одамларнинг уйини обиск қила бошлади... Ифандиёрхоннинг хотини Нақиб хўжа қизини (яъни Шукуржон бекани) ярим оқшомда отли оҳанлар (соқчилар) бирлан биродар Аҳмад Маҳмудов ва бошқалар бориб хотин-қизларнинг ухлаб ётган вақтларида мусодара қилиб, тингув қилиб, олтин, кумуш ва бриллиант жавоҳиротлар, асл матоларни олиб кетган.» (Ўша китоб, 393-394 бет) деб ёзади.

Шўролар ҳукуматининг зомбилашган қонхўр ЧК ходимлари Шукуржон бекани руҳан ва жисман йўқ қилиш билан бирга унинг болалари Кишжон бека ва Бобохоннинг изига тушганлар.

Кишжон бека илм-маърифатни, маданият, адабиёт ва санъатни беҳад севар, алиба бўлишни орзу этарди. Аллома боболарига муносиб илмли-ирфонли зурёд бўлмоқчи эди. Бироқ орзуларига етаолмади. Хон авлоди қизи эканлигини пайқаган ЧК ходимлари уни қўрқитиш, ҳибсга олиш, таъқиб қилишда давом этганлар. Энди уларнинг асосий мақсади Кишжон бекага Ифандиёрхондан мерос бўлиб қолган барча бойликларини тортиб олиш эди. Бу тўғрида бизга Ифандиёрхоннинг Ўғилжон бека деган хотинидан бўлган Моҳипошша (Ферузошхоннинг невараси) беканинг қизи Раъно ая (Ферузошхоннинг эвараси) ҳикоя этиб берганди. Раъно ая қатағон этилган шоир Комил Девонийнинг келини бўлиб, ҳозир Хивада истиқомат қилади. У бизга Кишжон беканинг укаси Бо-

бохон ва унинг хотини Малика билан тушган суратини ҳам ишониб топширди. Кишжон беканинг бошига тушган кулфатлар, унинг фожиа-ли ўлими ҳақида батафсил сўзлаб берди.

Кишжон бекага шўролар ҳукуматининг ЧК жаллодлари ундаги ота-сидан қолган мол-дунёни ўзлаштириш мақсадида яна турмага қамаш, отиб ўлдириш билан кўрқитиб шундай деганлар: «Агар отанг Исфанди-ёрхондан мерос бўлиб қолган олтинларингни шўролар ҳукумати идора-сига ўз аризанг билан топширсанг, сени давлат ҳимоясига оламиз, сен-га шахсий тўппонча ҳам берамиз. Сенга биров тажовуз этса, ўзинг ҳам ҳимояланишинг мумкин» деб алдаганлар. Кўрқиб қолган Кишжон бека бир кўзача олтин тангаларни уларга бериб ҳужжат олган. Бироқ ўша ҳужжатни бир ёлланма жосус аёл орқали ўғирлатиб, кўзачадаги олтин-ларни ўзлари ўзлаштириб олганлар. Шундан кейин Кишжон беканинг ҳар бир қадамини кузатиб, доимий равишда кўрқитиб таъқиб қилган-лар. Ўшанда у укаси Бобоҳон тўра билан Хивадан қочиб, Тошкентда яшаб юрган эди. Укаси илм даргоҳларидан бирида ўқиб турарди.

Бобоҳон тўра тахминан 1913 йилда туғилган бўлиб, 24-25 яшар йи-гит эди. Уйланиб, хотини Малика ва опаси Кишжон бека учаласи бирга яшаб турганида зомбилашган ЧК ходимлари уни 1938 йилда хон фар-занди деб қамоққа оладилар ва йўқ қилиб юборадилар. Яккаю-ягона суянган тоғи — укасидан ажралиб қолган, шунингдек, хону-монидан ҳам ажралган Кишжон бека очликда, дарбадарликда яшаб, касал топа-ди, Хивага қайтиб келади ва бутунлай ётиб қолади. Онабиби халфанинг ғазал ёллаттирувчи мураббийси Ёқутжон Абдукаримованинг кундалик дафтарида бу тўғрида эса шундай деб ёзилган: «Уруш йиллари эди. Кишжон беканинг касаллиги жуда оғирлашди. 1944 йилнинг биринчи январида Хива касалхонасига келади. Бу касалхонани 1913 йилда отаси Исфандиёрхон қурдирган эди. Бу дорулшифода неча йиллардирки, ха-лойиқ шифо топиб келар эди. Оғир касалликка чалиниб, оёғи фалаж бўлган бекага шўро докторлари яқин ҳам келмайдилар. Хоннинг қизи деб даволашдан бош тортадилар». Орадан кўп ўтмай у ҳаёт билан видо-лашади. Бу 1946 йиллар эди. Кўп замонлар ишсиз, бошпанасиз, очлик-да, хору-зорликда кўчада қолган Кишжон бекани дугоналари ўз бағри-га олган эдилар. Ўлими олдидан ёзилган ушбу сатрлар гуноҳсиз аёллар ҳаётига гўр қазиган совет ҳукуматига отилган ўқдир.

*Фалак золимлик айлаб хону-монимдин айирдилар,
Бошим устида турган соябонимдан айирдилар,
Отандан ёдгорим Бобоҳонимдан айирдилар,
Қанотсиз йўлда қолдим болу-паримдан айирдилар,
Кетар бўлсам бу дунёдан юракда кўндир армоним.*

Кишжон бекани дўстларидан бошиқа ҳеч кими йўқ эди. Унинг барча уруғ-аймоқлари узоқ Украинага сургун этилганди. Беканинг дўстлари бу мухаммасни жуда эҳтиёткорлик билан «тишларининг орасида» сақлаб келадилар. Бу ғазал яшин тезлигида аёллар орасида тарқалиб Онаби-би халфа унга куй басталайди. Дўст-ёрлар йиғилганда саз чалиб, бу қўшиқни айтиб, тўйиб-тўйиб йиғлар эканлар.

Биз ҳам бу мухаммасни ўқиб Кишжон беканинг эҳтиросли шоира эканлигига ишонч ҳосил этдик. Ишонамизки, шоиранинг ғазал дафтарлари унинг қариндош-уруғлари орасидан балки топилиб қолар.

Мустабид шўролар даврида таҳқирланган, орзу-армонлари топталган, зиёли, иқтидорли аёллар руҳини шод этиш хайрли ишдир. Ўтмиш ажлолларимиз, момоларимиз, шунингдек, гуноҳсиз гуноҳкорлар — Хоразмшохлар зурёдларининг аянчли тақдири билан истиқлол ёшлари қизиқадилар деган умиддамиз. Зероки, шўролар даври заҳарлаган бу авлоднинг фожиона ҳаётини ўрганиш, илмий мақолалар ёзиш бугунги озод ҳаётимиз, обод ва кўркем мустақил юртимиз бугуни ва эртасининг қадрига етишда ибрат мактаби бўлади, деб ўйлаймиз. (Кишжон бека мухаммасининг матни илова этилади).

КИШЖОН БЕКА МУХАММАСИ

*Сизга арз айласам бу оҳу-зорим ёри-ёроним,
Ғариблик даштида термудди икки чашми гирёним,
Неча вақтдур фалокатликда қолди бу азиз жоним,
Бу офатдан қутилмоқликқа йўқдир энди имконим,
Бошим олиб кетар бўлдим бақо мулкига ҳам жоним.*

*Белимда қувватим йўқдир зиёратгоҳига борсам,
Қўлимда давлатим йўқдир табиблардан даволансам,
Ёнимда ҳамдамим йўқдир онго орзу дилим айтсам,
Берармукан муродим йиғлабон Оллоҳга ёлборсам,
Қани бўлса эди Маккам-Мадинам, шоҳу султоним.*

*Фалак золимлик айлаб хону-монимдан айирдилар,
Бошим устида турган соябонимдан айирдилар,
Отамдан ёдгорим Бобоҳонимдан айирдилар,
Қанотсиз йўлда қолдим болу-паримдан айирдилар
Кетар бўлсам бу дунёдан юракда кўндир армоним.*

*Сафар қилсам фанодан дўсти ёрим ҳуш қолинг энди,
Нечангиз жам бўлғонда мени ёдга солинг энди,
Саёҳат айласангизлар мазоримга боринг энди,
Шарофатлик дуо билан руҳимни шод қилинг энди,
Бу хат бирла сизга қолсин умрлик ному-нишоним.*

*Мени аслимни сурсанг шоҳи Фаррух духтари эрдим,
Ки ул ота-онамнинг бошида тожсу-сари эрдим,
Неча бечора мазлумларни ул кун раҳбари эрдим,
Утан қирқ икки шоҳ авлодидан бир насли мен эрдим,
Фалак охирда мундай айлади шум бахту иқболим.*

*(Кишжон беканинг қадрдон дўсти Ёқутжон
Абдукаримова дафтаридан. 1944 йил 1 январь).*

ЭЛЧИГА ЎЛИМ ЙЎҚ...

Ўзбек халқининг шарқона фахр ва ифтихор туйғуларига тўла одабий-лик фазилатлари жуда кўп. Юрт шаъни, ота макон тинчлиги, миллат осудалиги учун жон фидо этиб, унга бутун умрини бағишлаш буюк инсоний сифатлардандир. Шу боисдан халқимиз эллар аро яхши ном чиқарган инсонлар умри зиёдадир, уларнинг муборак номлари эса иккинчи ҳаётга муносибдир, дейишади. Айниқса, ўзлигимиз акс этадиган шундай фазилатлар борки, булар гўзал одоб-иқром фани бўлиб, бу бахт калитидир. Ҳаё ва ибод-садоқат, саодат бўстони, муҳаббат-меҳр чашмаси, хайр-эҳсон эса хотамтойлик нашидасидир. Бироқ, шарқона фазилатлар ичидан шундай ноёб ва илоҳий инсоний сифатлар борки, бу фақат илму-ирфон, муқаддас ислом дини маърифатпарварларига хосдир. Миллатимизнинг ўзлигини янада чуқурроқ англамоқ учун олис-олис асрлар бағрида яшаб ўтган исломий тафаккурли қадриятларимизнинг юрак садоларига қулоқ тутамиз. Улар муаззим «Фийро-фийр»лар, авлиёлар, шайхлар, эшонлар, охундлар, тасаввуф диний-фалсафий оқимининг буюк намояндаларидир.

Қадимий аждодларимиз қиёфасидаги улуглик хушбўйликлари бу илму-маърифатга, маданият ва ҳақиқатга эришиш, руҳий ва жисмоний баркамоллик рамзи бўлмиш исломий иймон, раббоний эътиқодга эга бўлиш демакдир. Шу боисдан биз уларни миллий маънавиятимиз устунлари деб фахрланамиз. Тарих саҳифаларини varaқлар эканмиз, ана шундай боболаримизнинг ватан меҳрига тўла жасоратли нидоларини эшитамиз. Улар ватан туғини юрагига босиб, муғул босқинчиларига қарши курашда шаҳид бўлган ҳазрати шайх Нажмиддин Кубро, рус мустамлакачиларининг додини бергани учун осиб ўлдирилган Дукчи эшон, большевикларга қарши озодлик байроғини кўтаргани учун махфий отиб ўлдирилган Бобо эшон Салимов каби аждодларимиздир.

Ушбу мақолада бутун умрини жанг майдонларида элчилик байроғини баланд кўтариб жасорат кўрсатган Ибодулло эшон ҳақида сўз юритамиз. Ибодулло эшоннинг етти орқаси ва етмиш уруғи Муҳаммад Сал-

доллоху алайҳи васалламнинг Оллоҳ таолодан тилаган яқин дўсти Султон Увайс Қараний (625-659) издонларидан бўлган Кўкат бобо авлиёи азимга бориб тақалади. Бу улуғ зот маскан тутган муқаддас жой бугунги кунда Хоразм вилояти Янгибозор туманидаги Боғолон қишлоғида халқ зиёратгоҳига айланган. Ибодулла эшон ҳақида «Хива Давлат ҳужжатлари» (Тошкент, 1960 йил, М.Й. Йўлдошев таҳрири остида) китобида бундай деб ёзилган: «Хон саройида бир неча эшонлар бўлиб, улар хонга бўйсунибдан ёки унинг бирор фармойишини бажаришдан бош тортган қабилалар орасига элчи сифатида юборилиб, уларни «тўғри йўлга» солиш учун насиҳат қилардилар. Ана шулардан бири Ибодулла эшон бўлиб, у хонга бўйсунибдан бош тортган ямут қабилаларининг орасига юборилган. (Ўша китоб, 320-бет). Дарвоқе, Ибодулло эшоннинг тинчлик жарчиси, кароматли, файласуфона иродали эканлиги ҳақида Огаҳий «Жомеъу-л-воқеоти Султоний», «Гулшани давлат» асарларида батафсил ёзган. Шунингдек, сарой шоири ва хаттот Бобожон Тарроҳ – Ходим «Хоразм шоир ва навозандалари» китобида Ибодулло эшон қавмида туғилиб ўзидан шеърый девонлар қолдирган шоирлар ҳақида ҳикоя этиб, Ибодулла эшон ҳақида ҳам қимматли маълумотлар ёзган. Маълумки, Огаҳий «Жомеъу-л-воқеоти Султоний» асарида Муҳаммад Аминхон (1846-1855), Абдуллахон (1855 й. Март-1855 й. Сент.), Қутлуғ Муродхон (1855-й. Сент. 1856 й. Март) ҳукмронлик қилган даврдаги воқеаларни тасвирлаган, ҳарбий юришларнинг кундалик манзарасини чизиб берган. Гап шундаки, Хива тахтида тўққиз йилу қирқ етти кун хонлик қилган Муҳаммад Аминхон 37 ёшида Сарахс қалъасига яқин Қонли тепада шаҳид бўлади. Унинг ўрнига Саййид Абдулла Муҳаммад Баҳодирхон тайинланади. У Саййид Абдуллахон Муҳаммад Раҳим Биринчининг оқоси Қутлуғ Мурод иноқнинг ўғли эди. Бу воқеа 1855 йилнинг 19 март, душанба куни содир бўлади. Хоразм хонлигидаги барча туркман қабилалари доимий равишда туркман муфсидлари устидан ғалабага эришиб келаётган Муҳаммад Аминхон мағлубиятини эшитиб, жуда қувонадилар ва ҳаммалари қонли жангга отланиб Абдуллахонга қарши юриш бошлайдилар.

Огаҳийнинг ёзишича, ёш хон тахтга ўтиргач, тинч аҳолини талон-тарож қилишга киришган туркман муфсидларига қарши ҳимояга отланади. У Тошховуз, Хилолий (Илонли) қалъалари учун жанг қилади. Тахта туманига яқин Якка динг мавзесида шаҳид бўлади.

Огаҳий беш ярим ой тахтда ўтириб, 38 ёшида оламдан ўтган Саййид Абдуллахон жанглари, ямут муфсидлари келтириб чиқарган хонавайронликлар ҳақида ёзиб, унинг ўрнига тахтга чиққан ўн етти ёшлик Қутлуғ Муродхон даври воқеаларига тўхталади. 1855 йил 5 сентябрда тахтга ўтирган Қутлуғ Муродхон дарҳол халқ асоишталигини ўйлаб,

аркони давлат маслаҳати билан Ибодулло эшонни муҳолифлар билан сулҳ тузишга жўнатади. Шунинг айтиш керакки, Қутлуг Муродхон Абдуллахоннинг жияни, Қутлуг Мурод иноқнинг Ибодуллобек ўғлидан бўлган невараси эди. Ибодулло эшон бошқинчилик урушини тўхтатиш, ҳар икки томонни келиштириш, сулҳ тузиш, асирларни ўз юртларига қайтариб олиб келиш, барча-барчани беҳуда қон тўкишдан тавба-тазарру қилишга чорлайди. Огаҳий «Фуқаро ва раё осудалиғи» учун жасорат кўрсатган Ибодулло эшон ҳақида бундай деб ёзади: «...Ибодулло эшонни элчи қилиб тарокима муфсидларига истимолатнома йиборди. Тоқим икки тарафдин мувофақат йўли очилиб, муҳолафат тариқи масдуд бўлғой ва мамолики Хоразм улуси ташвишу паришонҳоллиғ дағдағасидин қутулғой».

Ўз зиммасига огир ва хавф-хатарли вазифа юклатилган Ибодулло эшон ямўт катхўдолари олдига боради. У беш кун мобайнида тинч аҳолини чопқин этиб, мол-мулкни талаётган туркман авбошлари билан музокаралар олиб боради. «Қуръони Карим»нинг зоҳирий ва пинҳоний кароматини эгаллаган элчи Ибодулло эшон душман тилини боғлаш, уни ўзига ром этиб олиш иқтидорига эга эди. У вақтинча бўлсада урушни тўхтатди. Хива қўшинларидан аср олинган қирқ-эллик нафар асирларни озод этишнинг талаб қилади ва Хива қўшинларига асир тушган барча туркманларни қайтариб олиб келишга ваъда беради. Эшон элчилик байроғини баланд кўтариб, асирларни ўзига эргаштириб ёш хон ҳузурига ғолибона кириб келди. Бу тўғрида Огаҳий шундай деб ёзади: «Яна улким, чун санаи минг икки юз етмиш иккига таҳвил топти, муҳаррам ойининг иккисиди, панжшанба куни Ибодулло эшон ямўт орасидин келиб, Абдуллахон марҳумийнинг ҳодисасида гирифтор бўлгон асирлардин бериб йиборгон қирқ-эллик нафар асирни бир неча узромуз сўзлари била арзга еткурди».

Ибодулло эшон асирларни Қутлуг Муродхон ҳузурига олиб кириб уларнинг гуноҳларини ўтишни сўради. Асирларни хон ғазабидан озод қилди. Шу куннинг эртасиёқ, Қутлуг Муродхон Ибодулло эшонни ямўт асирларини олиб бориб сулҳ тузиб келиш учун қайтадан йўлга равона қилди. Бу тўғрида Огаҳий: «Хони жаннатмакон тонгласи, мазкур ойнинг учиди, жума куни яна Ибодулло эшонни Яъқуббек ибни Фозилбек била ямўтга элчи қилиб, ямўтнинг бир неча нафар асирин бериб, мулојиматасар сўзлар билан ирсол қилди. Аммо ямўт муфсидлари жибилий шақоват ва зотий шарорат муқтазоси била мазкур бўлгон элчиларга ниҳоятсиз ҳақоратлар еткуруб, номаъқул ва хушунатомиз сўзлар айтиб, кўп изо ва озор бериб қайтардилар». (Ўша асар, 12-13 б).

Афсуски, ўз асирларини қайтариб олган ямўт муфсидлари Ибодулло эшон билан сулҳ тузмай, уни ҳақоратлаб орқага қайтардилар.

Улар қайтадан куч тўлаб, Хонобод қалъасини ишғол қила бошладилар. Шунингдек, Қилич Ниёзбой қалъаси. Тошховуз, Ғозиобод, Хилолий қалъаларини эгаллаш учун туркман саркашлари жангга киришдилар. Огаҳий жанг майдонларини тасвирлаб: «...Хивақ музофотидин баъзи кентларга...чаповул маркабин суруб, мусулмонларнинг қонин тўкиб, қўп аёлу атфолин асир қилиб, беҳисоб амволу мавоши ва асбобу ҳавошисин...ўзларининг йиғноқиға сурдилар...», деб ёзади.

Босқинчилик уруши шу даражага бориб етдики, улар йўлларда Хоразм қарвонларини ҳам талай бошладилар. Шаҳру-қишлоқлар вайрон бўлди. Гап шундаки, ямўт ва човдар қабиласининг машҳур раҳнамоси Ҳожа Аҳмад Эшон ҳам исёнчиларнинг қонли босқинини тўхтата олмади. Натижада, у босқинчилардан юз ўғирди. Ҳатто, ўлганларнинг жанозасига бормай қўйди. Ана шундан кейингина ямўт муфсидлари ўз журму гуноҳларини англаб етдилар. Эшон олдига келиб Хива хони билан сулҳ тузмоқ, барча гуноҳларини афў этмоқни сўрай бошладилар. Ҳожа Аҳмад эшон ёш хон олдига келганида уни барча ҳурмат билан кутиб олди. Ниҳоят, Қутлуг Муродхон икки эл эшонларини бирга қўшиб, сулҳ тузиб, тинч-осула ҳаёт ўрнатиш учун уларни туркман элига юборди. Улар орасида Ибодулло эшон ҳам бор эди. Бу ҳақда Огаҳий ўша «Жомеъу-л-воқеоти Султоний» асарида бундай деб ёзади: «... Муфсидларнинг қасоватпарвар хотираларининг орому итминони учун қароматнишон обидлар ва вилоятиқтирон зоҳидлар саромадидин Умар эшон ва Ибодулло эшон ва Соат эшон ва Муҳаммад Карим эшонни Ҳожа Аҳмад эшонга қўшиб, иноят ва истимолатнома топшуруб, рабиъуссоний ойининг иккисиди, сешанба куни фасод ва инод аҳли жонибиға ирсол қилди, токим муассир насиҳатлар биладоларни итоат ва инқиёд жодасига киргузгайлар ва мавъаза суҳони биладоларни табиатлари аёқидин тажаббур ва тамарруд занжирин узгайлар». (Ўша асар, 121-бет).

Бу эшонлар туркман қабилалари олдига бориб, исёнчиларга панду — насиҳатлар қилдилар, қон тўкиш, ўз аро қаҳру-ғазаб, беғуноҳ болалар ва аёлларни асирликка гирифтор қилиш Оллоҳ қаҳрига учрашдир, охира тда расво бўлишдир, деб тушунтирдилар. Барча эшонлар қаторида Ибодулло эшон кўрсатган жасорат, фидойилик ўз натижасини берди. Икки эл кишилари бир-бирларининг гуноҳларини кечириб, тинч-осула, дўстона яшашга интила бошладилар. Бироқ, баъзи туркман муфсидлари ўзларининг қаро ниятларидан ҳали буткул қайтмаган эдилар.

Шуни айтиш керакки, Қутлуг Муродхон 1856 йил 14 мартда ўз амакиси Муҳаммад Ниёзбий томонидан пичоқлаб ўлдирилди. У Хива тахтида беш ой ҳукумронлик қилди. Шу куннинг ўзидаёқ, Сайид Муҳаммад Баҳодирхон хон этиб кўтарилди. Огаҳий «Гулшани давлат» аса-

рида унинг замонидаги муҳим воқеаларга тўхталар экан, кароматнишон элчи Ибодулло эшоннинг миллат осудалиги, миллат қайғуси билан яшаб элга хизмат этгани ҳақида алоҳида тўхталган. Сайид Муҳаммад Баҳодирхон тахтта ўтирган дастлабки кунлариданоқ, ямуг ва ямроли муфсидларига қарата жуда кўп илтимосномалар юборди. Утмишда содир бўлган барча хунрезликларни унутишни, тинч- осуда яшашни, бу дунё неъматларидан баҳраманд бўлиб, Оллоҳга шукроналар айтишни, эл-юртни обод қилишни ўтиниб сўради. Бироқ хон марҳамати ва мурувватига улар қулоқ тутмай, исён майдонига, фисқу-фасод гирдобига қадам қўя бошладилар.

Ибодулло эшон «Хивақ музофотин чопмоқ» учун минг беш юз чоғлиқ отлиқ жам бўлиб, уруш бошлаб, воҳа шаҳру-қишлоқларида қиргин бошлаган ямуг муфсидлари орасига бир неча маротаба элчи этиб юборилади. У орол Қўнғироти улуғларидан Қутлугмурод бийни асирликдан қутқариб олиб келганида Хива хони, шунингдек, Қўнғирот халқининг олқишига сазовор бўлади. Чунки, Қутлугмурод бий шавкатли саркарда, ота маконни, ямуг босқинида қолган фуқароларни ҳимоя этишда жонбозлик кўрсатган эди.

1856 й. 14 мартада тахтта ўтирган Саид Муҳаммад Баҳодирхон уни такрор ва такрор исёнкорлар орасига юборали. «Қуръони Карим»ни неча бор ўқиб, унинг илоҳий куч-қудратидан иймон ва эътиқодига беадал руҳий қувват олган Ибодулло эшоннинг ҳар бир сўзи, панд ва насиҳати муҳолифлар даврасида гўёки жаҳоҳир кониға айланар эди. Эшон шу қадар исломий салоҳиятга эга бўладики, унинг олдида кўзи қонға тўлган энг ёвуз, энг муттаҳам, Оғаҳий ибораси билан айтганда «талбисда (яъни ҳийла-найрангда) иблисни ҳам эътибори назарига илмас» жоҳил саркардалар ҳам сеҳрланиб, «илон заҳрига тўла» тиллар боғланиб, қарахт бўлиб қолар эдилар. Бу ҳақда Оғаҳий «Гулшани давлат» асарида батафсил баён этади. Ибодулло эшон исёнкорлар орасида осудалик билан сулҳ тузиб, барча асирлардан ташқари душман томонга ўлжа бўлиб тушган тўплар, туғлар, барча уруш яроғларини ҳам қайтариб олишга мушарраф бўлади. Оғаҳий бу воқеаларни тасвирлаб: «Борча инод ва инқиёд аҳли истихора ва истишорадин сўнг иттифоқ била ўз маслаҳатларин мусолаҳа ва мутобаат қилмоқда кўруб, Абдуллахоннинг воқеаи ҳойиласидаги қолғон тўплар ва туғлар ва баъзи асбобни йиғноб, ҳар уруғдин бир неча муътабар кишиларга топшируб, мазкур эшонға (Ибодулло эшонға) қўшуб, инкисори тамом ва эътизори молакалом била остони давлатпосбон зиёратиға равон қилдилар».

Исёнчилар олиб борган жанг майдонларида Ибодулло эшон кўрсатган хайрли ишлар, элчиларга хос довюраклик ҳақида «Хива давлат хужжатлари»да ҳам ёзилган. Маълумки, 76-дафтарда 1856-йил воқеала-

ри билан боғлиқ давлат харажатлари қайд этилган. Унда: «Ибодулло эшонимизга тўпларни Илонлига келтирмоқ учун хорожотига йигирма тилло берилди» деб ёзилган. (Ўша китоб, 60-бет).

Халқимиз «алчиға ўлим йўқ» деб бсжиз айтмаган. Элчи Ибодулло эшон амалга оширган ибратли ишлар ҳақида фақат Отаҳий эмас, ўша даврнинг кўпгина шоир ва тазкиранавиз тарихчилари ҳам ўз асарларида ёзиб қолдирганлар.

Шоир Камёб — Сайид Ҳомид тўра Сайид Муҳаммад Баҳодирхоннинг 1861 йил сентярида туғилган кенжа ўғлидир. У «Таворих -ул хавонин» (Тошкент, 2002 й.) рисоласида жуда кўп дин орифлари ҳақида сўз юритиб, Ибодулло эшон ҳақида шундай деб ёзади: «Ҳазрати бузруквор Ибодулло эшонимизни зиёрат этиб бир маротаба дийдори фархундаосорларин кўрдум. Байт:

*Яхшиларнинг юзини бир йўла кўр ё юз йўла,
Кўнглинг ондин шод ўлуб, Ҳақ нурига қалбинг тўла.*

Ва ул бузрукворнинг ўғуллари ҳазрати Юсуфхон эшонимизнинг суҳбати муборақлариға гоҳ-гоҳ восил бўлуб ва чақириб ва ҳам улфат ойла-ниб кўнглумга фараҳлиқ ҳосил бўлур эрди ва охир умрларида ҳаж зиёратин этиб, ҳожи ҳам бўлуб эрдилар. Байт:

*На давлатдур Худо берса қулига,
Савобин ҳожи эшонлиқ қулига.»*

(Ўша китоб, 103-б.)

Сарой шоири ва хаттот Бобожон Тарроҳ — Ходим ҳам «Хоразм шоир ва навозандалари» китобида шоирлардан Ҳақирӣ — Муҳаммад Шариф Йўлбузар Охунд, Хокий — Ибодулло Фоний Охунд, Музниб — Муҳаммад Ниёз Махсум сори девонларни Ибодулло эшон масжиди қавмида туғилгани ҳақида ҳикоя этади. Хиванинг Ичон қалъаси Боғча дарвозасидан то Дешон қалъанинг ҳозирги Қўша дарвозасигача бўлган ҳудуд Ибодулло эшон қавми, деб юритилган. Бобожон Тарроҳнинг ёзишича, бундан 300 йил илгари бу мавзеда Нон емас бобо қабристонни жойлашган бўлиб, унда Ибодулло эшоннинг ўтмиш боболари «Фийро-фийр»-лик (Пирлар-пири) қилганлар. Бу тўғрида Отаҳийнинг «Фирдавс ул-иқбол» асарида ҳам қизиқарли тарихий ҳужжатлар бор. Бобожон Тарроҳ жуда кўп шоирлар ва улуғ зотлар жасади Нон емас бобо қабристонига қўйилгани, 1913 йилша «Қўша дарвоза» қурилгач, бу қабристон Чодирли эшон қабристонига кўчирилгани ҳақида ёзади. Шоир Ходимнинг бу хотиралари алоҳида илмий мақолаларга мавзу бўла олади.

Ота макон меҳри, ватан гурурини юрагига жо этиб, қонли жанглар майдонида тинчлик жарчиси бўлиб, элчилик байроғини баланд кўтариб яшаган Ибодулло эшоннинг бугунги авлодлари боболари мавзеси-

даги Дошкўприк маҳалласида тутилиб ўсдилар. Улар таниқли педагог Ёқубжон Ибодуллаева, Муҳаммад Амин эшон, математик олим Муҳаммадкарим Ибодуллаевлар оиласидир. Улар ўтмиш боболари «Кўкат бобо» авлиё ҳудудини янада обод қилмоқдалар.

Ўз юрти ва миллатини бир бутунлиги учун курашиб, тарих суронларида жасорат кўрсатган эшон боболаримиз ҳаёти ҳақида муфассал баён этиш, бугунги истиқлол ёшлари зиммасига озод ва бахтли, мустақил ватанни қадрига етиш, унинг бугуни ва эртаси учун курашиш масъулиятини юклайди.

«ОЙНАИ ЖАҲОН» – ТАФАККУР ГУЛТОЖИ

Телевидение шундай «Маоний арсаси»ки, у матбуотнинг барча турлари, адабиёт ва санъатнинг барча хоссаларини ўзида мужассамлаштирган маънавийат куралидир. Унинг кўрсатувларида газета, радио, кино ва театр, тасвирий ва фото санъатининг, халқ ижодиёти, мусиқий оламнинг мақомот, кўшиқ ва рақс гўзалликлари, энг муҳими сўз-нотиқлик (воизлик) санъати мажмуаси намоён бўлади. Телевидениенинг пайдо бўлиш жараёнлари, у XX аср мўъжизаси эканлиги тўғрисида ер юзи олимлари жуда кўп китоблар ёзганлар.

Шуни беадад қувонч ва ғурур билан айта оламизки, Ўзбекистон телевидениенинг ота ватани, у инсон тафаккурининг гултождир.

Телевидениеда жаннатнинг ҳаётбахш нури бор, ўша илоҳий нур боис унинг ойнасида ўн саккиз минг олам, бир сўз билан айтганда, унинг экранида жумла-жаҳон кафтдек намоён бўлади.

Дарвоқе, инсон пайдо бўлибдики, дунёни англашга, билишга, ўрганишга интилади. Инсон ақл-идроки, зеҳни-заковати қудратининг чеки йўқ. Унинг хотира кенгликлари беадад, эътибор ва қизиқишлари шиддатли, жисмонан ва руҳан етук, онги, илм савияси буюклиги боис, телевидениедай мўъжизани яратишга қодир бўлди. Шунинг учун ҳам телевидениенинг асосий хоссаларидан бири инсонларнинг қалб уйига кириб бориш, унинг онгига, ҳис-туйғуларига, илм савиясига, эътиқод ва эътиборига ижобий таъсир этиш ва уни доимо яхшиликка, юксакликка, камолот чўққиларига йўллаб туришдан иборатдир.

Олим ва журналист Анвар Каримов «Ойнаи жаҳон» фидойилари» китобида таъкидлаганидек, бугунги кунда Ўзбекистон телевидениеси жаҳон телевидениелари ичра шундай буюк шохсупага кўтарилдики, сунъий йўлдош орқали мамлакатимиз ҳаётидаги энг муҳим воқеалар, шодиёна байрам намоёишлари олтмишдан ортиқ давлатларга олиб кўрсатилмоқда. Халқаро интернет тармоғи орқали эса, беш қитъанинг миллион-миллион кишилари кундалик «Ахборот» информацион дастурларини томоша қилмоқдалар. Эндиликда Ўзбекистон телевидениеси

Германия, Малайзия, Греция, Франция, Хитой, Корея, Япония, Хиндистон, Миср Араб Республикаси, Туркия, Польша каби давлатлар миллий телевидениелари билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиб олган.

Шўролар даврида Ўзбекистон «ойнаи жаҳони»ни хорижликлар билмас эдилар. Энди эса, Ўзбекистон телесвидениесини бутун олам танийди. Бу дегани, биз дунёларни танидик, бутун дунё эса бизнинг ўзбек элимизни таниди, тан олди деганидир. Шарқона маънавиятнинг бу камолот чўққисини эгаллаш осон кечмади. Шўролардан қолган эски, сийқаси чиқиб, ўз умрини ўтаб бўлган техник жиҳозли телевидение қайтадан яратилди. Эркин фикрли, мураккаб телевизион тафаккури, тиллари ширин ва бурро, истеъдодли ёш тележурналистлар авлоди шаклланди.

Мустақиллигимизнинг йигирма йили мобайнида Ўзбекистон телевидениеси жаҳон андозаларининг энг янги, энг сўнгги телевизион ускуналари билан жиҳозланиб, таниб бўлмас даражада янгидан чирой очди. Унинг ҳар бир қадамини кузатиб, ҳар бир янги туркум кўсатувларини таҳлил этиб, бугунги мустаҳкам иймон ва эътиқодли, ёрқин иқтидорли ёш тележурналистлар авлодини кўриб, баҳри дилимиз яйрамоқда.

Миллионлар микрофони зарқаламли ҳамкасблар қўлида эканлигидан руҳланиб, Ўзбекистон телевидениеси тарихи, унинг осон кечмаган ривожланиш босқичлари, республикаимизнинг шаҳар ва гуманларида пайдо бўлган ўнлаб нодавлат телестудиялар, кабель, антеннали телевидениелар фаолияти тўғрисида ҳикоя қилмоқчимиз. Айниқса, ўзбек телевидениесининг тамал тошини қўйганлар ҳақида, шўролар мафкурасининг темир панжалари остида ишлаб бирор яхши кун кўрмаган оташнафас журналистлар тўғрисида туркум мақолалар ёзишга ихтиёр этдик.

Чунки телевидение тарихи миллатимиз ҳаёти, мустақил ватанимиз тарихи билан чамбарчас боғлиқдир.

ТОШКЕНТ ТЕЛЕМАРКАЗИ

Қўлимизда Ўзбекистон Республикаси Алоқа вазирлиги нашри — «Хабар» газетасининг 1993 йил 18 июнь сони бор. Унинг бир саҳифаси 1950 йилларда шу вазирликда ишлаган таниқли алоқачи Юсуф Ҳошимович Муҳамедовнинг Ўрта Осиёда биринчи «Тошкент телемаркази» қурилиши тарихи ҳақидаги қизиқарли хотираларига бағишланган. Шунингдек, муаллиф бу саҳифада вилоятлараро дастлаб «Хоразм «ойнаи жаҳони» қурилгани ҳақида ҳам ҳикоя этади.

Телевидение қурилиши бошида турган, унинг барча жавобгарлигини ўз зиммасига олган Юсуф ака Муҳамедов ҳикояларини ўқиб, мустабид шўролар даврида телемарказ қурилишига нақадар беписандлик билан қаралганини кўрамиз. Москвага қарамлик натижасида бу иш тошбақа қадам билан олти йилга чўзилиб кетганидан хабар топамиз.

— 1950 йилнинг март ойлари эди — деб ёзади хотираномасида муаллиф. — Ўзбекистон Марказкоми биринчи котиби Усмон Юсупов ҳузурига чақирилдим. Усмон ака яқинда Москвада бўлгани, Тошкентда телемарказ қурилиши ҳақида Иттифоқ Алоқа вазири билан суҳбатлашгани ҳақида айтди. Москвага бориб ташкилий, техникавий ва таъминот масалаларини тезда ҳал этиб келишимни топширдилар.

Гап шундаки, Тошкентта лойиҳачилар билан қайтиб келган уддабуррон Юсуф ака Муҳамедов телемарказ қуриш учун катта муаммолар келиб чиққанидан ва уни ечиш эса Москвага боғлиқ эканлигидан изтироб чекади. Чунки лойиҳачилар икки юз метрлик телеминора қуриш учун Шайхонтоҳур даҳасини танлаган эдилар. Телеминоранинг баландлиги 180 метр, унинг устидаги антенна 30 метр бўлиб, бу лойиҳани Авиация бошқармаси билан келишиш лозим эди. У ердаги раҳбарлар эса Москва ва Новосибирск йўналишидаги учувчи самолётлар ҳалокатга учраши мумкин, деб бу ишга анча вақтгача қаршилиқ кўрсатдилар.

— Телемарказ қурилиши чўзилиб кетди. Ниҳоят бу иш орадан олти йил ўтгач, 1956 йил октябрь ойининг охирида тугалланди ва 6 ноябрь кеч соат олтида лента кесилиб, Тошкент телемаркази ишга тушди. Ўша кезларда телемарказнинг директори Х. М. Абдуллаева, бош муҳандис У. Л. Литинскийлар эди, деб хотирлайди Юсуф ака.

Тошкент телемаркази ишга тушгач, Фарғонага яқин Водил тумани, Самарқандга яқин Қўйтош пунктларидагина Тошкент телемарказининг кўрсатувларини бемалол кўриш мумкин эканлиги аниқланди. Минг афсуски, республиканинг бошқа вилоятлари «ойнаи жаҳон» мўъжизасини тамоша қила олмас эдилар.

ХОРАЗМ «ОЙНАИ ЖАҲОНИ»

Тошкент телемаркази ишга тушгач, орадан роппа-роса бир йил ўтди. Республиканинг кўпгина вилоятларида телекўрсатувлардан баҳраманд бўлаётганларнинг сафи кенгайди. Узоқ Хоразм шаҳру-қишлоқларига бу хушхабар дарҳол етиб борди. Пойтахтга келиб «Ойнаи жаҳон» кўрсатувларини томоша этиб борган хоразмликлар бу мўъжиза ҳақида кўзлари чақнаб, ҳаяжон билан гапириб берар эдилар.

1957 йилнинг машаққатли кузи. Қиш изғиринларини бошлаб келаятган чанг-тўзон Хоразм далаларини қоплаб олган. Пахта терими тинимсиз давом этарди. Колхозчилар кундузи охириги чигит ва қўсақларни юлиб оляптилар. Кечқурунлари эса «вороха чистка» (қўсақ чувиш) машинаси атрофида ишлаб тонгни оттирадилар. Ҳар бир далада пахта теримини кузатиб махсус вакил, партком, комсомол вакили, колхоз раиси, бригадир колхозчи тепасида зуғум қилиб туради...

Пахта планини аллақачон бажариб, энди «социалистик мажбурият» хисобига ишлаб, тинкаси қуриган пахтакорлар билан учрашиб, пахта теримини янада жадаллаштириш мақсадида Ўзбекистон Марказкомининг биринчи котиби Шароф Рашидов бир колхозчилар мажлисида қатнашди. Бу йиғинда илғор колхоз оқсоқолларидан бири қўлини қўтариб сўз олди ва деди: «Шароф Рашидович, Хоразм Ўзбекистонда ўзига хос ўрин тутади, шунга қарамай, республиканинг бир қатор вилоятлари, ён қўшнимиз Қорақалпоғистон аҳолиси томоша қилаётган телекўрсатувларни бизда кўриш имкони йўқ», деди.

Минбарда турган Шароф Рашидов жим бўлиб қолди. Залга совуқ ҳаво келиб урилгандай бўлди. Ҳамма анг-танг қотган эди.

Шароф Рашидов чуқур нафас олди ва ўзини ўнглаб, юзига табассум югурди.

— «Область аҳолиси янги йилни телевизор қаршисида кутиб олади», деди у кўтаринки руҳ билан.

Ҳамма бир-бирларига ҳайрон бўлиб қарашди ва бирданига қарсақ чалиб юборишди. Тошкентга қайтган биринчи котиб ўз ҳузурига Юсуф ака Муҳамедовни чақириб дил дардини айтади. Чунки Хоразмда телемарказ қуриш жуда катта давлат харажатларини талаб қилар ҳамда Москва розилигини олиш зарур эди.

— Ўша йиллари мен Ўзбекистон Алоқа вазирининг биринчи ўринбосари эдим, деб ёзади Юсуф ака. Бу вазирилик 1954 йиллардагина ташкил этилган эди.

Шароф Рашидов қаттиқ изтироб чекар, шу ишни ўз вақтида ижобий ҳал этишимни истар эди. Мен уч кундан кейин жавобини айтаман, дедим. Мутахассислар билан маслаҳатлашдик ва бирдан бир йўли Хоразмда вақтинчалик кўчма телемарказ ташкил этиб, кўрсатув ва концертлар олиб бориш мумкин деган қарорга келдик.

Гап шундаки, кўчма телемарказ бу икки камерали автобус (ПТС-передвижная телевизионная станция) эди.

Телестанция қуриш учун эса Шовот кўпригига яқин Файбу қишлоғида 1,5 гектар ер ажратилди. Бу ерга 60 метрлик телеминора қуриш, телестанция жиҳозларини келтириш ва монтаж этиш ишлари бошланиб кетди. Минг афсуски, бу қурилиш тўрт йил давом этди. Хоразм телемаркази 1962 йилдагина янги бинода иш бошлади. Ўша давр ичида автобусга жойлашган вақтинчалик кўчма телемарказ ишлаб турди. У тезкорлик билан амал-тақал қурилган бир-икки хонада иш бошлади.

1958 йилнинг 31 декабри ҳам етиб келди. Хоразм аҳолиси янги йилни «ойнаи жаҳон» қаршисида кутиб олди. Шодон чехрали, ёш ва ҳушрўй суҳандонлар барча-барчани янги йил билан қутладилар.

Аммо бутун воҳани ларзага келтирган бу қувончли сонияни бир ҳовуч раҳбар кишиларнинг оилаларигина томоша қилди. Чунки минглаган оддий меҳнаткаш колхозчи оилалари қашшоқлик даражасида зўрға кун кўрар эдилар. Улар кўп йиллар телемарказ кўрсатувларини томоша эта олмадилар. Чунки дўконларда телевизорлар йўқ эди, бўлса-да жуда қиммат, уни сотиб олишга ҳеч кимнинг қурби етмас эди.

Телевидение ҳақидаги ҳушхабар болажонларни шошириб қўйганли. Улар бир марта экранни кўриб, томоша қилиш учун маҳаллалардан маҳаллаларга, бир қишлоқдан иккинчисига тўпланишиб борар, телевизорли уйлар атрофида, боғ деворларига, баланд дарахтлар тепасига чиқиб мўралаб телевизор томоша этар эдилар...

БИРИНЧИ БЎЛИШ ҚИЙИН

Хоразмда ишга тушган вақтинчалик кўчма телемарказ автобусга жойлашган бўлиб, юқорида айтганимиздай, 1958 йилнинг янги йил оқшомидан иш бошлаб, то 1962 йилнинг янги йил оқшомигача тўрт йил ишлаб турди. Бу вақтинчалик кўчма телемарказ иккита телескамерага эга бўлиб, совет даврининг ўта ночор телетехникаси эди. Асосий телемарказ қурилиши эса тошбақа қадамлар билан тўрт йил давом этди. Гап шундаки, дастлабки кунларда кўрсатувларни қай услубда, қандай йўналишда тайёрлашни ҳеч ким билмас эди. Дарвоқе, «ойнаи жаҳон» ҳақиқатан ҳам инсон ўйлаб топган кашфиётлар ичида энг мўъжизасидир. Уни юксак маънавият минбари даражасига кўтариш энг долзарб, бироқ энг мушкул вазифа сифатида журналистлар олдида қўндаланг бўлиб турарди.

Урганчда тележурналистикани биладиган битта ҳам кадр йўқ эди. Мўъжазгина хонага ўрнатилган иккита телекамеранинг биттаси чиройли гулдаста суратига — «титр»га қаратиб қотириб қўйилган эди. Иккинчи телекамера эса сўзловчи суҳандонни олиб кўрсатарди. Ана шу биттагина телекамера билан кадрдан-кадрга (яъни бир суратдан иккинчи суратга) тезкорлик билан ўтиш мумкин эмасди. У фақат қоғозга қараб матнни ўқиётган суҳандонни кўрсатиб тураверар эди. Шундай қилиб дастлабки кўрсатувлар фақат саломлашиш ва кинофильмлар намоиш этиш билан бошланди. Ўша кезлари шўролар тузумини мақтовчи турли-туман кинолар кўрсатиларди. Орадан бир неча йил ўтгачгина, турли мутахассислар билан суҳбат тайёрлашга киришилди. Кичик концертлар берила бошланди. Битта камера, битта микрофон олдида қоғозга қараб матн ўқиш, гоҳ оғзаки гапириш жуда қийин эди. Баъзан суҳбатдош пала-партиш гапириб юборар, уялганидан қўрқиб турли томонга жовдираб боқар, нохуш ва кулгили ҳолатлар бўлиб турарди. Кўрсатувларни фото, кино билан безаш, видео тасмага ёзиб олиш, уни монтаж этиш каби телевизион техни-

ка ҳеч кимнинг тушига ҳам кирмасди. Микрофон олдида матн ўқиш учун билим доираси кенг, хотираси ўткир, тил талаффузи равон, истараси иссиқ келишган, овози ёқимли сухандонлар йўқ эди.

Хоразм телевидениесининг тамал тошини қўйганлар жуда кўп машаққатли кунларни бошидан кечирдилар. Урганч телемаркази бошлиғи ўша кезларда Москва Алоқа институтини битказиб келган энг билимдон, меҳнаткаш йигит Рашид Жуманиёзов, телевидение раиси эса тажрибали журналист Али ака Холматовлар эдилар.

Дастлабки кўрсатувлар матнларини тажрибали қаламкашлар Жуманиёз Абдурахимов, Қодир Матжон ва Маткарим Худойберггановлар тайёрлардилар. Биринчи сухандон Шукуржон Полвонова, биринчи телережиссёрлар Раҳмат Омонов, Ғойиб Искандаров, Эркин Қорахоновлар бўлишган. Овоз таратиш пултини илк бор Олтой Оллабергганов, телекамераларни эса Борис Рудневлар бошқариб туришди. Биринчи фото ва кино мутахассиси Вадим Соловёв эди.

Хоразм «ойнаи жаҳон» нинг биринчи қалдирғочлари ҳақида қанчадан-қанча илмий мақолалар ёзса арзийди.

«ОЙНАИ ЖАҲОН» ДАН БАХТИНИ ТОПГАНЛАР

Йиллар ўтди... 1961 йил 31 декабрь. Янги йил оқшоми кўрсатуви янги қурилган асосий бинода олиб борилди. Бироқ ҳамон эски тележизҳозларда, ўша эски автобусга (ПТС) га жойлаштирилган кўчма телемарказ орқали эфирга чиқиларди. Ҳанузгача янги тележизҳозлар олиб келинган эмасди. Кўрсатувлар ҳафтада икки марта олиб борилар эди.

1962 йилга келиб пойтахт телевидениеси ўз кўрсатувларида телевизион журналистиканинг суҳбат, интервью жанрларини қўллай бошлади. Хабарларни сураатлар ва титрлар билан безашга киришганди. Махсус информация бўлими ҳам очилган эди. Энди «Сўнгги ахборот» ўрнига «Телевизион ахборот» деб «титр» бериладиган бўлди. Кўрсатувлар рус ва ўзбек тилларида олиб борилди.

Хоразм телевидениеси ўз ишини пойтахт телевидениеси тажрибаларига таяниб ривожлантириб борди.

Бош режиссёр Раҳмат Омонов тиниб-тинчимас, шоирона дидди изланувчан устоз эди. У институт, билим юртлари талабалари орасида бўлиб, сухандонлар танловини бошлаб юборди. Дўстларининг ҳазиломуз ҳикояларига қараганда, у йўлларда ва автобусларда кетаётиб ҳам «ойнаи жаҳон»га муносиб ёшларни синчковлик билан ахтарар экан. Раҳмат Омоновнинг меҳнатлари зое кетмади. Урганч шаҳри мактабларида ўтказган танловлардан бирида бешинчи сон мактабнинг 9-синф ўқувчиси Нукулжон Иноятовага унинг назари тушди. Унга шеърлар, монологлар, газета саҳифала-

ридан хабарлар ўқитиб кўрди. Ниҳоят, оқ юзли, сочилири тим қора, кўз қарашлари жиддий, бироқ самимиятга тўла бу қиз тимсолида қадимий ва навқирон Хоразм диёрини жаҳонга танига оладиган суҳандон сиймосини кўрди. Уни ишга таклиф этди. Нуқулжон Иноятова студияга келган дастлабки кунларданоқ, Қодир Матжон, Маткарим Худойберганоўлар қўлидан биринчи матнларни олиб ўқиди. Устозлар ёш суҳандонга матндаги ҳар бир сўз маъноси, нутқ маданияти, талаффуздаги сўз урғулари, унли ва унсиз ҳарфлар жарағи ҳақида ўргатишди.

Режиссёр ва операторлар эса ёш Нуқулжонга камера чироқларини ҳис этиш, микрофон олдида эркин фикрлашни, ўзини осуда тутишни кўрсатиб бордилар. Чунки камера ва микрофон чироқларининг ёниши «Сиз эфирдасиз!» белгисини билдирар эди. Суҳандонни ҳаяжонга соладиган дақиқалар ҳам ўша эди-да. Шунингдек, микрофон —бу миллионлар билан мулоқот деганидир, деб унга қайта-қайта ўқидирдилар.

Раҳмат Омонов эфиргача ёш суҳандон билан («Настольная читка») матнларни бирма-бир ўқир, сўз камоли сирларини, телевидение — бу экран қаршисида ўтирган томошабинлар билан дилдан суҳбат қуриш санъати эканлигини ўргатар эди. Айниқса, микрофон олдида гапираётганда оҳиста ва тўғри нафас олиш, шодон хабар ва лавҳаларни табассум билан овоздаги қувонч оҳанги, кўтаринки руҳ билан ўқиш лозимлиги, дала ишларига, сафарбарликка чорловчи матнларни эса даъват этиш, мурожаат қилиш ифодаси билан ўқишни амалда кўрсатиб берар эди. Шунингдек, кулфатли воқеалар, табиат офатлари ёки таъзияларни вазмин, ҳамдардлик ҳиссиётлари, концерт номерларини эса оҳисталик, меҳрибонлик туйғулари билан ўқишни соатлаб, сидқидилдан тушунтирар эди.

Нуқулжон Иноятова барча синовларга бардош берди. Йиллар ўтиши билан ижтимоий-сиёсий мавзулардаги «Телевизион янгиликлар», қишлоқ ҳўжалик ходимларига бағишланган «Олтин воҳа» кўрсатувларини олиб бориш ва эфирга узатиш устасига айланди. Энг муҳими, 14-15 бетдан иборат турли мажлис ва йиғинлар, кўрик-семинар материалларини микрофон олдида тўғридан-тўғри беҳато ўқийдиган бўлди. Сиёсий мавзудаги ўта мураккаб матнларни жонли ўқиш чуқур билим, зукко суҳандонлик, бир сўз билан айтганда сўз камолотини талаб этар эди. Бундай кўрсатувлар унинг суҳандонлик иқтидори қирраларини тобора очаборди.

Кейинчалик режиссёр Эркин Қорахонов Нуқулжон Иноятовани адабий-бадиий кўрсатувларга жалб этди. У ғазалхонлик кечаларига, телекомпозициялар, «Шоирлар микрофон олдида», «Салом, Баҳор», «Ўн саккизга кирмаган ким бор», «Азиз ватаним», «Машғал Хоразм», «Мен, Ёшликман» каби ўнлаб кўрсатувларга бошловчилик қилди. Ўша йиллари ўз устида тинмай ўқиб ва ишлаб Хоразм Давлат педагогика институтини сиртдан тугатди. Ибратли оила қурди.

Сухандон ишга ҳаммадан олдин келар ва биргина «Туингиз хайрли ўтсин, муҳтарам телетомошабинлар!» деган сўзни айтиш, кундалик дастурни ниҳоялаш учун тунги соат 12 ларгача мижжа қоқмай кутиб ўтирар эди...

Нукулжон Иноятованинг жисми- жонида қайнаб турган сўз устаси — сухандонлик салоҳияти сарчашмаси унга буюк боболари қонидан ўтган туғма истеъдоддир.

Нукулжон Иноятова онаси томондан шоир ва хаттот, мақомот илми алломаси Комил Хоразмийнинг эварасидир. Комил Хоразмийнинг учинчи ўғли Муҳаммад Раҳимбой божибон бўлган. Унинг ўғли Абдурахимбойдан Уллибиби исмли қиз туғилган. Нукулжон Иноятова Уллибиби опанинг севикли зурёдидир. Бу тўғрида таниқли журналист Абдулла Сафоевнинг «Комил Хоразмий ва авлодлари» китобида («Истиқлол» нашриёти, 2004 йил, 87 бет) батафсил ҳикоя этилган.

Сухандоннинг отаси Мадраҳим ака эса Иноят девоннинг ёлғиз ўғлидир. Тарихнавис шоир Лаффасий Иноят девон ҳақида: «Иноятким... Муҳаммад Мурод девонбеги... бож-хирож олмоқ учун Қўнғирот борганида... (Иноят) ёш навжувон йигит бўлгани ҳолда, ажиб бир хуш суҳанвар (яъни сўз устаси) хушхат, хушхон бўлгани сабабли, ўзига девон деб... Хивага келтирадур... Иноят шундоғ (шахмат ўйинига) моҳир эрдиким, Феруз Муҳаммад Раҳимхон ҳузурида дағи катта шахмат усталари билан ўйин қуриб... (барчани) мот қилур эрди...» деб ёзади. («Тазкираи шуаро», 81-бет, қўлимиздаги нусхадан).

Иноят девон эҳтиросли шоир бўлиб, унинг ўз дастхати билан ёзилган девони, ЎРШИ фондида сақланади.

Нукулжон Иноятова Хоразм телевидениесида деярли 25 йил ишлади. Мустабид шўролар даври ҳеч қачон иқтидор соҳибларининг бошини силамади. Унинг ҳалол меҳнатини Фаҳрий унвонлар билан муносиб тақдирламади. Бироқ сухандоннинг «Ойнаи жаҳон»дан топган бахти телестомошобинлар эъзози ва эътирофи бўлди. Умр йўлдоши Эркин ака Сабиров у билан фахрланар, ҳамиша суянган тоғи эди. Эндиликда улар беш нафар фарзанд, ўн бир нафар неваранинг сеvimли бобо ва бувижонисидирлар.

Мустақиллик шамоли унинг сухандонлик иқтидорида янги саҳифа очди. У Урганч шаҳри марказидаги ЗАГСда ҳанузгача ишлаб ўзининг оташин нутқлари, ибратли тадбирлари билан ёш оилаларга бахт эшикларини очиб бермоқда.

Нукулжон Иноятованинг босиб ўтган ижод сўқмоқлари Хоразм телевидениеси тарихининг узоқ ва машаққатли йўли билан чамбарчас боғлиқдир. У бугунги ёш сухандонлар учун эса ўз касбига меҳри ва садоқати порлаб турган йўлчи юлдуз, поклик ва сўз камолининг нурли ошиёндир.

ГУЗАЛИККА ИНТИЛИБ

Телевидениенинг ҳар бир кўрсатуви ортида турли касб эгаларининг меҳнати ётади. Улар муаллиф, муҳаррир, режиссёр, овоз созловчи, чироқ созловчи, телеоператор ва бошловчининг ҳамфикр, ҳамдард бўлиб бир-га ижод қилишидир. Айниқса, кўрсатувларни овоз мавжларига сайқал берувчи, уни мусиқа билан безайдиган овоз созловчининг фаолияти катта аҳамиятга эгадир.

1963-64 йилларга келиб Хоразм телевидениеси экранда суҳбат, интервью, телеинсценировкалар, болалар учун янги туркум кўрсатувлар пайдо бўлди. Бош режиссёр Раҳмат Омонов мусиқий тафаккурга эга ёшларни ахтаравериб Эркабой Жумагалдиевни топганидан шод эди.

Эркабой Тошкент Давлат театр ва рассомчилик институтининг музикали драма бўлимида таҳсил олиб, Урганч маданият уйида раҳбар бўлиб ишларди. Ширали овози билан қўшиқлар куйлаб иқтидорли хонанда бўлиб танилган, ундаги нутқ маданияти, ташқи қиёфаси ҳам телеэкранга муносиб эди.

Янги ишга келган Эркабой Жумагалдиев, овоз таратиш услубларини, эфир пултини бошқаришни ўрганди. Шунингдек, суҳандон Стелла Матвеева билан дастурни икки тилда очадиган ва кеч соат 12 ларда дастурни ниҳоялаб, барча мутахассисларнинг оғирини енгил қиладиган бўлди.

— Мен ишга келганимда кино, радио, телевидение ҳақида адабиётлар, қўлланма ва дарсликлар йўқ эди. Энг муҳими, фонотека деган сўзни ҳеч ким билмасди — деб хотирлайди у.

— Ҳар бир кўрсатувни ғояси ва мақсадига мос мусиқа билан безаш ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмасди. Мен ишни фонотека ташкил этиш, уни сон-саноксиз мусиқа ва қўшиқлар билан безаш ташаббуси билан чиқдим. Ниҳоят, Тошкент телевидениесидан 700 товуш (сувлар, фавворалар шилдираши, шамол, момоқалдирик, турли ҳайвонлар маъраши ва ҳашоратлар чириллаши, чақалоқлар йиғиси, кулги ва қаҳқаҳалар каби) ва ранго-ранг куйлар, қўшиқларни магнит тасмасига ёзиб келдим.

Фонотека — бу мусиқий бойлик эканини барчага намоиш этдим».

Эркабой Жумагалдиев таниқли шоир ва журналистлар Дўстжон Матжон, Рўзмат Отаев, Неъмат Солаевлар билан ҳамкорликда ишлаб «ойнаи жаҳон» да биринчи бор турли спектаклларни саҳналаштириш, айниқса, «Телеҳасан», «Телечақмоқ» танқидий тележурналларини эфирга тайёрлашда мусиқий иқтидорини намоён этди.

Кейинчалик уни Ўзбекистон телерадиокомпанияси бадий жамоалар дирекциясига ишга чақирди.

Эркабой Жумагалдиев фото ижодкорлигини ҳам мукаммал эгаллаган эди. Ҳозирги кунда у телевидение музейи экспонатларини икки мингта яқин фотосуратлар билан безади. «Садо» ҳафтаномаси саҳифаларига замондош журналистларнинг эстетик ҳаёлот оламини, журналист қалби гузалликларини муҳрлаб суратлар етказиб бермоқда.

Гўзаликка интилиб, узоқ яшанг Эркабой!

ТЕЛЕВИДЕНИЕ БИЛАН ҲАМНАФАС УМР

Шундай инсонлар бўладики, улар ёшлигида ўз олдларига улуғ мақсадлар, катта ният ва орзулар қўйиб, касб эгаллайдилар. Умр бўйи яхшилик, эзгулик сўмоқларидан юриб, ўз касбларига умрбоқий садоқатли бўладилар.

Таниқли телережиссёр Кенжа Қурбонбоевнинг Хоразм телевидениесси остонасига қадам қўйганига салкам эллик йил бўлаётир. У ҳамон битта жамоа бағрида яшаб ижод қилади. Бу Хоразм «ойнаи жаҳон»и жамоаси — шарқона маънавиятимизнинг юксак чўққиларини кўзлаб бораётган ижодкорлар карвонидир.

Кенжа Қурбонбоев бу даргоҳга ҳар томонлама етук хонанда, саҳна нутқи устаси, режиссурадан мукаммал сабоқ олган баркамол ижодкор сифатида кириб келди. Хоразм телесвидениссини шаклланишига бошчилик қилди.

Кенжа Қурбонбоев 1940 йилда Амударё туманининг Хитой мавзесида туғилган. Мактабни тугатиши билан Нукусдаги Бердақ номи филармония солисти бўлиб ишлаб ўзбек, қорақалпоқ тилларида қўшиқлар куйлади. Сўнгра Тошкент театр ва рассомлик институтининг мусиқали драма бўлимида ўқиди. Унинг устозлари Ўзбекистон халқ артистлари: Тошхўжа Хўжаев, Насим Ҳошимов, Фазлиддин Шамсиддиновлардир. Ўша кезлардаёқ, «Майсаранинг иши», «Лайли ва Мажнун» операларида ва жуда кўп мусиқали драмаларда турли ролларни ижро этиб, саҳнада чиниқди.

1965 йилдан телесвидениеда режиссёр бўлиб иш бошлаган Кенжа Қурбонбоев воҳани ларзага келтирган концертлар, телеспектакллар, телеминиатюра театрини ташкил этиб, Хоразм телевидениесси тарихида янгилик яратди.

Ўша кезларда Ўзбекистон халқ артисти Комилжон Отаниёзов, Ҳожихон Болтаев, Султонпошша Раҳимова, Назира Юсуповалар санъат чўққиларини эгаллаб, ўз мухлисларини ҳайратга солаётган эдилар.

Улуғлар ҳақида сўз юритиш, уларни «ойнаи жаҳон» саҳналарига олиб чиқиш учун, улар каби фикрлаш, улуғлар каби мусиқий тафаккурга эга бўлиш керак эди.

— Комилжон Отаниёзовнинг барча концертларини эфирга ўзим тайёрлаганман. Асосий мақсадим телетомошабинни ҳайратга солиш, унинг олқишига сазовор бўлиш эди, дейди Кенжа Қурбонбоев. Минг афсуски, бу устозлар ҳаётигида ўша кўрсатув ва концертларни видеотасмаларга ёзиб олиш нарида турсин, ақалли магнит тасмаларига ҳам ёзиб ола билмаганмиз. Чунки магнит тасмалари «анқонинг уруғи» дай танқис эди. Шўролар давридаги мусиқа ёзиш магнитофонлари марказда ишлатилаверилиб, сийқаси чиқиб кетган жиҳозлар эди, деб хотирлайди у.

Мен бахтли режиссёрман, дея сўзини давом эттирди Кенжа Қурбонбоев, — энг кучли журналистлар Рўзмат Отаев, Неъмат Солаев, Жаббор Жуманиёзов ва Эркин Мадраҳимовлар билан Ҳожихон Болтаев, Мадраҳим Шерозий, Матниёз Юсупов, Санъат Девоновдай бетакрор ижодкорларга бағишлаб саноқсиз кўрсатувларни эфирга узатдик.

Бир куни Эркин Мадраҳимов — Ошиқ Эркин «Хоразм булбули» деган кўрсатув тайёрлаб келди. Бу Ўзбекистон халқ артисти Отажон Худойшукуров ҳақида эди. Кўрсатувни ўзи олиб борди. Ханузгача ўша кўрсатувларни барча ҳавас билан эслаб гапирадилар...

Дарвоқе, ҳаёт оқар дарё, дейишади. Шўролар даврида ўзидан бир дунё гўзаллик олами қолдирган қадриятларимиз дарғалари муносиб ҳурмат-эътибор топмадилар. Уларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги кўрсатувлар, жонфизо қўшиқлари фонотека ва видеотекалардан ўрин олмади.

Кенжа Қурбонбоев саҳналаштирган телеспектакллар эса алоҳида илмий изланишларга молиқдир. У режиссёрлик қилган «Марҳабо, талантлар», «Қизлар баҳси», «Кувноқ стартлар», «Думбоқчалар», «Солдат мактублари», «Бир пиёла чой даврасида» каби кўрсатувлар Хоразм телевидениесининг мамлакатимизда отахон телевидениелар қаторига қўтарилишида катта зинапоя бўлган.

Мустақиллик «ойнаи жаҳон»нинг ривож топишида ижод дарвозаларини кенг очиб юборди. Бугунги кунда воҳада учта телеканал ишлаб турибди: Булар Хоразм Давлат телевидениесидан ташқари «Саккизинчи канал», — «S — Иқбол» нодавлат телекўрсатувларидир.

Кенжа Қурбонбоев Хоразмда телевидение тамал тошини қўйганларнинг илк қалдирғочларидан. Маишхур ва азиз телережиссёримиз шу кунларда учинчи авлод тележурналистлари билан баракали ижод қилмоқда.

Янги авлодни юксак маънавият чўққиларига бошлаб бораётган йўллارнингиз янада нурафшон бўлаверсин, Устоз!...

ҲУРМАТИНГ – САВЛАТИНГ

«Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси Теледастурларни мониторинг ва таҳлил қилиш бўлими бош мутахассиси Ўрол Ўтаевнинг журналистика соҳасида «Олтин қалам» IУ Миллий мукофоти учун халқаро танловнинг совриндорлари сафидан ўрин олганини эшитиб ниҳоятда қувондим. Камтарин, касбига садоқатли ижодкор меҳнатининг эътирофи – бу¹.

Кечагидек эсимда, 1984 йилнинг декабрь ойи: Янги, 1985 йил киришига санокли кунлар қолган. Латофатли режиссёр Лариса Иноземцова билан ўн соатлик «Янги йил базми» байрам дастурини эфирга тайёрламоқдамиз. Монтажни тезроқ бошлаш мақсадида деярли уч-тўрт соат ичида режани қайта-қайта кўриб чиқамиз. Ниҳоят кутилган кун етиб, эфир олди видеозаписларни бадий кенгашга ҳавола этадиган бўлдик. Бундан олдинроқ эса устозимиз Убай Бурҳонга учраб, ишнинг якунланганини айтдик. У киши бизни ҳар сафаргидек мамнунлик билан кутиб олган бўлсалар-да, чехраларида ғамгинлик бироз ҳорғинликни кўрдик. Ҳа, шу кезлари мусиқали кўрсатувлар таҳририятининг бош муҳаррири тенгсиз созанда, мусиқашунос олим, меҳрибон мураббий Санъат Рўзматов вазифасидан бўшатилиб, ўрнига ижодий фаолиятдан анча узоқ бўлган ходимни тайинлашга киришилган экан. Биз, ижодий жамоа аъзолари маслаҳатлашиб, Ўрол Ўтаевнинг номзодини кўрсатдик. Барча ходимлар имзо чеккан талабнома билан Ўзбекистон телерадиокўмитаси раҳбариятига мурожаат этдик.

Тез орада ҳаммамиздан ёш, бироқ кўпчиликка етакчи бўлишга арзирли Ўрол Ўтаев бош муҳаррир вазифасига ўтди. У илк қаламини жамоада соғлом муҳит яратишдан бошлади. Қалами ўткир муҳаррир ва тасаввурлари бой режиссёрларга ижод қилиш учун имконият берди. Таҳририят қошида жамоатчилик асосида ишлайдиган 21 кишидан иборат бадий кенгаш тузилди. Унга республикамизнинг таниқли бастакорлари, хонанда ва шоирлари жалб этилди. Эфирга бериладиган ҳар бир кўшиқ матни, ёш ижрочиларнинг репертуари талабчанлик билан баҳоланишига эришилди. Кейинчалик таҳририят томонидан фонограммалар муаммоси кўтарилди. Турли кичик-кичик студиялар маҳсулотлари рад этилиб, фақат Ўзбекистон радиоси ва грамзапислар студияси ёзган асарлар тан олинадиган бўлди. Асосий эътибор жонли ижроларга қаратилди. Натижада «Достон кечалари», «Истеъдод», «Торларнинг ажиб сири», «Ёшлар куйлаганда» каби кўрсатувлар жонли эфирга берилиши йўлга қўйилди.

Бош муҳаррирнинг яна бир ижодий режасини таъкидлаш ўринли. У таниқли шоирларни, бастакорларни, мусиқашуносларни муаллифлик кўрсатувларига жалб қилиб, уларга бошловчилик минбарини таклиф этди.

¹ «Ўзбекистон матбуоти» журнали, 2009 йил. 5-сон.

Бу ташаббус қўллаб-қувватланди. Масалан, шоир Туроб Тула «Қўшиқ ёзувчи шоирлар», мусиқашунос олим Отаназар Матёқубов «Барҳаёт наволар», Ўзбекистон халқ артисти Ботир Зокиров эса «Ўзбекистон композиторлари» туркум кўрсатувларини маҳорат билан олиб боришди.

Мухлислар билан доимий боғланиб туриш мақсадида «Бизга мактуб йўллабсиз» кўрсатуви ташкил этилди. Энг муҳими, ижодий ходимларнинг турли мусиқий анжуманлар, янги асар ва спектакллар тақдиротида фаол қатнашиши аъёнага айланди.

Телевидениедаги чорак асрлик фаолияти давомида Ў.Ўтаев ибратли ишларни амалга оширди. Элимизга таниқли режиссёрлар томонидан «Навоий», «Юлдузли тунлар», «Лайли ва Мажнун», «Кеча ва кундуз», «Гирдоб», «Диёнат», «Қадимда бўлган эди» сингари кўп қисмли видеофильмларнинг яратилишида унинг муносиб ҳиссаси бор.

Иқтидори билан намуна бўлган ҳамкасбимиз ижодий фаолиятини катта ташкилотчилик ишлари билан бирга қўшиб олиб борганини яхши биламиз. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг депутати бўлди. Ўзига ишониб топширилган маъсулиятли вазифаларни сидқидилдан бажариб, ҳурмат қозонди.

Ҳамкасбимиз республика миқёсидаги кўрик-танловларда қатнашиб, муваффақият қозонди. Ўзбекистон Журналистлар уюшмасининг кўрик-танлови (1991 йил) ҳамда «Энг улуг, энг азий» танловнинг (1998 йил) ғолибидир. Унинг қаламига мансуб «Теледраматургия уфқлари», «Телевидение ва тарбия» китоблари бўлажак журналистлар учун қўлланма вазифасини ўтамоқда, десак муболаға бўлмайди.

Кўпчилик қатори камина ҳам билган ҳамкасб айни камолот ёшида. Севиқли фарзандлар, жажжи неваралар қушловида, яхши дўстлар даврасида ҳамиша ардоқда. Кайфияти баланд. Миллий телерадиомизнинг таниқли намояндалари ҳаёти ва фаолиятига оид туркум мақолалар ёзиб, матбуот саҳифаларида ёритиб бормоқда.

Касбига бир умр мсхр қўйган Ўрол Ўтаевга фахрийларга хос вазминлик, ёшларга хос жўшқинлик тилаймиз.

ТЕЛЕЖУРНАЛИСТЛАР УЧУН НОЁБ ҚЎЛЛАНМА

Яқинда Ўзбекистон Миллий университети журналистика факультети «Телекўрсатув ва радиоэпиттириш» кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди Анвар Каримовнинг «Ойнан жаҳон» фидойилари китоби ўқувчилар қўлига тегди. Унда Ўзбекистон телевидениесининг пайдо бўлиши ва у босиб ўтган мураккаб ижодий шаклланиш йўли ҳақида қизиқарли ҳужжатлар, илмий далиллар, фотоматериаллар бор¹.

¹ «Сало» Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси нашри. № 37 (Б 55) 16.09.2010йил.

Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси тамал тошини қўйганлардин бири, Тошкент телевидениесининг биринчи директори Мирсодиқ Мираъзамов эди. Куч-гайрати, ақл-заковати барқ уриб турган бу меҳрибон раҳбар телевидениенинг турли тизимларида ишловчи мутахассисларнинг биринчи авлодини тарбиялаб вояга етказди.

Мирсодиқ Мираъзамов биринчи бор кўрсатув бошлаган муҳаррирлар Жонрид Абдуллахонов, Фанижон Расулов, Ирина Гришина, илк режиссёрлар Армуғон Муҳамедов, Маҳкам Муҳамедов, В. Райкова каби билимдон ижодкорлар билан иш бошлади. Уддабурон ва ғамхўр раҳбар бу даргоҳга иқтидорли ёшларни олиб келди, улар сафини кенгайтириверди. Натижада бу ижодкорлар орасидан сон-саноксиз телекўрсатувлар, телеспектакллар, телеминиатюралар, туркум кўрсатувлар, байрамона концерт дастурлари ярата оладиган янги соҳа соҳиблари етишиб чиқдилар.

Улардан бири — Фанижон Расулов тележурналистиканинг машаққатли ва масъулиятли йўлларида борди. Кўп йиллар Адабий-драматик кўрсатувлар таҳририясида муҳаррир лавозимида ишлади. У дастлабки қадамларини Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Парда Турсун, Ҳамид Ғулом каби адиблар асарларини саҳналаштиришдан бошлади. Ўзбек тележурналистикаси тарихида биринчи бўлиб телефильм жанрига асос солди. Ўша кезлари унинг «Куйла, Санобар», «Шеробод қизлари», «Тошкент», «Сулола», «Бухоро» каби ўнлаб ҳужжатли ва мусиқий телефильмлари олқишга сазовор бўлди. Ҳали кўп серияли видеофильмлар ҳақида ҳеч ким тасаввурга ҳам эга бўлмаган бир пайтда Фани Расулов ижодкорларни бу ишга рағбатлантирди.

Телевидениешунос олим Анвар Каримов ўз китобида бу муқаддас даргоҳнинг мустаҳкам пойдеворини қурган Мирсодиқ Мираъзамов, Фани Расуловларнинг ҳаёти ва ибратли иш фаолияти ҳақида қизиқарли ҳикоя этган.

Ўзбекистон телевидениеси осмонида илҳом юлдузи бўлиб чарақлаган режиссёр Мақсуд Юнусов биринчи бўлиб кўп қисмли бадиий фильмлар яратишга асос солди. Унинг бундан ярим аср илгари бу мураккаб ижодий ишга қўл ургани, давомли видеофильмлар яратгани таҳсинга лойиқ. Ойбекнинг «Навоий», О.Ёқубов-

Журналист-олим
Анвар Каримов

нинг «Улуғбек хазинаси», «Диёнат», П. Қодировнинг «Бобур», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романлари асосида яратган кўп қисмли видеофильмларни ҳанузгача барча мириқиб томоша қилади.

Муаллиф китобда бундай деб ёзади: «Мақсуд Юнусовнинг ярим асрлик ижодий йўли фақат гулларга бурканган эмас. Турли тазйиқлар, тўсқинлиқларни енгиб ўтишга тўғри келган. «Бобур» видеофильмининг сценарийси 1982 йилда тайёр бўлишига қарамай, уни суратта олишга 1989 йилдагина рухсат этилди...»

Анвар Каримов таниқли режиссёр Маҳкам Муҳамедов ижодига бағишланган саҳифага «Алмаштириб бўлмаган режиссёр» деб сарлавҳа қўйган. 1956 йил кузидан Тошкент телестудиясида иш бошлаган Маҳкам Муҳамедов телевидениенинг янги-янги ижодий имкониятларини очиб берди. У биринчи бўлиб томошабинлар билан боғланди. Улар даврасида бўлиб, турли кўрсатувлар тайёрлади. Телекамераларни томошабинларга лиқ тўла маданият саройларига олиб чиқди, халқ орасида ишлади.

Тележурналистиканинг энг мураккаб жиҳатларидан бўлган томошабин билан юзма-юз кўришиб ишлаш, уларга ҳамдард бўлиш, хатлар асосида янги-янги лойиҳалар ўйлаб топиш устида бош қотирди. «Мар-ҳабо талантлар», «Таъзим», «Ижод саҳифалари» каби кўрсатувлар билан Ўзбекистон телевидениеси мавқеини юксак поғонага кўтаришга ҳисса қўшди. Энг муҳими, ўша даврда ёш бўлган ижодкорлар орасидан шоир Анвар Исроилов, Фарҳод Бобожонов сингари кўплаб ширинсухан нотикларнинг ёрқин чехрасини намоён этиб берди.

Бироқ шўролар мафкураси билан заҳарланган ношуд раҳбарлар уни асоссиз баҳоналар топиб, ишдан четлаштирдилар. Иродаси мустаҳкам, маънавий баркамол Маҳкам Муҳамедов ўша кезлардаги вилоят театрлари саҳнасида янгидан чирой очди. Юзлаб томошабинларга манзур спектаклларни саҳналаштириб шуҳрат топди. Йиллар ўтди. Устозни қайтадан телевиденис даргоҳига эъзозлаб қайтариб олиб келишди.

Муаллиф китобда ҳар бир ижодкор қиёфасини қизиқарли воқсалар тафсилотлари, уларнинг бир-бирларига берган юксак баҳолари орқали очиб беради.

Телеоператорларни телевидениенинг юз-кўзи, ёрқин чехраси, деб беҳуда айтмайдилар. Биринчи телеоператор Карим Мақсудхўжаев телевизион жараёни тез фаҳмловчи, илдам фикрли, ёрқин хотирали мутахассис эди. У қўлида камера билан бутун мамлакатимизни кезиб чиқди. Ахборот, мавзули кўрсатувлар, телевизион журналлар учун турли лав-

ҳалар, саҳифаларни тасвирга олишни ўрганди. Энг мураккаб телевизион тафаккурни талаб этадиган кўрсатувларда муҳаррир ва режиссёр билан ижодий ҳамкорликда ишлади.

Муаллиф ҳар бир телевидение намояндаси ҳақида ҳикоя қилар экан, унинг оғир ва машаққатли ижодий йўлига баҳо беради, илмий-назарий хулосалар чиқаради, журналистнинг ишхона ва оила бағридаги ўрнига эътибор беради.

Иқтидорли олим ва мураббий Анвар Каримовнинг «Ойнаи жаҳон» филойилари» китобининг қизиқарли саҳифалари дикторларнинг биринчи авлодига бағишланган. Турли даврларда зангори экранга чиқиб келган суҳандонлар, уларнинг сўз қудратига, воизлик анъаналарига таяниб ишлашлари тилга олинади. Матндаги маъно таъсирини томошабин қалбига етказиш, ўзбек тилидаги ҳар бир ҳарф жарангининг маънодаги ўрни, уларни ўз овози қанотларига сингдириб нотиклик санъатини эгаллаб бориш жараёнлари ҳақида фикр юритилади.

Суҳандонлик бу — нотиклик санъатидир. Нутқ гўзаллиги, нозик иборалар, маъно, мазмун, моҳиятнинг жарангдор жилоларини ўз овозида мужассамлаштиришдир. Улар овозида илоҳий садоланиш, инсон руҳига кучли таъсир этиш, ишонч ва иродани мустаҳкамлаш, инсонни яхшиликка, яратувчанликка унлаш қудрати бор.

Телетомошабинлар дастлаб «ойнаи жаҳон»ни биринчи дикторлар Иқбол Олимжонова, Раъно Мадраҳимоваларнинг сиймосида кўрдилар. Орадан сал вақт ўтгач, зангори экран маликалари — Насибалар авлоди етишиб келди-ю, телевидение ўзбек халқининг маънавий бойлик хазинасига айланди.

Муаллиф болалигидан эфир тўлқинлари маъсулиятини ўз зиммасида сезган Насиба Иброҳимова, назм дунёси малаги, дикторлик санъатини авж пардасига кўтара олган Насиба Қамбарова, маъно гавҳарига бой Насиба Мақсудова, Галина Мельниковалар ҳақида фахр ва ифтихор тўла сатрлар ёзган. «Зангори экран» минбарига бирин-кетин чиқиб келган забардаст суҳандонлар, воизлик санъати усталари — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Ўқтам Жобиров, Ўзбекистон халқ артисти Мирзоҳид Раҳимовларнинг элларни-элларга, дилларни-дилларга туташтирган телевизион салоҳияти ҳақида ҳикоя қилади. Шунингдек, режиссёрлар сардори — Ҳайбатилла Алиев, Кўзижон Ҳакимов, Лариса Иноземцова, Абдухалил Эгамбердиевларнинг туркум кўрсатувлари, олтин фонддан жой олган видеофильмлари хусусида сўз юритади...

Ўйлаймизки, мазкур китоб айни пайтда Ўзбекистон МТРК тизимида фаолият юритаётган, журналист бўлиш орзусида юрган ёш йигит-қизларга жуда катта маънавий озуқа бўлиб хизмат қилади.

Мундарижа

Улуғларни улуғлаб	3
«Айшу ишрат жойи эрматур бу олам...»	6
Имон нурларига йўғрилган ижод	11
Ота макон мадҳи	14
Комил Хоразмий Матниёз девонбеги эмас	21
Мақомларда асрлар нидоси	30
Ниёзий – Отаниёзовнинг отаси	39
Гап ғазалда эдимиз?	44
Афсонавий қўшиқлар ижрочиси	49
Аваз Ўтар – эрк ва озодлик куйчиси	52
Лафзи малаззузлар... ..	54
Ўтли эҳтирос	56
Аваз Ўтар сарой шоирими?	58
Аваз исёнкор шоир	61
Ихтилот	65
Аваз ва Роғиб	66
Аваз Ўтар – эрк ва озодлик куйчиси	69
«Йўқ бўлинг!...»	74
Сўнгги учрашув	77
Мен сизга Чокар... ..	79
Муҳаммад Ёқуб Харрот	80
Чокар ва Надим	84
Чокар баёзнавис шоир	90
Чокар девонлари	92
«Мен сизга Чокар»... ..	93
Чокар янги замон куйчиси	97
Чокар маърифатпарвар шоир	102

Чокар ва Ҳамза	104
Хоразм мусиқий тарихчаси	108
Чокар Самарқандда	111
Чокар ва Н.Н.Миронов	113
Хива қўшиқлари	116
Чокар ва Қурбон Берегин	120
Буюк санъаткор Юсуф Ёқуб ўғли Харротов	122
Чокар Тошкентда	123
Автобиография	124
Чокар авлодлари	125
Беназир истеъдод эгаси	127
Муҳаммад Амин Муқимий	134
Зулфияхоним дастхати	146
Зулфия табассуми	149
Ҳамкасбим Анбара	150
Раж Капур Ўзбекистон пахта далаларида	153
Хуршиди жаҳон галди... ..	155
Қушчи Катта боғ	156
Сўз ва соз шифоси	158
Халфанинг оиласи	161
Машҳур қўшиқ тарихи	162
Онабиби халфа ва Комилжон Отаниёзов	164
Қанотсиз йўлда қолдим... ..	166
Кишжон бека мухаммаси	171
Элчига ўлим йўқ... ..	172
«Ойнаи жаҳон» — тафаккур гултожи	178
Тошкент телемаркази	179
Хоразм «ойнаи жаҳони»	180
Биринчи бўлиш қийин	182
«Ойнаи жаҳон»дан бахтини топганлар	183
Гўзалликка интилиб	186
Телевидение билан ҳамнафас умр	187
Ҳурматинг-савлатинг	189
Тележурналистлар учун ноёб қўлланма	190

Отамуродова, Анбара.

Маоний арсаси: тадқиқот ва мақолалар, эсселар, суҳбатлар/
А. Отамуродова, О. Абдурахимов; масъул муҳаррир: О. Абдуллаев.
— Тошкент: «Tafakkur qanoti», 2012. — 196 б.

КБК 83.3(5Ў)6

1. Абдурахимов, Олланазар

**Анбара Отамуродова,
Олланазар Абдурахимов**

Маоний арсаси

*(тадқиқот ва мақолалар,
эсселар, суҳбатлар)*

Муҳаррир Жаббор Раззоқов
Дизайнер Хусан Сафаралиев
Саҳифаловчи Хуршида Исмоилхўжаева

Лицензия АІ № 168. 23.12.2009.

Босишга 07.08.2012 й. да рухсат этилди. Бичими 60x84¹/₁₆.
TimesUZ гарнитураси. Офсет қоғози. Шартли б.т. 12,25 + 0,5 вкл.
Нашр т. 12,25 + 0,5 вкл. Адади 100 нусха. Буюртма № 07-08.

«Tafakkur qanoti» нашриёти. Тел.: 448-64-20, 945-50-87
Тошкент, 1-тор, Мирсолихова кучаси, 13-уй.
Нашриёт манзили: Тошкент, Навоий кучаси, 30-уй.

Оригинал-макет «TAFAKKUR QANOTI» масъулияти чекланган жамияти
техник ва дастурий воситалар базасида тайёрланди ва чоп этилди.
Тошкент, Навоий кучаси, 30-уй.